

Српска редакција
црквенословенског
језика:
од св. Климента,
епископа словенског,
до св. Саве,
архиепископа
српског*

Сербская редакция
церковно-
славянского языка:
от св. Климента,
епископа Славян-
ского, до св. Саввы,
архиепископа
Сербского

Виктор Савић

Универзитет у Београду / Институт
за српски језик САНУ, Београд,
Србија

Виктор Савич

Београдскиј универзитет / Институт
сербског језика Србској академији
наук и искуств, Београд, Србија

Апстракт

У раду се даје преглед околности у којима је климентовска писменост са словенског југа донета у северније, српске крајеве (924/927–971. и особито 1019/1020–1219/1220). Сагледавају се њени елементи у српској књижевности, као и значај самог св. Климента у српској средини. Представљају се особине српске редакције у односу на старословенску, климентовску подлогу. Потом се разматрају поједини рани споменици српске редакције и неки нарочити дијалектизми који их одликују (маркери рашког и призренско-

* Рад је настао у оквиру пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције“, који се остварује уз подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 178030).

јужноморавског дијалекта). Овим путем улази се у траг главном правцу усвајања писмености (преко Призренске и евентуално Липљанске епархије, до Рашке епархије и даље), у оквиру деловања јединствене, шире црквене организације са средиштем у византијском Охриду.

Кључне речи

српска редакција црквенословенског језика, св. Климент Велички (Охридски), св. Сава Српски, Рашка епархија, Призренска епархија, византијска Архиепископија Бугарске („Охридска архиепископија“)

Резюме

В данной статье очерчены рамки рецепции климентовской традиции в славянской книжности северного, сербского, ареала, рассмотрены основные сербские памятники, как глаголические, так и кириллические: они могут быть поставлены в тесную связь с литературной традицией св. Климента. Эти памятники проанализированы по отдельности, с учетом более раннего языкового фона, из которого они выросли. Все эти старые лингвистические черты, как праславянские, так и более поздние, могут быть расположены в идеальной хронологической последовательности. Это позволяет восстановить относительную хронологию формирования некоторых сербских памятников письменности. Кроме того, имеются некоторые лингвистические особенности и другие показатели, которые позволяют более точно датировать сербские памятники письменности и в ряде случаев устанавливать место их происхождения. Данный список памятников начинается Мариинским Евангелием и продолжается Мирославовым Евангелием, фрагментами Апостолов Михановича и Гершковича, Братковой минеей, Иерусалимским палимпсестом и Белградским паримейником, а заканчивается сербским паримейником из С.-Петербурга и Киева. Учитывая, что сербский разговорный язык в конце XI в., вскоре после создания сербской редакции церковнославянского языка, был диалектно не дифференцирован (независимо от существовавшей до IX в. гетерогенной ситуации), диалектные черты, которые могли бы дать больше специальной информации об индивидуальных особенностях писцов, невозможно выявить, опираясь только на источниковедческие данные. Однако следы того, какими были общие тенденции в развитии народного языка, могут быть обнаружены в языке только одного памятника XI в. — Мариинского Евангелия. Этот памятник датируется третьей четвертью XI в. и локализуется в юго-восточных пределах Рашки (окрестности Поибарья), близ крепости Звечан и раннесредневекового селища Чечан. Мирославово Евангелие датируется между 1161 и 1170 гг. (приблизительно 1165 г.) и по языковым данным связывается с территорией Рашской епископии, поскольку его писцы были носителями говора, типичного для этого региона: рукопись была создана или в самой Рашке, или писцами рашского происхождения в другой области. Опираясь на весьма значительное количество памятников письменности, можно получить представление о третьем этапе в бытовании этой формы книжности в Полимлье, где находились родовые владения Неманичей и их родственников. С раннего Средневековья эта область была свидетелем оживленной церковной деятельности, правда на основе римского обряда. Один из культурных центров этого региона должен быть локализован вокруг трехапсидного храма св. Иоанна в

Затоне (IX–XI вв.). В этой обширной области несколько дольше могла сохраняться более консервативная сербская литературная традиция, которую можно проследить во Фрагменте Михановича. Он представляет собой чистейший образец сербской редакции, без вторичных примесей, характерных для инновационных южнославянских памятников XI в. из других областей (с умеренным отклонением от народного языка в передаче книжных форм), и основывается на языковой традиции, созданной св. Климентом. Языковые особенности этого памятника свидетельствуют о том, что он мог происходить с территории, где древнейшая редакция старославянского языка восходит к началу X в. или даже к более старой разновидности литературного языка IX в., связанной с римским богослужением, которая соединилась с более поздним южнославянским языковым пластом неопределенного времени (X–XI вв.).

Ключевые слова

сербская редакция церковнославянского языка, свт. Климент Охридский, свт. Савва Сербский, Рашская епархия, Призренская епархия, византийская Архиепископия Болгарии (“Охридская архиепископия”)

1. Дело св. Климента и његових наследника у српској традицији

1.1. Књижевни корпус св. Саве Српског

Пре седамдесет пет година, руски избеглица у Београду, професор Београдског универзитета и члан Српске краљевске академије Степан Михајлович Куљбакин, у својим знаменитим *Лексичким студијама* (1940), показао је анализом лексичких и морфолошких архаизама хомилија које се оправдано доводе у везу с делатношћу св. Климента и његових сарадника¹ да је најстарији српски оригинални књижевни слој, који су стварали св. Сава Српски и његови сарадници, у непосредној зависности од Климентове школе, тј. да налази инспирацију у њему [Куљбакин 1940: 43].

У обзир је узео сабрана дела св. Саве која је објавио српски историчар Владимир Ћоровић 1928. године. То су, пре свега, Хиландарски типик, Житије св. Симеона, Служба св. Симеону, Хиландарска повеља, Карејски типик, Устав за држање Псалтира и неки други, невелики састави

¹ У питању су хомилије св. Јована Златоустог и др. из Ключева зборника, св. Ђирила Јерусалимског из Хиландарских листића („без моравизама или панонизама“), источне прераде (у духу „преславске школе“) старијих превода „македонске школе“, али и релативно неизмењени првобитни текстови неколицине хомилија св. Јована Златоустог и др. из Супрасалског зборника, хомилије св. Григорија Богослова у руском зборнику из XI века с преводима различите старине, у каснијој преради и без прераде [Куљбакин 1940: 4–36; прецизно 36–38]. О вези са св. Климентом на основу увида у индекс речи Климентових дела П. А. Лаврова (уз издање В. М. Ундолског (1895)), и Љуб. Стојановића (1905), као и издања А. И. Собољевског (1906), в. [Куљбакин 1940: 38–41].

(прескочен је Студенички типик). Ту су, заиста, осим неких речи које су и саме по себи својствене српском језику,² а без текстолошке зависности од конкретних историјских решења реконструисаних за IX–X в.,³ и неки, без сумње, наслеђени архаизми. На пример: година (поред часъ), благодѣтъ (поред благодать), велии (поред великъ), искръ (поред близъ), испльнити (поред наплънити), ольтарь, ради (поред дѣла), съньдице (поред съборице), тъкъмо (поред тъню), область (поред власть), етерь (поред нѣкын), неродити (поред небрещи), съхранати (поред съблюдати)⁴ [ИВІД.: 41–43], наши налази деформисаног *храмина као хранита у Студеничком типику,⁵ годъ у Карејском типику за 'богослужбени] час' (грч. ὥρα, и то само „први“, прваи годъ), у алтернацији с раширеним година и ограниченим часъ [САВИЋ 2013Б: 95, 109–110, 1021, 1026, 1028], у Хиландарском типику приближно за грч. σύμβαισις [ИВІД.: 458], (из)мльвити у неколико састава [ИВІД.: 660], итд. Сва је ова лексика, међутим, испреплетана, као што је измешана и у укупном словенском споменичком наслеђу [Грковић-Мејџор 2007: 381]. То значи да у списима св. Саве постоји више хетерогених слојева, с разликом у дистрибуцији — од састава до састава односно од преписа до преписа. Тек предстоји обиман посао на утврђивању онога шта припада старијем књижевном наслеђу, шта је, при томе, Савино, а шта његових сарадника односно потоњих преписивача и редактора.⁶

² Нпр. животъ као „охридска“ варијанта и нѣкын као „преславска“, по досадашњој терминологији. Због географског положаја српског језика који је у подлози српске редакције стсл. језика, али и могуће истовремености српског књижевнојезичког варијетета и главнине старословенског корпуса негованог у познатим средиштима на територији Прве бугарске државе, ово заправо и није необично. Ирена Грицкат закључује да „нема сасвим сигурних аргумената који би говорили против претпоставке о српској редакцији као приближној вршњакињи охридске и преславске школе“ [Грицкат 1975: 36–37].

³ Било да се ради о преводним еквивалентима грчких састава или о оригиналним словенским саставима.

⁴ У оба случаја с другачијим изворним писањем (съхранати, съблюдати).

⁵ На месту храмъ из Хиландарског типика, уместо дольъ, за грч. οἶκος [САВИЋ 2013Б: 507, 991]. За статус ових дублета в. [Станков 1991: 87, нап. 16].

⁶ Нпр. у Савиним манастирским типичима налазимо само ѡтан и сл. према грч. λάθρα, χρυφῆ, в. [САВИЋ 2013Б: 752]. То треба приписати преводиоцу Евергетидског типика, за кога се, иначе, зна да долази однекуд с југоистока: из призренско-тимочке зоне или можда с бугарско-македонског терена [Ивић П. 1998: 109–111; Јагић 1898: 59–61]. Наведена словенска форма представља „преславски“ лексички дублет (на нивоу творбене варијанте) „охридског“ лика тан (овде за грч. ἐν κρυπτῶ), који је, примера ради, доминантан у читаву низу јеванђељских споменика — Зографском, Маријину и Асеманијеву јеванђељу, Савиној књизи, (Мирослављеву и) Никољском јеванђељу, наспрот Остромирову, Мстислављеву и Вуканову јеванђељу, јеванђељу из Хвалова зборника, итд. [Славова 1989: 108–109]. Ниједан од двају прилога не налазимо у најужем Савину корпусу, в. [Трифуновић ет ал. 1980]. У Савиним манастирским типичима сусрећемо још цслао, грч. ἔλαιον [САВИЋ 2013Б: 269, 700–702], знои, грч. τὸ καυσῶδες [ИВІД.: 260], заѣкъъ, отприлике за грч. ἔπιπλον [ИВІД.: 345, 638], итд. из „преславског“ лексичког круга. За питање термина „преславски“ в. нап. 16.

Сондажно смо, за ову прилику, проверили порекло јеванђељских цитата које је Сава укључио у свој текст Хиландарског типика. Ватрослав Јагић је, својевремено, пишући опсежну студију о овоме споменику, закључио да су сва библијска места из прве главе Типика преузета из постојећег словенског превода који је Сава „добро познавао“ [Јагић 1898: 7–9]. Касније језичке анализе су и показале да је лично Сава, по свему судећи, саставио ову главу [Ивић П. 1998: 111]. То је онај текст којим се, као приручним, могао непосредно служити, и вероватно га, у високој мери, познавати напамет. Наши прелиминарни налази показују да Сава у овој прилици, што је његова рана стваралачка фаза, изгледа, посеже за кратким апракосом. Ево једнога примера с карактеристичним партиципским почетком (у десном ступцу), еквивалентом грчког \acute{o} ϕ ιλῶν:

Мт 10:37

ЛОУБЕН О(ТЬ)ЦА Н М(А)ТЕРЬ ПАЧЕ МАНЕ НѢСТЬ МЕНЕ ДОСТОННЪ *Хил*, 16

ЉЖЕ ЛЮБИТЬ О(ТЬ)ЦА ЛИ МАТЕРЬ ПАЧЕ МЕНЕ НѢСТЬ МЕНЕ ДОСТОННЪ *Мар* [ЈАГИЋ 1960: 33]

ЛЮБАН О(ТЬ)ЦА ЛИ М(А)Т(Е)РЬ · ПАЧЕ МЕНЕ · НѢСТЬ МЪНѢ ДОСТОННЪ *Асем* (7. субота по Педесетници у синаксару, из Мт 10:37–11:1; в. [KURZ 1955: 78])

ЉЖЕ ЛЮБИТЬ О(ТЬ)ЦА ЛИ М(А)Т(Е)РЬ ПАЧЕ МЕНЕ · НѢСТЬ МЕНЕ ДОСТОННЪ *Асем* (1. недеља по Педесетници у синаксару, из Мт 10:37–39; в. [KURZ 1955: 67])

ЛЮБАН О(ТЬ)ЦА ЛИ :- *Асем* (Субота пред Ваздвиженијем крста у месецослову, [10] септ., инципит; в. [KURZ 1955: 232])

Уп. ЉЖЕ ЛЮБИТЬ [МЕ]: ЛЮБАН (-А Аг^m) Аг^{si m} Ас^{si m} Cd Gf^{m1 m2} Pg SK^{si} Th и ЛЮБАН SK^{se} [АЛЕКСЕЕВ ЕТ АЛ. 2005: 59].

Због чињенице да се Сава у продужетку делимично пребацује на сродан текст из Матејева јеванђеља,⁷ остварујући тако својеврсну парафразу, видимо да се заиста служи својим сећањем, а не књигом коју држи у руци. Да је сигурно по среди Матејево јеванђеље, знамо по томе што су у синаксарском делу за 1. недељу по Педесетници, између осталог, обједињене перикопе Мт 10:37–39 и Мт 19:27–30 (за Мт 10:37 и очекивано Мт 19:29), тако што се настављају једна на другу, поред очигледних текстолошких подударности (нарочито дѣти ум. чадѣ, имѣнни преосмишљавањем имене одн. имени; све без ослонца на Мк 10:29).⁸ Оно чега се Сава присећа јесте штиво с којим је књижевно стасавао,⁹ само је тешко рећи

⁷ Јагић помишља на Марково и Матејево јеванђеље [Јагић 1898: 7].

⁸ Знатнијих текстолошких разлика које би биле од интереса по овом питању, евентуално да подупру текст из Хиландарског типика, не налазимо у српској, али ни широј словенској традицији, в. [Родић, Јовановић 1986: 129] и према грађи Старословенистичког одсека ИСЈ САНУ; в. [АЛЕКСЕЕВ ЕТ АЛ. 2005: 105, sub 29]).

⁹ У тренутку рада на Хиландарском типичу монах Сава има двадесет пет година живота (рођен 1175).

да ли је то знање он „понео од куће“ или га је стекао на Светој Гори, где до тада борави једну деценију (1191–1200/1201).¹⁰ Ево читавог одељка у сравањењу с Асеманијевим јеванђељем:

и пакѣ рекшаго ·

[Мт 10:37 =] лоуѣен о(тѣ)ца и м(а)терѣ патѣ љанѣ
нѣсть љене достоннѣ · лоуѣен [Мт 19:29 ≈] женоу
или дѣти или села или нидѣнна пача љене ·
[Мт 10:37 =] нѣсть љене достоннѣ *Хил*, 16

Рече господь скондль оученикомль (нема *Мар*)
[. . .]

[Мт 10:37] лже любитъ о(тѣ)ца ли м(а)т(е)рѣ
паче љене · нѣсть љене достоннѣ [KURZ 1955:
67] || любан о(тѣ)ца ли м(а)т(е)рѣ · паче љене ·
нѣсть љнѣ достоннѣ · лже любитъ с(тѣ)на ли
дѣщерѣ паче љене нѣсть ље достоннѣ [IBID.:
78] [. . .]

[Мт 19:29] И всѣкъ лже оставитъ братнѣ ·
ли сестры · ли о(тѣ)ца ли матерѣ · ли женѣ ли
дѣти : ли села и храмннѣн љене моего ради
итд. *Асем* [IBID.: 68]

Кратки апракос је, како се држи, настао после 893. године у црквеном кругу Климента Величког,¹¹ за потребе комплетног саборно-парохијског богослужења на младом словенском литургијском језику. О његовој особитој генези сведоче подударности између Зографског и Асеманијева, овде навођеног јеванђеља [ПЕНТКОВСКИЙ 1998: 40; АЛЕКСЕЕВ 1999: 150, 161].

1.2. Рана српска писменост као чувар старијег јужнословенског наслеђа

Истраживање се у овом правцу може наставити даље, и везе српске рукописне традиције с Климентовом или било којом другом књижевнојезичком школом с доста сигурности би се могле показати комбинованом лексичко-текстолошком анализом.¹² Библијски састави у српској редакцији

¹⁰ Реалније је ово друго, јер се ту литургијски формирао (словенско богослужење је, пре свега, усвојио у Руском манастиру, а грчко у Ватопеду). За датовање в. [Живојиновић 1998: 25, 47].

¹¹ Св. Климента, првог словенског епископа из школе св. Ђирила и Методија, који је деловао на словенском југу, у старијем периоду (до XIII века), у раду називамо „Величким“, како га именује и најстарији оригинални словенски извор с његовим поменом, Асеманијево јеванђеље: с(в,а)таго с(в,а)т(н)тѣ)лѣ о(тѣ)ца наш(е)го) канцента еп(н)ск(о)па вѣнцскаго, 151a₃₋₄ [KURZ 1955: 306], али и Теофилактово опширно житије: ἐπίσκοπος Δρεμβίτζα, ἤτοι Βελίτζας προβαλλεται, καὶ οὕτω δὴ Βουλγάρῳ γλώσσῃ πρῶτος ἐπίσκοπος ὁ Κλήμης καθίσταται [PG, 126: 1228]. О начинима његова именованња в. [Турилов 2011: 65–66]. За каснији период у раду га називамо „Охридским“ (в. напред у тексту).

¹² На откривању опипљивих стваралачких, ако не и текстуалних веза, између оригиналних (нарочито раних) српских и наслеђених старословенских састава

у доба узлета српске државе, из кога потиче њихова боља документованост у свештеним богослужбеним књигама¹³ (XII–XIII в.), превасходно потичу с охридских и [јужноалбанско-југозападно]македонских предложака, сежући до протографа „најстаријих превода прве или друге генерације“. То важи и за тетрајеванђеља и апракосе, апостоле и праксапостоле, псалтире и паримејнике [Богдановић 1994: 218–222]. У начелу, добро је познато присуство древних састава св. Климента и његових сарадника, али и других словенских књижевника из времена Прве бугарске државе у српским рукописима на додиру XIII и XIV века: два значајна Панагирика — Михановићев и Милешевски, Константиново Учитељно јеванђеље, Азбучна молитва и Проглас св. јеванђеља у неколико преписа, седам преписа Посног триода с Константиновим акростихом, Шестоднев Јована Егзарха (1263), неколико зборника — попа Драгоља, Призренски и Синајски, Златоструј, Пролошко житије св. Ђирила у рукопису с краја XIV века, Похвално слово св. арханђелима Михаилу и Гаврилу у препису из XIV века, итд. Неки од древних састава уникатно се чувају у српској традицији: опште службе, Слово на Рођење Христово и похвална слова апостолу Павлу и Четрдесеторици севастијских мученика св. Климента Величког, Канон на успење Богородице св. Климента, канон апостолу Андреју Првозваном преп. Наума Охридског, најстарија служба св. Методију, итд. (збирно о свему А. А. Турилов у [Флорја ет ал. 2000: 154–156; Турилов 2014: 46–48], најподробније [Трифунковић 2001: 95–115: 140; Богдановић 1994: 222–223, 228]).¹⁴ Посебно место, ипак, заузимају јединствене источнобугарске памети у српским месецословима, на пример у једном апракосном Апостолу-јеванђељу с прелаза XIII–XIV века, успомена на гушење бољарске побуне од стране кнеза Бориса-Михаила 866. и успомена на освећење храма св. Петра 877. године. То

није се довољно урадило. Владимир Ђоровић је указао на то [Ђоровић 1936: 4–5], а Љиљана Јухас-Георгиевска уз обраду утврдила [ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА 2014: 350], да су Савино и Стефаново житије св. Симеона Немање, и поред типолошких разлика, у одређеном степену, на плану унутрашње разраде, али и општих житијних одлика, сродни са житијима св. Ђирила и Методија. Димитрије Богдановић, пак, констатује да „ступањ образовања, писмености и књижевног укуса првих познатих српских писаца [. . .], Саве и Стефана Првовенчаног, сведочи о сразмерно богатим библиотекама које су им стајале на располагању“ [Богдановић 1994: 218].

¹³ По терминологији Л. Мирковића [1965: 136–137].

¹⁴ Иако се и бугарска (узев у целини) и српска писана традиција, свака на свој начин, превасходно заснивају на охридској из X–XI века, српска не само да неупоредиво више чува древни књижевни инвентар [Флорја ет ал. 2000: 153–154; Богдановић 1994: 216; Турилов 2014: 33], него је она, већ од XII, а нарочито ранага XIII века „једини и прави баштиник изворне бугарске црквене поезије“ [Трифунковић 2001: 107]. У раду ће се приметити да се терминима „бугарски“, „македонски“ и „албански“ не служимо на данас обичан начин, а свакако не у етнолингвистичком смислу (такав је само „словенски“); први је државно-политички и с њим у вези црквени „именилац“, а остали су географски.

говори о могућим непосредним везама с писаном традицијом која се развијала на истоку Бугарске [Турилов 2014: 49; Трифуновић 2001: 114]. Тиме се, међутим, не доводи у питање чињеница да се српска писменост у највећој мери ослања на охридску [Турилов 2014: 49].¹⁵ И у XII веку имамо непосредну потврду присуства овог књижевног слоја у српској редакцији, што је важна карика која омогућује континуитет с писменошћу претходних векова. Пре више од две деценије Климентина Иванова је открила и, колико је било могуће, протумачила и издала фрагменте најстаријег српског и јужнословенског празничног минеја у форми палимпсеста (одраније ученог), на Јерусалимском јеванђељу српске редакције из средине XIII века. Јерусалимски палимпсест садржи карактеристичне стихире Климента Величког и презвитера Константина, каснијег епископа словенског¹⁶ [Иванова 1994: 3–31; Трифуновић 2001: 54]. И о концу — древна мешовита служба св. Клименту и св. Пантелејмону,¹⁷ сачувана је само у српској редакцији у једном празничном минеју из 1435. године [Павловић 1965: 13; Трифуновић 2001: 104–105; Пентковский 2013: 80].¹⁸

¹⁵ „Химнографско наслеђе из охридских крајева, Климента, Наума и њихових ученика, као и наслеђе преспанског стваралаштва, врло рано је морало да утиче на изворно саставање црквене поезије код Срба. [. . .] и пре светога Саве“ [Трифуновић 2001: 106–107].

¹⁶ Најновија истраживања показују да Константин, Климентов савременик и сарадник, заправо није држао Преславску (архи)епископију него „етничку (словенску) епископију“ у региону средње Брегалнице, основану између 904. и 907. године [Пентковский 2015: 132–133, 134]. Зато овом приликом избегавамо епитет с којим је обично представљен у науци. У свим другим случајевима где се он јавља као именилац нарочитог књижевнојезичког израза [вид.: 133], посебно лексике као његова главног маркера, уводимо наводнике („преславски“). У раду се, иначе, служимо термином „епархија“ иако је у српским историјским студијама обичније „епископија“, да бисмо направили разлику између црквених структура везаних за одређене територијалне целине и оних које се односе на одговарајуће етничке целине. Епархија је заокружена јединица црквене организације с епископом на челу, с епископским средиштем, саборном црквом и утврђеним границама, за разлику од епископије која се, у том смислу, тиче одређене етничке јединице, чијим верским животом руководи епископ, без нужно фиксираних административних граница на терену.

¹⁷ Св. Климент је умро истога дана када и св. мученик Пантелејмон, 27. јула (916), па је тако његово штовање и почело као додатак штовања св. Пантелејмона [Павловић 1965: 13, 296]. На примеру ове службе види се постепено узрастање светитељева култа, „без икаквог саборског архијерејског одлучивања о канонизацији“, што је природан агиолошки развој; овакав образац, зачет на словенском југу, примењиваће се и касније, у Српској цркви [Трифуновић 2001: 104–105].

¹⁸ У овом обимном минеју претежно српске редакције (НБКМ, бр. 122, 317 л.), постоји и једна партија писана језичком редакцијом која је својствена македонским крајевима (почетак месеца августа, 2746–2796).

1.3. Култ св. Климента у Срба

Приметна је чињеница да кулtnих састава посвећених словенским светима Клименту и Науму,¹⁹ као ни Ђирилу и Методију (службе, памети, житија), све до XIV века нема — као ни другде на страни у православном словенском свету [Турилов 2014: 23–25].²⁰ То је зато што је њихов култ све до XIII века изразито локалног карактера, о чему сведочи и сачувана писана традиција XI–XIII века. Св. Климент се, изгледа, по смрти (916), позадуго штовао само у Величкој епископији и суседним словенским епископијама,²¹ као и у ктиторском манастиру-гробници првобитно посвећеном, изгледа, св. арханђелу Михаилу,²² на брду Плаошнику, који лежи на ободу Охрида, а не и у самом граду [Флорја ет ал. 2000: 20–21, 146].²³ Али, и његово позније ширење (последње деценије X и почетак XI века)²⁴ дуго је остајало ограничено на охридско-преспански терен, по изузетку и ближу околину, без дубљег продора на севернија пространства Охридске архиепископије. Недвосмислена потврда оваква стања јесте одсуство Климентова лика у сакралном сликарству изван матичног подручја све до почетка XIV века [Грозданов 1983: 54; Турилов 2011:

¹⁹ За старију синтезу о култу ове двојице „петочисленика“ и других светих са српског и данашњег македонског подручја в. [Павловић 1965].

²⁰ За словенске првоучитеље, пак, то важи само у ограниченој мери. У српским рукописима помиње се у месецословима св. Ђирило, али и Методије, истина нешто мање; из корпуса најранијих празника местимично се јавља и успомена на св. Климента, папу римскога, као и на обретење његових моштију [Стефановић 1989: 140–143, 150–153, 157]. Међутим, с изузетком Св. Софије у Охриду (средина XI века) и Св. Ђорђа у Старом Нагоричину (1317/1318), у XII и XIII веку на читаву Балкану (данашња Македонија, Србија, Бугарска), нема сачуваних других портрета св. Ђирила и Методија у сакралном сликарству (практично до доласка Турака на Балкан; в. нап. 25). Тамо где су и посведочени, пак, пратиоци су култа св. Климента Охридског [Грозданов 1983: 27–29].

²¹ На простору Кутмичевице, административне целине Прве бугарске државе — у данашњој јужној Албанији, северозападној Грчкој и југозападној Македонији [Пентковски 2013: 81].

²² Врло је могуће да је црква првог словенског манастира у охридско-преспанском региону, коју је подигао св. Климент, била посвећена св. арханђелу Михаилу, а не св. Пантелејмону, како се држало доскора [Пентковски 2015: 123].

²³ Култни састави намењени штовању св. Климента и Наума до измака XIII века били су, како показују сачувани рукописи, чак, на страни мање познати него житија севернијих подвижника, св. Јована Рилског, Гаврила Лесновског, Прохора Пчињског и Јоакима Осоговског [Флорја ет ал. 2000: 146].

²⁴ Општи услови су се изменили недуго после Цимискијева сламања Бугарске и снижавања ранга њене цркве 971. године. Тежиште Бугарске цркве се, потом, преселило у области одакле се, од устанка комитопула, ширило Самуилово царство са средиштем у Преспи (976–1018) (за мишљење уп. [Флорја ет ал. 2000: 22, 25]; за историјске податке в. [Пириватрић 1997: 149–154]). Нарочито су се околности промениле с оснивањем византијске Архиепископије Бугарске у Охриду, 1018. године [Пентковски 2013: 82].

65–66; Војводић 2012: 156–157].²⁵ Преокрет у животу овога култа, поглавито из црквено-политичких разлога, уноси делатност Димитрија Хоматијана (1216 – око 1236), у време епирског владара Теодора Дуке Комнина (1215–1230), у доброј мери као реакција на самостално деловање нове Бугарске цркве у Трнову, у којој се, у међувремену, од издвајања 1185/1186. године, заокружује читав низ посебних црквених култова. Настојањем Димитрија Хоматијана реконструисана је стара Климентова загробна црква и у нову раку су положене светитељеве мошти, а прилежни архиепископ је саставио и два канона св. Клименту и Кратко житије на грчком језику. Од тога времена свети постаје заштитником Охрида и саме архиепископије, и назива се „Охридским“, по месту чувања његових моштију (о свему в. [Пентковски 2013: 87–88, 90–92; Мучај ет ал. 2014: 11; Грозданов 1966: 102]). Нову димензију и снагу култу даје чињеница да се од тога времена он шири на основном богослужбеном језику византијске Охридске архиепископије — грчком [Пентковски 2013: 93–94].²⁶

Карактеристично је да се Климентове представе у српским споменицима јављају у Рашкој и Метохији тек у другом периоду Милутинове владавине (укупно владао 1282–1321), почев од Спасове цркве у Жичи (до 1309), и у другим црквама,²⁷ које нису осликавали исти мајстори

²⁵ Представе преп. Наума Охридског чак одсуствују сасвим све до средине XIV века у сачуваном сликарству охридског краја [Грозданов 1966: 105–106]. Уосталом, и сам св. Климент у охридским црквама, као архијереј једне друге епископије, и заправо само суфраган архиепископа којих се седиште након свих премештања нашло у Охриду, сликан је у другом плану у односу на охридског архиепископа Константина Кавасилу (1250–1263) у Богородици Перивленти и Св. Јовану Канеу, никада у склопу св. архијерејске литургије [Војводић 2012: 150, 160]. Посебан је случај његове најстарије сачуване представе на северном зиду Ђаконикона, до уласка у олтар у охридској Св. Софији (середина XI века), коју су открили Радивоје и Мирјана Љубинковић, 1961. године. Свети Климент је ту окружен св. Ђирилом и (Методијем) у истом простору с пробраним римским папама, у контексту идеолошког тумачења у том тренутку осетљива положаја Охридске архиепископије између Рима и Цариграда, и уопште целокупног поретка у хришћанској васељени [Тодић 2012: 132–133]. Читаво мноштво епископа приказаних у доњим деловима олтара изузетак су у уметности средњег века, заједно с укупним сликаним програмом у олтару ове богомоље [ивп.: 129]. — Тек у време турске окупације, у потпуно измењеним околностима, лик св. Климента се шири на знатнијем делу Балканскога полуострва [Грозданов 1966: 106; иџем 1983: 90–104].

²⁶ Снажење култа у језгру архиепископије наставља се и даље, током XIII века. По установљеном обрасцу архиепископ Константин Кавасила саставља по два канона св. Клименту и преп. Науму [Пентковски 2013: 93]. Како запажа Петар Миљковић, као последица сазревања идеје о Климентову равноапостолском значају за помесну цркву у књижевним култним остварењима, великодостојници Охридске архиепископије су дали да се први пут 1278/1290. године св. Климент ликовно представи као „велики архијереј“ у наосу катедралне цркве у Охриду. Тако његов лик, тек тада, након дуге еволуције, бива измештен из светилишних делова цркве у њен наос [Миљковић 1996: 34, 38].

²⁷ Вероватно преко Богородице Љевишке у Призрену (између 1309. и 1313), Краљеве цркве у Студеници (1314/1315), несумњиво Старога Нагоричина

[Војводић 2012: 146–153, 157, 159, 163; Грозданов 1983: 76–87; ИДЕМ 1966: 103]. Неки од ових ликова урађени су на тлу уже Србије и пре најстаријих ликова на северу Македоније, што сведочи о светитељеву намерном увођењу у српски живопис, поглавито старањем ктитора и Српске цркве, а не поступно, спонтано [Војводић 2012: 157–158, 163], у процесу трансмисије са суседних терена.²⁸

Слободно се може рећи да је култ св. Ахилија, као патрона Бугарске цркве од времена Самуилова царства (након измештања његових моштију из Ларисе на Малу Преспу, 985/986), који је задржао истакнуто место и у византијској Охридској архиепископији, у међувремену код Срба био раширенији.²⁹ Постоје и портети изведени под надзором св. Саве у Студеници (1208/1209) и Милешеви (1234),³⁰ али и млађи, све до средине XIV века (у целини в. [Васиљев 1985: 166–167]; уп. раније [Грозданов 1983: 145–159]), као и сама црква посвећена св. А(р)хилију у Ариљу (XI, XIII век).³¹ Ту су и две службе светитељу, од којих је изворна у

(1317/1318), вероватно Грачанице (око 1320), можда Хиландара, итд. [Војводић 2012; Грозданов 1983].

²⁸ Изгледа да се ово преношење Климентове представе у српско сакрално сликарство у ужој Србији и на северу данашње Македоније, донедавно византијској области, може довести у везу са ширењем Милутинове државе наомак Охрида, односно Милутиновим венчањем с византијском принцезом Симонидом, које је 1299. године у Солуну обавио охридски архиепископ Макарије [Грозданов 1966: 103; ИДЕМ 1983: 76; Војводић 2012: 156, 163]. Тада су Срби дошли у тешњи контакт с духовном елитом и културним приликама које су владале у граду у чијем предграђу је почивао први јужнословенски светитељ. Непосредан продор у град 1334. године, даће, за неко време, нови подстицај за ширење светитељева култа међу Србима у држави Немањића; в. [Војводић 2012: 153, 164].

²⁹ То је, ваљда, у вези и са самим стањем ствари у Бугарској цркви Самуилова времена, а потом и византијском црквеном организацијом у повраћеном Охриду. Очито да је главни, државни култ Самуилова царства био св. Ахилије Лариски, чије су мошти почивале у државној и црквеној престоници на острву Аилу у Малој Преспи, у посебно изграђеној велелепној катедралној цркви, њему посвећеној (за догађаје в. [Пириватрић 1997: 154–155]). Управо присуство Ахилијева култа у области суфрагана Бугарске цркве — што је у више наврата бивао рашки епископ са својом епархијом, и тамошње одсуство (или непотврђено ограничено присуство) св. Климента, као и његово ограничено штовање у самом Охриду, сведочи о реалном стању ствари у средишту црквене организације до почетка XIII века (уочи формирања Жичке архиепископије, на другој страни), пре делатности Димитрија Хоматијана. Сам Охрид је, изгледа, како ми схватамо, у једном тренутку, немного пре Василијева разарања Самуилова царства, претворен у „резервну“ престоницу (тачније „одступницу“). По схватању С. Пириватрића, он је постао (главна) престоница у касну јесен 1015. године [ивд.: 156]. Ипак, сви догађаји везани за страдање српског кнеза Јована Владимира, одигравају се на Преспи: тамо му је 22. маја 1016. одрубљена глава по налогу Јована Владислава [ивд.: 126]. Остаје чињеница да је Василије II завршне операције ликвидирања Бугарског царства извео управо на Охриду, где је у тврђави нашао и запленио државни трезор, круне бугарских царева и залихе новца [ивд.: 126].

³⁰ За последње датовање в. [Суботић, Максимовић 2012: 102–103].

³¹ Црква св. Ахилија подигнута је у Ариљу најкасније у XI веку. У њој је св. Сава поставио моравичког епископа 1220, а Драгутин ју је реконструисао 1283;

празничном минеју из Архива САНУ, бр. 361, преписаном средином XIII века (в. [Суботин-Голубовић 2002; ЕАДЕМ 1987], о свему [Трифунковић 2001: 110–113]),³² и друге краће стиховне форме. Постоји и кратко, синаксарско житије са стиховима, доста раширено у српским минејима и стиховним пролозима, као и ређи, старији тип без прошлких стихова [Суботин-Голубовић 1987: 28; Васиљев 1985: 168]. Овај култ, зачет у време деловања Охридске архиепископије на српским просторима,³³ како видимо, сачувао је континуитет и у доба самосталне Српске архиепископије [Марковић В. 1920: 83–84], не губећи на значају у непосредном окружењу св. Саве и у склопу његове архијерејске делатности.

По свему судећи, дакле, најстарија сачувана ликовна представа св. Климента Охридског у српском средњовековном сликарству налази се у олтару Спасове цркве у Жичи, првом седишту српских архиепископа. Светитељ није нарочито експониран, он дискретно присуствује божанској литургији не учествујући у њој.³⁴ Овај део живописа, којем припада и Климентова представа, обновљен је у првој деценији XIV века, у време архиепископа Јевстатија II (1292–1309) нарочитим старањем краља Милутина [Војводић 2012: 146–147, 163]. У недавно објављеној монографији о манастиру Жичи, Драган Војводић примећује да је у појединим деловима храма у првим деценијама XIV века поновљен првобитни

осликавање је свршено 1296. године [Чанак-Медић 2002: 55–68, 85, 89, 319–320]. Постоји могућност да је овде, како је први претпоставио Радослав Грујић, дошло до укрштања култова, старијег сремско-панонског мученика, св. Ахилија (III век) и епископа Ларисе, св. Ахилија, учесника Првог васељенског сабора (325), који је умро природном смрћу. Првome је могла бити посвећена првобитна манастирска црква с гробним местом, а другome, без сумње, Драгутинова задужбина с краја XIII века [вид.: 68–70]. Милка Чанак-Медић на основу укупних налаза закључује да су у овој цркви, у малом ковчежићу, лежале мироточиве мошти св. Ахилија (делић моштију), с натписом на гробници уклесаном до друге деценије XIII века (по мишљењу Гордане Томовић), вероватно из времена оснивања Моравичке епархије [вид.: 71, 319].

³² У истом, Академијину рукопису налази се и млађа редакција Савине службе св. Симеону, уједно и најстарији препис ове службе. Уочљиво је да у руским минејима XI–XIII века, ако је судити по Сводном каталогу за овај период, нема посведочених служби св. Ахилију Лариском [Суботин-Голубовић 1987: 25].

³³ Рас је у XI веку у суштини најчвршће био везан за Охридску архиепископију између 1019. и 1067. године [Пириватрић 2014: 114], што значи да би подизање Ахилијевог богомоље на тлу Србије требало тражити у томе полувековном интервалу. Раније везе са Самуиловом државом биле су доста лабаве, посредне и краткотрајне [Идем 1997: 105, 112–115, 193]. Постоји мишљење да је присуство рашких епископа у средиштима Охридске архиепископије у време одржавања св. архијерејских сабора, где су се они сусретали с Ахилијевим култом, могло бити подстицај за ширење његова култа и на српске земље [Грозданов 1983: 143–158; Васиљев 1985: 166].

³⁴ Налази се „у другој зони јужног зида [. . .], источно од прозорског отвора“ [Војводић 2012: 146]; за тачну позицију светог в. схематски приказ у [Чанак-Медић *et al.* 2014: 481].

сликарски програм из Савина времена, уз примедбу да у доњим зонама, како наоса, тако и олтара, првобитне фигуре светих нису доследно понављане, што се, по његову мишљењу, односи и на лик св. Климента [Чанак-Медић ет ал. 2014: 246–248]. У недостатку доказа та се могућност не може искључити, али је, када се све узме у обзир, ипак мало вероватна. То значи да засад не бива изгледним ни да је — што би се могло помишљати — лично св. Сава увео у олтарски простор портрет свог претходника, великог утемељитеља словенске цркве међу Јужним Словенима. Отворено је питање колико је он, заправо, био свестан његове улоге и широког значаја, као и то да његова црква (1219) обнавља пуноћу словенског богослужења на једном делу, (сада већ бившем), Охридске архиепископије, какво је имала Климентова епископија.³⁵ Поновна актуелизација Климентова култа којом руководи охридски архиепископ вероватно је била позната св. Сави, али до ње је могло доћи после њихова разлаза, 20/30-их година XIII века, када би, за св. Саву, већ било касно окретање овоме култу,³⁶ кога нема ни у суседној Бугарској цркви, такође супарници Охридске архиепископије. — Да застанемо овде и не упуштамо се у даље спекулације. Али оно што и даље стоји — и ту се враћамо општим закључцима С. М. Куљбакина — списи св. Климента и његових сарадника с прелома IX–X века јесу, макар и на имплицитан начин, имали удела у формирању Савина и укупног изворно српског књижевног корпуса на прелому XII–XIII века. Макар као књижевнојезичко градиво, као богат резервоар из кога се захватало, можда и као узор, али не нужно и са свешћу, или с осећајем о важности знања о његову стварном пореклу.

1.3. Историјски оквир за усвајање климентовског корпуса

Другим сигилионом цара Василија II Македонца (976–1025) из маја 1020. године комплетирана је надлежност византијског архиепископа Бугарске над свим епархијама које су некада држали бугарски првосвештеници у време цара Петра (927–969) и Самуила (976–1014). Том приликом враћено је 14 епархија које су преузели суседни митрополити, тако да се византијска Архиепископија Бугарске са средиштем у Охриду „вратила“ на свој максималан историјски обим од 31 епархије. Међу накондодатим епархијама био је и Рас. Претходним сигилионом из

³⁵ О првој словенској епископији у Југоисточној Европи, установљеној 893. године по етничком, а не по територијалном (епархијском) принципу, са средиштем у Велици (долина реке Шушице), у данашњој јужној Албанији, под утицајем литургијске традиције Епира, која је блиска јужноиталијанској, в. [Мучај ет ал. 2014: 8, 11–14, 26, 34; Пентковский 2015: 126–127; иџем 2012: 423–425; иџем 2016: 72–73, 88].

³⁶ Држање до такве традиције, видели смо на примеру одржавања култа св. Ахилија Лариског, чини нам се у том кључу, за св. Саву, ваљда, не би било спорно — да је било успостављено раније.

1019. године под јурисдикцијом охридског архиепископа нашле су се и друге епархије са српскога терена, макар у данашњем смислу речи: Ниш, Браничево, Београд, Сирмијум, Призрен и Липљан, в. [Равић 2013: 57–58; Благојевић 2011: 70; Живковић 2004: 173–175; Калић 1979: 29, 33].³⁷ Из другог сигилиона (1020), на посредан начин, излази и да је епархија у Расу, поред осталих, такође била у саставу Бугарске цркве од времена цара Петра [Коматина 2014: 351; Равић 2013: 50; Живковић 2004: 177; Калић 1979: 31]. У српској историографији то се, условно, због одсуства других, прецизнијих извора,³⁸ доводи по први пут, по логици ствари, макар и накратко, у везу са Симеоновим разарањем и анексијом Србије 924. године. Србију је, после пустошних година, уз византијску подршку обновио српски кнез Часлав, који је, иначе, рођен у изгнанству у Бугарској (кључно је време бугарске окупације 924–927). Било како било, епархија у Расу,³⁹ која се налази у средишту најисточније српске државе, што ће у наредним вековима постати стожер српског окупљања (наследник јој је данашња Србија), с већим или мањим прекидима бивала је у саставу ове црквене организације од почетка друге четвртине X века, све до 1219. године.

³⁷ Државне и етнолингвистичке границе готово да се никада нису преклапале на Балкану, па ни у овом случају, тако да се на истоку данашње српске територије, претежно у Моравској долини, значајан српски елемент доста дуго налазио изван српске државе, на земљишту на којем су се смењивале византијска и бугарска власт. На источном и јужном планинском масиву који омеђава овај простор, још у раном средњем веку усталила се граница између западних и источних Јужних Словена. Хронологију померања или утапања романизованих староседелца, који су за неко време остали на мање приступачним, планинским теренима, раздвајајући ове две скупине до кристалисања њихових разлика, као и неопозиво продирање западнојужнословенске гране на тај простор, није могуће пратити. Лако је уочљива „дубока бразда која дели јужнословенске дијалекте“ од Тимока, преко Осогова до Шар-планине; та је баријера толико изразита, да је у читавом словенском свету превазилази само „међа између западословенске и источнословенске језичке области, другим речима, црта која одваја пољске и словачке говоре од белоруских и украјинских“ [Ивић П. 1994: 137–138].

³⁸ У три сигилиона Василија II (1019, 1020, 1020–1025), износе се доста штуре информације за српску црквену историју. Нису то ни у начелу извори без недостатака: све три исправе су поновљене („препричане“) у хрисовуљи Михаила VIII Палеолога Охридској архиепископији из 1272. године, а сачуване су на основу знатно познијих преписа, из XVI и XVII века [Равић 2013: 67; Живковић 2004: 173].

³⁹ Катедрална црква у коју је најкасније у X веку смештен рашки епископ јесте ротонда Св. Петра, основана на старијим темељима на реци Рашкој, вероватно као меморијална црква њених ктитора, у трећој четвртини или крајем IX века [Поповић С. 2000: 210, 229], с раном обновом у првој половини X века, „када је могла бити изграђена и средишња купола са галеријом, а када је и настао први слој живописа“ [Ивић.: 224], што вероватно стоји у вези с потребама новоустановљене епархије [Ђурић 1994: 231–232; Јанковић М. 1985: 171]. Црква је, изгледа, приликом подизања посвећена св. Петру, да би касније, можда у време другог осликавања у XII веку, била посвећена св. апостолима [Поповић С. 2000: 229].

Петрова црква у Расу, X–XI в., старо средиште рашког епископа (према: *Завези и поруке. Стефан Немања — девети векова*, Београд, Народни музеј, 2014).

Ево кратког прегледа историјских догађаја који су значајни за разумевање читаве проблематике:

- постоји јаз у познавању црквених прилика између 873. и 924. године у континенталним српским областима, изван уског приморског појаса; изгледна је могућност да је Српска црква у Србији кнеза Мутимира, будући под начелном јурисдикцијом Римске цркве, до 885. године била потчињена Методијевој архиепископији; то би значило да се словенски језик користио на богослужењу латинског обреда; доцнија судбина ове црквене организације је неизвесна;
- око 924. године град Рас долази у руке Бугара и његова епархија, која је можда тада тек и основана, улази у састав Бугарске цркве;
- иако кнез Часлав обнавља Србију око 928. године, Рас, изгледа, остаје у Бугарској;⁴⁰

⁴⁰ Град Рас, због његове изузетне стратешке важности, Бугари су, након Симеонова освајања, могли задржати у својим рукама током значајног дела X века, макар четвртине столећа, чим га на списку градова Србије не помиње Константин VII Порфирогенит, средином истог века [Благојевић 2011: 45].

- 971. године војска цара Јована Цимискија осваја Србију и оснива се катепанат с центром у Расу на чијем челу је протоспатар и катепан Јован; није позната судбина месне епархије, али је могуће да је потчињена Драчкој митрополији (или је и даље остала у оквиру Бугарске цркве);
- 976. Срби уклањају византијску посаду у Расу и осамостаљују се; непозната је судбина локалне епархије;
- око 998. године Самуило, након похода у Далмацију, потчињава себи Дукљу, а преко ње и Србију, па се главнина српског подручја највероватније везује за Бугарску цркву у Преспи;
- 999–1005. године цар Василије II осваја значајне области које потчињава околним византијским црквеним организацијама (1004. заузеће Скопља, 1005. заузеће Драча); неизвесно је да ли је тада Рашка епархија у саставу Драчке митрополије (или Бугарске цркве);
- 1018/1019. године цар Василије II оснива тему Србију на територији некадашње Часлављеве кнежевине, вероватно с центром у Расу, на чије чело ставља стратега Константина Диогена; 1020. године укључује Рашку епархију у састав Охридске архиепископије; остале источне епархије из српских крајева налазе се у теми Бугарској с центром у Скопљу;
- у другој половини XI и првој половини XII века знатније ће се мењати државно-политичке прилике у Србији, али ће епархија у Расу, изгледа, остајати потчињена Охридској архиепископији (устанци 30/40-их година XI века; 1071–1072. Византија пролази кроз сукобе; Дукља постаје краљевина и прелази из руку Драчке митрополије под Дубровачку архиепископију; византијска власт бива уклоњена из Расе 1067/1068–1075. године; после 1085. године Рашка под великим жупаном Вуканом постаје право државно средиште, а поприште српско-византијског сукоба је од Звечана до Липљана у „Зигосу“; самостално иступање српских владара крајем XI и почетком XII века; обнова непосредне византијске власти у Расу 1122–1155 (с прекидима 1127–1129, 1149–1150);
- после 1155. византијска посада напушта Рас и царство препушта власт удеоним српским владарима, уз ослонац на рашког епископа, Грка; парадигма сложених црквених односа јесте „двоструко“ крштење Стефана Немање: први пут 1113. године по католичком обреду у Дукљи, касније по православном обреду у Расу; 1183–1190. године осамостаљивање Немањине Србије; 1204. рушење Византије.⁴¹

⁴¹ За динамику ових односа в. [Пириватрић 2014: 108–109, 113–117; Равић 2013: 50–53, 62–66, 76–79, 83–85, 370–371; Благојевић 2011: 62, 64–70, 73, 76–80, 90–94, 96–106, 108–113; Пириватрић 2011: 103–106; Живковић 2004: 191–192; Пириватрић 1997: 54–55, 91–92, 105, 112–115; Калић 1979: 29–33].

Маја 1

На посредан начин предочена веза између српских и јужних словенских крајева значила је, кроз регуларну црквену организацију, вишевековни, иако у неким приликама на дуже прекидан, ипак обновљив контакт с литургијским комплексом који је засновао св. Климент Велички са својим сарадницима и наследницима крајем IX и почетком X века. Да ли је у релативно кратком времену након (претпостављене) 924/927. године дошло до директног мењања затеченог редакцијског и литургијског лика српских књига у Рашкој епархији — или је тај процес потрајао, уз поступну трансмисију с југа? На то питање није могуће дати одговор који би био поткрепљен изворима, али по логици ствари, најприродније је очекивати да је до целокупне замене богослужбеног репертоара дошло одмах — зато што су све словенске књиге, ако их је у том тренутку међу Србима на овом терену било, припадале западном обреду, с непосредним ослоном на панонске предлошке.⁴² То би значило да је непосредно преко књига из тзв. Климентова корпуса промењен старословенски варијетет у овом крилу Српства, отприлике у периоду од 924. до 971. године.⁴³ У остатку ће наставити да живи првобитан,

⁴² За питање богослужбеног комплекса у Панонији и Великој Моравској в. [Пентковски 2014б: 66–67, 71, 73].

⁴³ О источнобугарском словенском литургијском корпусу, колико је сада познато науци, као изворишту утицаја на епархију у Расу од 924/927. године, не може

Методијев корпус,⁴⁴ да би га, у наредним вековима, поступно истиснуо млађи, јужнословенски корпус источног обреда (о двама корпусима в. [Пентковский 2014б: 66, 71, 73, 87–89, 90]).⁴⁵ Источнојужнословенски варијетет старословенског језика („климентовски“) и пре потпуног потискивања западне словенске литургије, завладао је, у језичком смислу, у свим српским крајевима, као последица промена у територијалној надлежности појединих помесних цркава различита обреда.⁴⁶ Такав је могао бити пренет и у хрватске крајеве, пре свега преко Захумља и Паганије. Поступни пренос словенских књига с југа (на који упућују трагови призренско-јужноморавског дијалекта у бројним рукописима, в. 3.2.9.2) одвијао се касније, у времену када су српске епархије биле потчињене Охридској архиепископији, пре свега Рашка (после 1019/1020), али његово остваривање подразумева постојање непрекинутог словенског „литургијског коридора“ до српских крајева на северозападном ободу архиепископије.⁴⁷ У супротном, остаје као најпоузданији пут без посредног и спонтаног физичког додира на терену („хоризонтално ширење“), непосредан и намеран контакт охридског архиепископа с епископима у српским епархијама („вертикално преношење“).

2. Српска редакција црквенословенског језика

2.1. Српски изговор заједничког словенског књижевног језика

Говорити о некој редакцији црквенословенског језика пре свега значи говорити о изговорним традицијама општецрквенословенског језика у некој посебној словенској етнолингвистичкој и културној средини. Настанак и неговање одређене редакције црквенословенског језика мора се повезати с посебним црквеним приликама. По правилу то

се с извесношћу говорити, јер се и на ту страну, у склопу Бугарске цркве с грчким богослужењем, у првој половини X века постепено и неодређено шири словенски литургијски језик с југа до 969, односно 971. године, када тај процес бива прекинут [Пентковский 2007: 25; иџем 2012: 425; иџем 2015: 138]. Чак је и пренос словенских књига у Кијевску Русију после 988. године извршен уз прескакање Источне Бугарске, непосредно из охридско-преспанског региона [Пентковский 2007: 25; иџем 2012: 406].

⁴⁴ То су мање приступачни, западни делови Србије и приморске кнежевине.

⁴⁵ У недостатку историјских извора, помажу нам ономастички подаци с терена. Првобитна граница између латинског и грчког хришћанства, коју су Срби затекли у своме досељењу на Балкан, задржала се током раног средњег века. У латинској сфери нашао се главнина народа, а тек његова јужна и источна периферија припале су грчкој духовној сфери — доње Подримље (пр. Љевиша у Призрену) и Поморавље (Сталаћ, Ђунис) [Лома 1990: 16].

⁴⁶ О томе, нпр., сведочи прва страница Кијевског мисала, текст западног обреда на климентовској верзији књижевног језика.

⁴⁷ За слободније употребљен термин „словенски црквени коридор“ у нешто другачијем смислу в. [Пентковский 2014б: 65, 66, 83].

подразумева постојање одговарајуће црквене организације за чије потребе се уводи дати црквени или литургијски језик, а у другом реду, мада не и мање значајно, и државне организације која пружа неопходну подршку оваквој црквенојезичкој „политици“. Црквено-литургијска питања за конкретне црквене организације код Срба пре формирања аутокефалне, српскословенске цркве, иако су вишеструко начета, нису до краја проучена. Обично се истиче да се у ктиторском манастиру Стефана Немање, Студеници (саграђеном после 1183), први пут јављају словенски натписи на фрескама 1208/1209. године, одмах по Савину доласку у Србију.⁴⁸ То се по нашим налазима оквирно слаже с временом писања Типика: он је састављен 1209. године, и званично преписан око 1210. године. Иначе, на литургији и свуда у цркви до тада је доминирао грчки језик, што је, мора се признати, само спољашњи, званични аспект владајућих прилика у византијској Охридској архиепископији. За локалне, унутрашње потребе, као што знамо на основу сачуваних средњовековних рукописа, и раније, без експлицитних трагова сметњи, био је у употреби српскословенски језик — можда с одвојеним ареалом коришћења — а можда и у склопу нарочите богослужбене диглосије.⁴⁹

У науци је добро познато шире јединство црквенословенског језика у оквиру духовног круга *Slavia orthodoxa*, у визуелном смислу наглашено и општом употребом ћирилице у свим језичким манифестацијама (након

⁴⁸ Ова појава је давно уочена (С. Мандић, 1959), а Миодраг М. Петровић је тумачи доношењем ктиторског типика којим се уређује црквено-правни статус манастира. Тиме је, између осталог, дат и нарочит оквир за употребу домаћег богослужбеног језика, као особен израз новостечене самосталности главног владарског манастира [Петровић 1986: 25–26]. Осликавањем је руководио сам Сава, а извршила је један грчки сликар, који је о себи оставио забелешку на грчком језику, испод ктиторског натписа [Ђурић 1994: 408]. Раније су натписи на фрескама у српским крајевима бивали на грчком језику, на територији православне цркве (нпр. у Ђурђевим Ступовима из 1170/1171. и у цркви Св. Петра, око 1180, у Расу), односно на латинском језику у католичком приморју (нпр. у цркви Св. Михаила у Стону, око 1080, Св. Луке у Котору, 1195). Клесани натписи, као дело домаћих мајстора, јавили су се и раније на српскословенском језику (нпр. ктиторски натпис кнеза Мирослава у цркви Св. Петра у Бијелом Пољу, 1161/1162).

⁴⁹ Како запажа Василије Марковић, готово пре једног столећа, читав епископат у оквиру Охридске архиепископије из Комнинске епохе (1057–1185) био је грчки, а „ипак Словени нису могли бити потпуно искључени из нижег клира, па тако ни из монаштва“ [Марковић 1920: 26]. Судећи по постојању српскословенских литургијских књига, као и одсуству било каквих језичких примедба у чувеном писму Димитрија Хоматијана из 1220. године и сл., закључује се да проблем употребе словенског језика на богослужењу у српским земљама под Охридском архиепископијом до 1219. године није био изражен [Миљковић 2008: 129, нап. 411]. У периоду који претходи оснивању самосталне Српске цркве, у византијском свету још није завладала искључива употреба грчког језика на богослужењу. Тако се, нпр., крајем XII века допушта вршење богослужења на другом језику, под условом да су богослужбени текстови тачно преведени с грчког оригинала [Пентковски 2013: 90, нап. 60].

напуштања глаголице), с ослонцем на ромејску културну сферу, графички на грчки алфавет.⁵⁰ Црквенословенски језик углавном одликује јединство у морфологији, синтакси и лексици, док се главне разлике испољавају на плану фонологије [Грковић-Мејџор 2007: 427; Грицкат 1975: 31]. Ово особито важи за литургијске и химнографске саставе који су непосредно укључени у богослужење, и под најбуднијим су оком цркве.

Пошто смо утврдили полазиште — а то је фонологија као поље диференцирања (*differentia specifica*) српске, па и сваке друге редакције [Грковић-Мејџор 2011: 46; Јерковић 1984; Младеновић А. 1977], додајмо да фонетско-фонолошким питањима нужно у помоћ прискачу графичко-ортографска, као и палеографска и кодиколошка разматрања; разуме се, са ширим увидом у црте на осталим нивоима језичке структуре.

2.2. Источнојужнословенска подлога српске писмености

Поставља се питање, можемо ли се овим путем спустити у пројектовану прошлост чији су основи постављени између 893. и 916. године, радом св. Климента Величког и његових сарадника, старих и нових. То је, пре свега, време обликовања источнојужнословенског варијетета старословенског језика, унеколико другачијег од моравско-панонског. Овај млађи настао је усаглашавањем с новом дијалекатском подлогом, у којој се, као и у другим јужнословенским говорима, још нису десиле кључне фонолошке промене које би је неопозиво удаљиле од прасловенске базе. На тој подлози су настале јужнословенске бугарско-македонска и српска редакција, као и руска редакција.⁵¹

Реалније је говорити о везама српске редакције с млађим споменицима с јужних простора (Вардарске Македоније), којима је испуњен XI и XII век, јер стицајем историјских околности, њима располажемо, и

⁵⁰ Добро је знано да се црквенословенски језик осећао као јединствен културни идиом, па није необично што имамо више примера споменика у којима су истовремено спроведене различите језичке редакције, в. [Грковић-Мејџор 2007: 428], како у времену првог писања, тако и у каснијој рестаурацији.

⁵¹ Већ општим увидом у графичко-ортографске прилике и основни фонолошки инвентар, пре свега у консонантском систему (с источнојужнословенским маркерима *штѣ* и *жд* < *tj, dj), јасно је заједничко исходиште поменутих писаних традиција, што нема потребе данас посебно доказивати ни елаборирати. У српском случају то важи и за малобројне споменике западног обреда (нпр. прва страница Кијевског мисала из XI/XII века), као и за укупност споменика источног обреда, што овом приликом, такође, не треба засебно истацати. — Без обзира на (претпостављено) полазиште хрватске књижевнојезичке варијанте, рекли бисмо да је и она, у облику какав је допро до нас (а то искључује познавање прилика у IX (?) – X веку), секундарно (?) обликована на бази истог старословенског варијетета, што значи уз посредовање суседне, српске редакције, која физички стоји између ње и простора деловања источнојужнословенског књижевног варијетета, који се шири са словенског југа.

само с њима је могућа конкретна компарација. На посредан начин, ако се они могу везати за југозападномакедонско-јужноалбански језички простор (у литератури углавном према секундарној творевини познатој као „Охридски књижевни центар“), може се установити и веза с Климентовим наслеђем.

Вероватно се највише може учинити на плану текстолошке анализе, али наш задатак је, овом приликом, испитивање језика, а не текста.

Да је, рецимо хипотетички, српска редакција настала у процесима који су се водили током XI и XII века, кроз рецепцију литургијских извора са словенског југа, њу би морали, без обзира на дуготрајна „чишћења материјала“ кроз усаглашавање с локалним, српским говорним осећањем, одликовати врло видљиви трагови старе подлоге која је своју физиономију изградила у том периоду. Међутим, то се није догодило. У посведоченој српској редакцији нема масовне промене $\bar{z} > o$, $\bar{v} > e$, мешања \bar{z} и \bar{a} , губитка епентетског l и других појава.⁵² Зрелу српску редакцију у том погледу одликују само лексички блокиране замене старих полугласника у правцу o и e и друге ситнице у тзв. техничким терминима (типа црѣковъ и правѣд'нѣи). То је лексички репертоар основних литургијских текстова — што изравно указује на црквени пут језичких утицаја.

Морамо нагласити да, с обзиром на општа очекивања, необично у том смислу изгледају неки извори из XII века. Они или не познају или имају на минимум сведене овакве форме црквених термина који су, као такви, у „јужном руху“, готово без изузетка присутни у српским споменицима XIII–XIV века и у македонско-бугарским споменицима XI–XII века, и даље. Изненађује њихов изузетно мали број и ниска фреквенција у Мирослављеву јеванђељу, као и потпуно одсуство у Михановићеву апостола и у сачуваним епиграфским споменицима. Ови, као такви, због специфичности клесарске технике и традиције која их негује, по инерцији, нешто дуже конзервирају наслеђено стање.

Пр. црѣкѣвъ *Кѣишии Мир* / {ц}рѣкѣвъ *Блаѣ* / љубѣи, тѣкѣмо *Мѣх* / тѣкѣмо, тѣѣѣѣ, тѣѣѣѣ, дѣѣѣѣ, кѣѣѣѣ, крѣѣѣѣ, љубѣѣѣ, црѣкѣѣѣ ИТД. *Мир* (и поред опрѣсноѣѣ, љакотѣѣ, создѣѣѣѣ, бнсерѣѣ, оумѣѣѣѣѣ, таѣѣѣѣ, ИТД.).

У такав један задати рам (XI–XII век : XIII–XIV век) немогуће је без посебног објашњења сместити овако описану слику. Прво треба нагласити да је статус словенског књижевног језика, као већ сасвим изграђеног, и традицијом стабилизованог идиома у XI и XII веку потпуно другачији од онога у IX–X веку када се тек формира и када је потребно испунити више услова за његов пријем у некој средини. Како је у XI и XII веку књижевни

⁵² За језичке одлике цсл. текстова с македонског терена в. [РИБАРОВА 2005: 75–92; ДЕСПОДОВА 1981; УГРИНОВА-СКАЛОВСКА 1966; МОШИН 1954: 22–24].

језик релативно аутономан у односу на народне варијетете⁵³ мора се претпоставити нешто другачији оријентир од онога који се уобичајено претпоставља у адаптацији црквенојезичких споменика пристиглих с југа. Овде се, дакле, начелно узев, није радило о усаглашавању с народним, него с књижевнојезичким осећањем, јер је књижевни језик идиом за себе — посебно у средини која већ има изграђену књижевну традицију. Ова традиција се у српском случају показала као веома јака, не само у XII–XIII веку него и много касније, у време турске окупације Балкана.⁵⁴ Степен прихватања јужних форми пристиглих с јужним предлошцима диктирао је добар осећај властите књижевне норме. Старија књижевна норма, вишемање присутна у неким споменицима XII века, без сумње, показује да су у развоју српског књижевног језика одражена на јмање два тока. Карактеристично одсуство већине јужних језичких маркера или њихова ограничена дистрибуција у споменичкој главнини сачуване српске редакције, говори о живој вези с неким стањем старијим од промена које су обликовале бугарско-македонску редакцију (тзв. „средњebугарске“ споменике). За то стање могућа су само неколика објашњења, која подразумевају архаичне почетке: 1) континуитет у односу на редакцију директно пресађену из Паноније, односно Моравске; 2) редакцијски континуитет у односу на варијетет зачет у Климентовој школи (пре знатнијих промена у народном говору); 3) накнадно консултовање древних споменика.

Пажњу ћемо усмерити на сагледавање другог, магистралног тока у историји српске књижевнојезичке културе (о његову значају в. [Новаковић 2002: 128]), док судбину примарног корпуса потеклог с директне ћирилометодијевске подлоге, што је у вези с проблемом јурисдикције Методијеве Панонске архиепископије, за сада остављамо по страни (в. [Савић 2011], за књижевне токове в. [Новаковић 2002: 121]). Чињеница је да је за питање српскословенске језичке традиције, и поред повременог укључивања у црквену организацију Истока преко византијске Драчке митрополије, од пресудног значаја укључивање једног дела српских територија преко (претежно) грчке Бугарске цркве, којој су се вишеструко премештала седишта, од Дристре до Охрида (в. [Пириватрић 1997: 54]), уз промене у статусу и рангу, у зависности од државнополитичких прилика у којима се она налазила, током више, врло динамичних векова (в. 1.4). Главни разлог оваква утицаја лежи у чињеници да су се у границама исте црквене организације, на крајњем југозападу од 893. године налазиле и поједине словенске етничке епископије, почев од Климентове

⁵³ Отуда и дуго чување „јусова“ у ортографији српске средине у томе периоду, без обзира на њихову фонолошку неоправданост с аспекта народних говора. То открива симболичку позадину оваквих односа.

⁵⁴ Тада се она, у ресавском ортографском виду, проширила по Македонији и Бугарској, дочекавши, тако, смену подмлађеном руском редакцијом (XVIII век).

у околини Велице (преко посебно познатих у околини Девола и Брегалнице, можда и једне у Пелагонији, на прелазу IX–X века, в. [Пентковский 2015: 141; IDEM 2007: 24; IDEM 2012: 430–431]), које су у потоњим временима послужиле као прави расадници источне словенске литургије.

2.3. Фонолошки систем српске редакције црквенословенског језика

Једино сигурно полазиште у језичкој анализи за рани средњи век може бити у обрнутом смеру из зрелог средњег века, од фонолошког склопа стабилизоване српске редакције, од краја XII до XIV века (дајемо најкарактеристичније црте) [Грковић-Мејџор 2011: 47–48; Јерковић 1984: 56–58; Младеновић А. 1977: 4]:

- ш /*шш*/, жд < **tj*, *dj*;
- оу, е < ж, л;
- љ у српској фонолошкој вредности /*е*/, негде дефонологизовано;
- губљење дистинкције по палаталности вокалних рь и ль;
- унификација полугласника њ /*а*/ < њ, њ;
- ы само формално обележавано, реално изједначено с /*и*/;
- отврдњавање ч, ж, ш, шт, жд, ц, р, с;
- з < с /*дз*'/;
- к /*ћ*/, г /*ђ*/ < х, γ у страним речима, формално уједначено с ћириличком праксом на Истоку (пре свега преко Свете Горе од оснивања Хиландара, 1198, али и нешто раније).

Промена *вѣ-* (**vъ-*, *vъ-*) > *оу-* (тип *унук*, *удовица*), важан је маркер српског језика, односно српске провенијенције споменика, али остала је изван књижевне норме због упадљивог одударења од старословенске и шире редакцијске норме [Јерковић 1984: 61].⁵⁵

Као што видимо, иако су прилагођавања српском изговору извршена у склопу читаве артикулационе базе, главна разлика је у вокалском систему, где је најдрастичније смањен број фонолошких јединица (с петнаест на девет), уз значајан формални преображај графије (пре свега губитак „јусова“). — Али то се догодило касно, око почетка XII века, очигледно у нарочитим културноисторијским приликама за које треба пронаћи

⁵⁵ За разлику од српске редакције, која почива на штокавском дијалекту, у супстрату њој најблискије, хрватске редакције, лежи чакавски дијалекат; 'прелазно подручје је широки појас између Босне и Уне', са шћакавским говорима. Различите дијалекатске основице непосредно су се одразиле у два редакцијама. То су, на првом месту, различити рефлексии *ѣ* ('*ѣ* је на Западу прилагодљивије него на Истоку'; у одређеним случајевима > *а*), *ѣ* (> *е*, у одређеним позицијама *а*), **tj* (> *т*), **dj* (> *ј*), **stj* (> *сѣ*), *г, љ, вѣ-* (> *в-*); и поред изједначавања полугласника узрокованог депалатализацијом, на Западу се дуго држе остаци старих разлика, типа *меѣ*, *semrto*, *teplo* [НАММ 1963: 59].

одговарајући контекст.⁵⁶ Споља гледано, консонантски систем је, уз подразумеване опште измене графијског лика целе редакције, остао готово нетакнут, такође подређен српским изговорним могућностима, уз задржавање најкарактеристичнијих књишких група *шш* и *жд*, које, саме по себи, директно сведоче о источнојужнословенском, у ширем смислу и климентовском полазишту оваква система (в. нап. 51).⁵⁷

3. Споменици српске редакције црквенословенског језика

Посебно ћемо прокоментарисати неке споменике за које се у науци зна да се могу везати за јужна исходишта српске писмености (то значи да се нећемо бавити утврђивањем веза које су у књижевноисторијском смислу начелно већ установљене). Овом приликом усредсређени смо на оне споменике који имају везе с глагољском традицијом — било да су сами писани глагољцом, било да им је подлога, непосредна или даља — глагољска. У условима пасивизирања глагољске писмености, она, сама по себи, носи карактеристичан печат старине [ЈАГИЋ 1960: 475]. У неким приликама за нас је, уз општи филолошки приказ, довољно да локализујемо споменике. Указаћемо и на неколике језичке маркере који спајају неке од најстаријих српских рукописа — тамо где је који од њих потребно посебно истаћи, без намере да дамо коначно разјашњење тих појава у историји српског језика.

⁵⁶ Општи оквир ове реформе српског правописа може се сагледати на основу ширег датовања споменика који не познају овакав ортографски систем и прецизнијег датовања споменика у којима је примењен млађи, редуковани правопис. У прву групу спада Маријино јеванђеље с недоследним старословенским правописом, као и списи Димитрија Синаита (нпр. прва страница Кијевских листића и записи у Синајском псалтиру 3/N) с прелазним старословенско-српским правописом; в. [Савић 2014б]. Они својим настанком чине доњу границу за омеђавање уочене појаве (прелаз XI–XII век). Та је граница само условна зато што именовани писар делује измештен, на Синају, одвојен од збивања у домовини, укључен у живот разнородне монашке заједнице. Стога се време његова одласка — можда 1096–1099 [ивд.: 301] само приближно може узети за *terminus post quem* non. Чак и то уз немало релативизовање јер, изгледа, он долази из једне уже српске области [ивд.: 300], можда природним препрекама (планинама) одвојене од оне у којој су се те крупне промене одвијале. У том би се случају морало укалкулисати извесно кашњење у преношењу иновативних црта у ортографији. У другу групу спадају епиграфски и рукописни споменици од којих су најстарији из средине XII века, и глагољски и ћирилски.

⁵⁷ Читава адаптација кретала се у распону изговорних могућности просечних говорника новонасталог српског језика („старосрпског“), од одређеног времена. У консонантском систему и поред развоја, формално посматрано, не само на плану ортографије него и стварно, није дошло до великог удаљења српскословенског фонолошког репертоара од старословенског [Јерковић 1984: 57; Грковић-Мејџор 2007: 429]. Мада је укинута палатализованост, а задржана палаталност, системски гледано, ту је елиминисано само неколико фонема, уз правописно маскирање српских еквивалената страних *х*, *γ*, и стабилизовање источнојужнословенских рефлекса **fj*, *џj*, што је изговорно било могуће због тога што је српски већ познавао групе *шш*, *жд*, премда с другачијом дистрибуцијом (уп. *ognjište*, *dažd* [Ђорђевић 1960: 512]).

3.1. Маријино јеванђеље

За Маријино јеванђеље је, још његов издавач, Ватрослав Јагић (1883), констатовао да је, судећи по неким карактеристичним иновацијама (често мешање ж и оу, ы > и, коуръ [због опценог значења] → кокотъ), написано у XI веку у хрватско-српским пределима, „негде у Босни или јужније“ [ЈАГИЋ 1960: 410, 424]. Специфичности је установио у савршавању са Зографским јеванђељем, „подходя лучше всѣхъ къ идеалному церковнославянскому или старословѣнскому языку“, и његовим одступањима од овог узорног споменика [ИВИД.: 423–474]. Да је књига дуго остала у српској средини, показују — као и у случају Гршковићева апостола — многобројни додаци исписани ћирилицом, српском редакцијом, у нормама рашког правописа, на почетку, односно у првој половини XIV века,⁵⁸ а чак је и изгубљени или оштећени први лист Јованова јеванђеља (134) замењен српском ћирилицом у истом периоду [Трифунковић 2001: 21–22; ЈАГИЋ 1960: 410]. Стојан Новаковић је, идући за Јагићевим запажањима (1893), оценио да је Маријино јеванђеље „за Србе оно што је Јеванђеље Остромирово за Русе“ [Новаковић 2002: 149; Грковић-Мејџор 2011: 48]. Српски филолози су доскора, остајући на томе трагу, описивали овај споменик као „старословенски, српске провенијенције“, да би, недавно, Јасмина Грковић-Мејџор, проблематизујући статус старословенских црта у њему и тзв. „наноса“ из писарева говорног језика, закључила да је он, ипак, споменик српске редакције црквенословенског језика [Грковић-Мејџор 2011: 43–44, 48, 50].

У Јеванђељу се јасно разазнају два језичка слоја: (1) активни и (2) пасивни, тј. онај који је актуелан у време преписивања књиге и наслеђени — који припада предлошку. У склопу излагања о судбини полугласника, Јагић констатује да се на примеру њихове појачане вокализације у фонетски оправданим условима, као и непредвидљиве дистрибуције у осталим случајевима где је јасно да је њихово бележење постало правописна, а не физиолошка ствар, потврђује његово мишљење „что памятникъ попалъ въ теченіе времени въ другую этническую среду“ [ЈАГИЋ 1960: 427–428, 430, 433; Грковић-Мејџор 2011: 46]. Тачно је да ту има фреквентних „македонизама“ — редовна употреба *шш*, *жд*, изузев усамљених примера *роуство* и *визжь*, раширено присуство *о* и *е* на месту двају полугласника, под акцентом или у јаком положају, али зато ограничено одсуство епентетског *л* [ЈАГИЋ 1960: 428–430, 435, 436, 438], што у суштини сасвим одговара језичкој ситуацији коју, на другој страни, Кулбакин реконструира за први српски препис, непосредно израстао на јужној подлози, на основу кога је рађено Мирослављево јеванђеље. Живи језички систем показује фонолошку структуру саобразну штокавском дијалекту

⁵⁸ То су ознаке Амонијевих глава и литургијске забелешке источног обреда.

у датом времену, тачније српској редакцији црквенословенског језика, баш како смо навели раније у списку тих одлика. Једино изостају потврде за (типичну) деназализацију *ж* (в. ниже) [Грковић-Мејџор 2011: 48]. — Свако друго објашњење било би анахроно и косило би се с језичком историјом.

Замена назалног *ж* > *у* (за потврде в. [Јагић 1960: 423–424]) типично је српска црта. Могла је се наћи с благим одоцњењем у долини Велике Мораве и у горњем току Јужне Мораве (за разлику од доњег и средњег тока исте реке, на правцу запад–исток, све до Нишаве), а можда чак и у Зети (ако се може судити по топонимским сведочанствима у познијим преписима страних извора, в. [Лома 1994: 120–123]), као периферијским зонама. Потребно је, наиме, време за географски продор иновација које нам, због ограниченог постојања извора, није довољно сагледиво. Погранични македонски и бугарски говори — из данашње перспективе — њу добијају с видним одоцњењем, што је касно за пројектовано време настанка Маријина јеванђеља: отпада могућност да је споменик настао изван матичног подручја у којем се зачала ова црта. Уосталом, бугарско-македонски говори чувају назале и у XII веку јер је само тако могуће њихово мешање, док је деназализација наступила у XII–XIII веку, в. [Конески 2001: 26, 41–43, 49].⁵⁹

Ватрослав Јагић није уочио примере очекиване деназализације *ж*, која би ишла руку под руку с деназализацијом *ж*. Али, тај процес, као што сада знамо, није био посвуда или у свему синхронизован, пре свега у темпу и квалитету.⁶⁰ Као једно од могућих објашњења Ј. Грковић-Мејџор наводи да би се разлог могао тражити у тежњи ка практичном ослобађању од граfiјске сложености глагољског „великог јус“, наспрот неоптерећујућем писању „малог јус“ [Грковић-Мејџор 2011: 48, нап. 37]. Овоме се може додати тежња локалне традиције да се задрже старе ортографске навике, које могу одражавати историјско кашњење у смени предњег назала оралним парњаком.⁶¹ Ипак, постоје ограничене назнаке

⁵⁹ И С. М. Куљбакин подвлачи да ће „замена *ж* са *у*“, праћена заменом „*ъ* са *и* или обрнуто“, које иначе има „само у оним старословенским споменицима у којима иначе има црта српског карактера“, „увек [...] бити српска црта, и онда када се увлачи у диалекте бугарског порекла, који се налазе под српским утицајем“ [Куљбакин 1924: 219].

⁶⁰ За стање у српским и хрватским говорима око 950. године према списима Константина VII Порфирогенита, в. [Лома 1999/2000]. Сматра се да је Порфирогенитово дело *De administrando imperio* настало између 948. и 952. године [ВИИИЈ: 3]. — Пристајући уз В. Вондрака и С. М. Куљбакин, пре готово једног столећа, допушта могућност да је *ж* дуже чувало своју назалност од *ж* у српским говорима [Куљбакин 1924: 220].

⁶¹ И иначе у ортографији Маријина јеванђеља правило је употреба „јусова“, а њихов изостанак огрешење је о важећи правопис. Исто важи и за прву страницу Кијевског мисала, насталу у крилу српске редакције [Савић 2014б: 285, 288–289].

уклањања и овога назала и можда његове постепене замене другим вокалом предњег реда, што Јагић доводи у везу с „напред поменути (етнолингвистичким) утицајем“: сьвѣзавъше, грѣдн, сѣдѣштѣмъ, сѣдѣте итд. [ЈАГИЋ 1960: 424]. Неетимолошка употреба „јата“ свакако нам нешто говори. Уобичајено се узима да се у датим примерима претежно ради о појавама аналошког карактера [Николић 1978: 62]. Ако није реч о морфолошким појавама, најпре би се у фонетском кључу помишљало на тзв. „треће јат“ (*ǣ*₃), факултативног, назализованог изговора.⁶² И данас, међутим, у говорној оазису с незамењеним *jaïom* на северозападу Србије, мада у фонетски и историјски другачијим условима, показује се могућном иста ова алтернација, *ě* : *ę*, у примерима типа *месо* : *мѣсо*, *млѣко* : *мнѣко* итд. в. [РЕМЕТИЋ 1981: 18–19]. С једне стране имамо фонетским путем изазвано затварање вокала или наслеђено *jaïi*, а с друге назализацију, односно стварање (х)уњкавог изговора, факултативно у напоредној употреби. Савремена појава илуструје начин на који су се ова два вокала могла наћи у конкурентској улози и без међусобног поистоујевања, али с одређеним степеном фонетског приближавања, без посебних морфолошких разлога.⁶³ Карактеристично је то да исту комбинацију

⁶² За ову спорадичну контаминацију в. [Лашкова 2010: 74].

⁶³ Могућа су и друга објашњења, која нису нужно у колизији с предоченим. Није искључено да се у ретким примерима које препознаје Јагић, и у светлости нешто другачијих односа — уз претпоставку о дужем чувању отворене вредности оба вокала (у склопу наслеђеног система *дугих* : *крајњих вокала*) назире тенденција стварног приближавања назала предњег реда *jaïu*. Наиме, *jaïi* је на западнојужнословенском терену, уз постепено монофтонгизовање, с укупним подизањем на вокалској лествици (ниско → средња висина), у коначном добио вредност затвореног *e* (*eǣ* > *e*). Овај процес се на српско-хрватском простору посуда завршио тек на крају XI века (за квалитет и хронологију појаве в. [Ивић П. 1991а: 14–15]), што је после времена настанка Маријина јеванђеља. Дакле, у овом јеванђељу још се може оперисати с дифтоншким *ǣ*. О почетној отворенијој вредности *jaïa* сведочи лексема *орах*, претежна за штокавски дијалекат (у централној скупини говора), поред периферијског, тимочко-лужничког *оре(х)* (< **orěchъ*), и позиционо уопштена решења проистекла из прве палатализације (типа *кричаѣи* < **kričēti*). У том смислу и првобитна вредност српско-хрватског *а* могла је бити нешто шире *e*, отприлике *ǣ*, што има пандана на ширем словенском плану у раним потврдама и коначним резултатима. (На овакву помисао долази и Радосав Бошковић, зато што у чакавском дијалекту *ę* после *j*, *č*, *ж* > *a*, с чиме су упоредиве и старосрпске потврде *прѣати*, *зѣати* [Бошковић 2000: 72]. Реликте првобитног стања налазимо разасуте по штокавском дијалекту: пре свега у говору општештокавско и књижевно *жалац*, *жаока* (< **žǣdlo*), у топонимији *Зајача*, село у западној Србији (< **zajęča*, в. [Поповић И. 2007: 305]), у стародубровачком говору у сложеним облицима глагола **jęti*, за које Милан Решетар примећује да су независни од чакавских [РЕШЕТАР 1951: 31–33, 43–45]. То значи да се деназализација *ę* > *e* (уз затварање артикулације) зачела у централноштокавским говорима, одакле се ширила у разним правцима (пре свега у оквиру штокавског корпуса). (У чакавским, као периферијским, постоји остатак, а на македонском терену овај рефлекс допире из српских екавских говора тек после XIII века и шири се све до XVI века; тамо се, иначе, *а* изједначавало са *ǣ* током XII–XIII века [Конески 2001: 26, 41; IDEM 1960: 28, 44–45 и 35, 38–39].)

алтернација ж : у и л : љ затицемо још у једном „старословенском“ споменику с истог, западнојужнословенског терена, из приближно истога периода (XI век). То је Клочев зборник; в. [Николић 1978: 57, 62]. Занимљиво је сведочанство исте говорне појаве у топониму *Звечан* (према читању Љ. Стојановића), које, у фонетском смислу, на ширем плану, за Маријино јеванђеље везује Александар Лома: облик *Звѣчанъ* стоји на месту историјског *Звѣчанъ*, грч. *Σφεντζάνιον* [Лома 2013: 87].⁶⁴ — Покушали смо испратити ову појаву, али је, за сада, изостао повољан резултат.⁶⁵

За унификацију полугласника, одражену у тенденцији писања љ у свим, оправданим и неоправданим позицијама, такође је јасно да је изворно западнојужнословенска, штокавска црта (нарочито у јаком положају, када изостане тзв. „македонска“ рефлексација из предлошка, в. [Куљбакин 1924: 220–221; Грковић-Мејџор 2011: 47]). Прелазак *вѣ* > *у*-, исто тако типично штокавска особина која изворно није имала упориште ни на запад ни на исток од централних штокавских терена,⁶⁶ дакле на лингвистичким периферијама у односу на штокавско говорно подручје, присутна у већини српских споменика XII века (пре устаљивања књижевне норме), присутна је и овде (за неколике потврде в. [Јагић 1960: 425]). На крају, ту је једна особена црта која можда говори о нешто млађем времену настанка Маријина јеванђеља него што се обично мисли: прелазак *ы* > *и*, и то изгледа без позиционог ограничења. Примери су: народн, рнзи, жени, обидн, ароматн итд. Готово сви су они с накнадно натписаним љ, у преписивачкој ревизији, а постоје и случајеви с хиперкорективним љ, на пример *ръкытъкы* [Јагић 1960: 424]. Ово стоји под условом да се извршење дате промене начелно и даље ставља за главнину штокавских говора тек у XII век, што се, заправо, може оспорити или релативизовати кад се узме у обзир право стање у споменицима. Промена природно пада

У склопу таква процеса, макар у југоисточном српском појасу, ране вредности *љ* и *л* су се могле приближити, али су се и мимиошле — на шта би упућивала ниска фреквенција у Маријину јеванђељу, за разлику од македонских говора, што је нашло значајног одраза тек у каснијим рукописима с тога терена.

⁶⁴ Ако овај пример на први поглед и не би био најадекватнији за нашу проблематику, будући да долази из једног познијег бугарског летописа, текст је, ипак, на доброј српској редакцији — до града *рекоидато Звѣчана* [Стојановић 1890: 191]. Уједно, ту постоји и фактор архаичности његова предлошка. Постоје и чисто српске потврде, из Тихонрављевог летописа (*иже вѣ Звѣчаню градоу*), из Врхобрезничкога летописа (*вѣ градѣ Звѣчанѣ*), поред једнаког броја обичних, екавских ликова речи из других, између осталог и летописачких извора [ивид.: 131, 150].

⁶⁵ У назначеној алтернацији, дакле, „нечега може имати“, иако сасвим у ограниченој мери, и можда само на ортографској равни. У Првој хиландарској оснивачкој повељи овамо би могао ићи пример *скѣтъкъ* (в. 3.2.1.2), када то не би био споменик с доследно извршеном деназализацијом, у којем је на датом позицији заправо алтернација оралних вокала (в. нап. 80).

⁶⁶ „Чакавцы, какъ извѣстно, еще до сихъ поръ произносятъ вѣ какъ ва“ [Јагић 1960: 425] (уп. нап. 55).

у читав низ измена из обједињеног и динамичног периода X–XI века када је српски језик добио своју физиономију у опозицији према прасловенском.⁶⁷ И монофтонгизација *jaīa* део је јединственог процеса сужавања артикулације у правцу добијања нових вокала, уз апсорпцију пренете вокалности бивших слабих полугласника (тип *ia- > y-*, *pa- > p-* итд. [Ивић П. 1990: 65]). Отуда и они Јагићу чудни случајеви бележења *-p-*: *крвѣ, крстителѣ, о цркви* итд. [Јагић 1960: 433–434].

У одређивању времена и места настанка Маријина јеванђеља треба узети у обзир вертикални, хронолошки оквир за генерисање главних српских иновација у штокавском лингвистичком средишту (X–XI век), и динамику њихова хоризонталног ширења у оквиру етнолингвистичке целине. Такође треба урачунати и културни контекст у његову настајању (словенска црква у оквиру грчке црквене организације). Видимо да је ово јеванђеље настало у унутрашњем прстену српске језичке територије, али можда не и у његову најужем језгру (због судбине *а*). У то време Рас и југоисточнији простор који се на њега наслања, поприште је честих српско-бугарско-византијских сукоба, и није лингвистички центар српског језика. Овај значајни споменик је настао вероватно на југоисточном ободу Рашке (отприлике у Поибарју), али ипак нешто касније у XI веку него што се обично мисли (на прелазу X–XI век). По нашем оквирном суду, од средине XI века — до истека треће четвртине XI века преписан је с предлошка који је донет из словенских средишта недавно установљене Охридске архиепископије. Управо околина Звечана одлично се уклапа у нашу замишљену представу. — Звечан је један од најстаријих српских утврђених градова, подигнут изнад ушћа Ситнице у Ибар (797 м). Помиње се 1091. и 1094. године под тим именом (можда с дуже задржаним *а*: *Σφεντζάνιον*, ако то није ствар старије традиције), и крајем XI века представља главно српско упориште у сукобима с Византијом, на путу према Липљану, у пограничној зони „Зигоса“ (о утврђењу в. [Јовановић В. 1988: 35–36]). На овоме путном правцу, око 20 км на југоисток, недалеко од Пантина где се одиграла историјска битка између Немање и његове старије браће (1168), на падинама Чичавице (8 км југозападно од Вучитрна), на месту некадашњег римског утврђења на брду Чечану (728 м), у археолошком слоју од IX до почетка XI века [Јовановић В. 1988: 21–23], нађен је керамички уломак с глагољским натписом [Томовић 1990: 5, 7, 16]. Крчаг на који је глагољцом урезан број шест- (у функцији мерице, можда у оквиру пореског система [Јанковић Ђ. 2007: 139]), показује употребу глагољице у свакодневном животу локалног становништва, које је боравило у овом раносредњовековном насељу [Томовић 1999: 113].

⁶⁷ На македонском терену, пак, промена *ы > и* одвија се у XII–XIII веку [Конески 2001: 26, 40].

Наша пројекција управо се омеђава временом у којем се мења геополитичка ситуација на оцртаном земљишту, пре увлачења „Зигоса“ у српско-византијске сукобе, пре претварања читавог југоисточног комуникационог правца у стално поприште (до 1085), а вероватно и нешто још пре, до времена ранијег, краткорочног потискивања Византије из рашких крајева (до 1067/1068).

3.2. Споменници XII и првих деценија XIII века

Мирослављево јеванђеље је један од најзначајних српских средњовековних споменика. У њему се на узоран начин испољавају две важне дијалекатске црте које повезују више споменика међу собом, иако, на први поглед, међу њима нема нарочитог јединства. Те особене говорне црте указују на постојање двеју фаза у продукцији већ уобличене српске писмености, које се могу везати за два суседна терена, формално спојена заједничком црквеном организацијом. На њима се јасно оцртава динамика и општи правац ширења старије, климентовске писмености у северним епархијама византијске Охридске архиепископије. Преко Мирослављева јеванђеља ћемо, стога, сагледати све остале споменике.

3.2.1. Мирослављево јеванђеље

3.2.1.1. О споменику

Јеванђеље је писано за кнеза Мирослава, старијег брата Стефана Немање, који је од 60-их година XII века управљао Захумљем — Хумом. Узима се да је књига настала у претпоследњој деценији XII века, 1180–1191. године [Родић, Јовановић 1986: 1]. Због ортографије која је спроведена у главнини књиге (с изузетком деоница дијака Григорија), која је касније наставила свој живот у Хуму и Босни, такође, тврди се да је настала негде у Хуму. Због очигледне комбинације западних и источних утицаја (западна илуминација, источни обред) понекад се претпоставља да је књига написана у Котору или Стону; та нагађања, као што је добро познато, немају ослоњаца у језичком материјалу самога јеванђеља (в. студију С. М. Куљбакина [1925]).

Књига припада древној текстолошкој редакцији, заједно с Маријиним, Асеманијевим и др. јеванђељима [Куљбакин 1925: 93–94; Жуковскаја 1976: 119–120, 271; ЕАДЕМ 1972: 221–233; Родић, Јовановић 1986: 5; Алексеев *et al.* 1998: 9], а по типу је пуни апракос за који је Лидија Петровна Жуковска показала да је носилац једне посебне, с њиме готово замрле гране, у којој се још налази један млађи, фрагментарно сачуван рукопис из Григоровичеве збирке, бр. 9 (само 57 л.), настао 1301–1307. године [Жуковскаја 1976: 51, 270, 272; ЕАДЕМ 1972: 210–211; Десподова 1988: 3, 8, 108, 131, 135, 168; ЕАДЕМ 1995: 99]. Пуни апракос је састављен

за потребе словенског манастирског богослужења у црквеној организацији св. Климента Величког (893–916) у склопу шире регулаторне делатности, после настанка кратког апракоса. Пун апракос Мирослављева типа формирао се у допунским деловима на подлози богослужбеног обрасца служабног четворојеванђеља, а не лекционара [Пентковский 1998: 40, 43; Алексеев 1999: 150, 163]. У лексичком смислу Мирослављево и Григоровичево јеванђеље, бр. 9, најсроднија су Маријину јеванђељу, с тим што Мирослављево јеванђеље дели знатно више подударности с Маријиним јеванђељем него Григорович бр. 9, у односу 346 : 227 случајева, према бројању Вангелије Десподове [Десподова 1988: 108]; о истој вези с *Мар* в. [Куљбакин 1925: 94]. Ова два просторно и временски одвојена апракоса с истоветним избором читања, међу којима влада умерена текстолошка сродност, имају некакав заједнички, удаљен протограф, по свему судећи охридског порекла [Десподова 1988: 168–169; еАЕМ 1995: 99–100; Жуковская 1972: 235].⁶⁸ Ова јужнословенска, изворна грана, другачија је од староруске, одражене у Мстислављеву и Јурјевском јеванђељу, у коју спадају и сви остали јужнословенски пуни апракоси, а међу њима и Вуканово јеванђеље, други по старини јужнословенски и српски апракос [Жуковская 1976: 270, 272, 286; еАЕМ 1972: 210–211, 218; Десподова 1988: 156].⁶⁹ Мирослављев тип је архаичнији од Мстислављевог, и за разлику од овог, његов праоригинал је глагољски, а не ћирилски [Десподова 1995: 99].⁷⁰ Кроз регуларне црквене структуре овакав тип богослужбене књиге могао се у српским земљама примарно наћи тек на Косову и Метохији, а потом и Рашкој.

Укупна графијско-ортографска слика споменика показује да је његова подлога глагољска [Десподова 1988: 169], те да је до конверзије из глагољице у ћирилицу дошло тек на српском терену, о чему, поред врло ограничене употребе лигатура њ, њ (у корист њ, њ), говори висока фреквенција нарочитог слова „ђерв“ /h/; можда се то догодило већ у непосредном предлошку који је сачињен на подручју Призренске епархије (о

⁶⁸ Иако је Григоровичево јеванђеље млађе од Мирослављевог, изгледа да се у њему нешто боље чува старина — унеколико архаичнија лексика, употреба γ у глагољској бројној вредности (4) и читав јеванђељски текст тамо где се у Мирослављеву јеванђељу налазе само инципити [Десподова 1988: 108, 157–163, 169; еАЕМ 1995: 99].

⁶⁹ Занимљиво је да су сва три пуна апракосна јеванђеља с македонског терена која припадају овом структурном типу — Радомирово, Карпинско и И. И. Срезњевског, бр. 1 — настала на северу данашње Македоније, с цртама Кратовске књижевне школе [Десподова 1988: 172; еАЕМ 1995: 101], у крајевима који су културно и етнички отворени ка српској територији. На додиру тих простора и у књижевној размени међу блиским преписивачким центрима треба видети и настанак Вуканова јеванђеља.

⁷⁰ О неконстантинопољској расподели читања, својственој неким староруским рукописима, нпр. Типографском јеванђељу (РГАДА, ф. 381, Син. тип. 1), в. [Пентковский 2014а: 55; иЕМ 1998: 26, 43].

којем в. ниже).⁷¹ Уочено је и присуство једне нумеричке грешке у обележавању редоследа Амонијевих глава, која је могућа само због визуелне сличности између глагољских слова у функцији бројева, њ [л] /=50/ и њ [ж] /=7/ [АЛЕКСЕЕВ ЕТ АЛ. 1998: 25; АЛЕКСЕЕВ 1999: 170]. Необично је што тих грешака нема и више, али то доказује да су писари који су вршили транслитерацију одлично, равноправно познавали оба писма. Њих, очито, нису збуњивале финесе у нумеричким релацијама између ова два писмовна система. То значи да је примећени случај последица недовољне читљивости у оригиналу, а не нечега другог. Замена је могла наступити и у оквиру глагољског рукописног ланца.

По нашем суду, књига је настала у Рашкој — у ширем (државном, а не обласном) смислу речи — или су је писали рашки писари. Пре свега, логично ју је повезати с Мирослављевом ктиторском црквом Св. Петра на Лиму. Донедавно се сматрало да је ова црква настала између 1170. и 1190. године [РАВИЋ 2013: 195, нап. 801]. Међутим, Миодраг Марковић је, на основу анализе ктиторског натписа, показао да је црква највероватније подигнута 1161/1162. године, у време док су браћа Завидићи — Тихомир, Страцимир, Мирослав и Немања равноправно владали својим областима (од 1155). Мирослав тада још није имао обавезу (насталу после 1168) да у натпису помиње врховног владара, Стефана Немању, и није било сметњи да се и сам служи владарским именом „Стефан“ [МАРКОВИЋ М. 2012: 25, 37–40]. На први поглед необично је то што је црква саграђена изван Захумља, у средњем Полимљу, дубоко у Рашкој, изван Мирослављеве политичке власти.⁷² Објашњење: Мирослав је цркву саградио на нужном делу очевине [БЛАГОЈЕВИЋ 2006: 42; РАВИЋ 2013: 195],

⁷¹ Када се одбију ортографски наноси његових писара, остаје ћирилица која се без сметње може транслитерovati у глагољицу.

⁷² Мирослав је управљао Захумљем, и у време удеоне власти и под врховном Немањиним влашћу (в. нпр. [БЛАГОЈЕВИЋ 2011: 100, 105]). Захумље је физички одвојено од Полимља сливовима Пиве и Таре у тешко проходним планинским крајевима (о опсегу првобитног Захумља в. [ИВИД.: 32–34]). Када се одбију територије удеоних кнежева (о њима в. [ИВИД.: 100]); Страцимир је држао Западну Мораву и северни крај, а Немања Топлицу, Ибар, Расину и Реке), испада да је Полимље, заједно са севернијим областима, било у средишњем делу државе, под непосредном контролом централне власти. На североисток од Захумља и других приморских области настањених Србима, лежала је „Србија“ Константина VII Порфирогенита [ИВИД.: 32], чију је источну половину, поред западне, Босне, представљало „Загорје“ (Transmontana) из Барског родослова, које се, по њему, простирало од Дрине на запад до Липљана и Лаба на исток, што је, другим речима, „Рашка“ (Rassa) в. [ИВИД.: 85, нап. 30]. Разуме се, само име Раса током времена наметнуло се околним жупама (Пнући, Јелцима и Горњем Ибру), творећи област Расу, односно Рашку, чије ће се име ширити све до средине XIII века, повремено се поистовећујући и с целом државом [ИВИД.: 45–46]. Такву једну географску целину, која је такође била сачињена од више жупа, али никада се није уобличила у „земљу“, представљало је Полимље [ИВИД.: 46–47]; за однос између области и њихових жупа в. [ИВИД.: 49].

који је и њему, као и осталој браћи, припао у срцу Рашке државе.⁷³ У то време Полимље је под јурисдикцијом рашког епископа, највероватније Грка, архијереја Охридске архиепископије, који је без сумње узео активног учешћа у оснивању Мирослављеве задужбине [Марковић М. 2012: 35]. Из тога видимо да је везивање једне богослужбене књиге православног обреда за Мирослава, кнеза области која је у црквеном погледу потчињена католичкој Стонској епархији, у саставу Дубровачке архиепископије (в. [Равић 2013: 186]), могуће само на овоме, „екстратериторијалном месту“ у континенталној Србији, на терену Рашке епархије. Комбинација западних и источних елемената у књизи, на крају, не треба да нас чуди јер је, недуго потом, у склопу нарочитих околности, начелно на њој у ширем смислу и настала читава рашка градитељска школа, као компромис романичке и византијске уметности, 'заодевањем византијског плана и композиције простора романичким облицима' [Ђурић 1994: 276]. И сама Мирослављева задужбина првобитно је заснована с архаичним просторним планом, уз значајне елементе прероманске архитектуре [Нешковић 2000: 203].

Правопис који је спроведен у Мирослављеву ктиторском натпису саобразан је ономе који је примењен и у самом јеванђељу, изузев мањих епиграфских ограничења, с индивидуалним решењем клесара (в. нап. 76). Језик је нешто ближи народном јер се ослања на слободније конципиран предложак, али сви ти елементи су, спорадично, заступљени и у јеванђељу. То нас утврђује у уверењу да је Мирослављево јеванђеље настало на истом терену где и натпис — у држави Рашкој. Можда се овим чињеницама може додати и једна невелика, али упадљива ортографска разлика између Мирослављева ктиторског натписа и једног другог, надгробног натписа, који се, из палеографских разлога, приписује истом клесару — Браји (или Братену); то је Натпис требињског жупана Грда (за ово атрибуирање в. [Ковачевић 1961: 314–315; Марковић М. 2012: 24, 36].⁷⁴

⁷³ На прастарој баштини Завидића принчеви из ове лозе су, без обзира на шире обласне границе, подизали своје задужбине, обдарајући их властитим селима — Тихомиров син Првослав Ђурђево Ступове код Будимље, Мирослав св. Петра, Немања Богородицу Бистричку, Владислав Милешеву, Вуканов син Димитрије (Давид) Давидовицу; све су оне у Полимљу [Ђирковић 2000: 27; Благојевић 2006: 42–44].

⁷⁴ Најмање из два разлога можемо закључити да је овај натпис из каснијег времена — због времена жупанове смрти (око 1180) и због видно нарушена клесарева односа према естетским принципима у обради споменика, за разлику од фино обрађена натписа из Бијелог Поља. То говори о попуштању његове пажње и смањењу радне способности, као вероватној последици старости. У обзир треба, разуме се, узети и разлику у квалитету каменних плоча на којима је клесар радио: требињски камен је крт и „пун фосилних шкољки“ које се морају избегавати, док је бјелопољски камен тврђи и „подеснији за клесање“ [Ковачевић 1961: 314–315]. Ипак и даље остаје као приметна чињеница да је мајстор испустио озбиљне делове текста које је морао накнадно уклесивати.

У Мирослављевоу натпису се користи само „танко јер“, за разлику од Грдова у којем постоји искључиво „дебело јер“, а с њиме у диграму и „јери“, на пример *иденемъ Кѣишии Мир*, р. 3 : *ид(е)немъ Грд*, р. 4; једном је неетимолошки написано *трѣвънъски*, *Грд*, р. 2. Мада је Владимир Алексејевич Мошин, који је раније, такође, уочио овај однос, сматрао да је то сметња за њихово довођење у међусобну везу [Мошин 1966: 41], по нама то само говори о неподударним писарским традицијама које су важиле на различитим теренима на којима је овај клесар делао: у области Травуније и на Лиму. При томе, ова неподударност придружује ктиторском натпису Мирослављево јеванђеље, које припада истој традицији. Разлика међу Брајиним натписима је објашњива његовом зависношћу од предложака у које је гледао.⁷⁵ — Све ово утиче и на померање времена настанка јеванђеља: оно је могло настати ближе години изградње цркве (1161/ 1162), за потребе монашке заједнице која је тада формирана, у седмој деценији XII века: отприлике 1161–1170. године.

Пре деведесет година С.М. Куљбакин је извршио врло педантну анализу Мирослављево јеванђеља (1925), којој се и данас тешко може приговорити. У његовим закључцима наша се и примедба о елиминисању *ы* из фонолошког система српског језика недуго „пред израду Мирослављево јеванђеља“, која у науци није довољно запажена [Куљбакин 1925: 96–97], него се остало на ранијим главним опажањима Љубомира Стојановића да се овај глас доследно уклонио иза грлених сугласника *к*, *ѣ*, *х* [Стојановић 2004: 92]. Међутим, већ је Љ. Стојановић запазио и друге, истина не многобројне случајеве [Ibid.: 93–94], на којима се Куљбакин посебно задржао, закључујући да је „правопис *ки*, *ги*, *хи*“ последица инерције у примењивању старих конвенција, будући да се одговарајућа промена свакако прва десила у датим позицијама, док њено ширење у остатку система „није још нашло израза у правопису“ [Куљбакин 1925:

⁷⁵ По мишљењу М. Марковића, он је био неписмен [Марковић М. 2012: 36]. Међутим, испуштање и накнадно дописивање не само једне целе него и почетка наредне речи, не би морало говорити у прилог томе зато што је на предлошку, који је могао бити прибележен на некаку примитивном материјалу, или на истргнутом, недовољно чистом или добро обрађеном комаду пергамента, већ могла владати конфузија. Затим, општи је утисак да је у време израде овога натписа он већ био у поодмаклим годинама, нарушене пажње (в. претх. напомену). Да је реч о клесару који је током раднога века развио солидну технику, показује добро сналажење на ограниченем простору лунете и равнотерност потеза на Мирослављевоу натпису, као и особено, добро осмишљено решење „десетеричког и“ (с дијалитиком разложеном око стубића у функцији дијерезе), које је, са старењем, морао да упрости, сводећи га на једноставнији, крстолики облик. Понављање „десетеричког и“ у одвојеним споменицима показује се као његово индивидуално решење, препознатљив манир, без упоришта у предлошцима које је добијао од наручилаца. Овој форми он је прибегавао када би се указала потреба за уштедом простора. Он га, вероватно, не би ни био на прави начин свестан да је стварно био неписмен.

97; 112]. Наравно, и у овом споменику има више двосмерних потврда о извршеној замени *вѣ* > *оу*- [Куљбакин 1925: 95–96; Стојановић 2004: 94–95], као и других српских односно српскословенских црта; *в*. [Куљбакин 1925: 95–111; Стојановић 2004: 89–102]. Од посебне важности је Куљбакинов налаз да је старословенски текст који му лежи у подлози „свакако [. . .] македонског, а не источног, бугарског, порекла“, из XI века [Куљбакин 1925: 111–112, 93].

3.2.1.2. Екавски рефлекси у Мирослављеву јеванђељу

При крају студије Куљбакин се чуди откуд екавизам у Мирослављеву јеванђељу, претходно набројавши значајан број примера за које су могућа друга рационална објашњења изван довођења у везу с говорном подлогом писара [Куљбакин 1925: 97–100; Стојановић 2004: 90–91]. Међутим, постоје неколики примери који, будући да им нема оправдања у старословенским споменицима XI века, не могу бити производ „случајности“:

- главни преписивач (анониман): *горѣ* 49б_{9–10} (ум. *горѣ*) у позицијама где је иначе писао *ѣ* (*здѣ*, *вѣздѣ*, *ндѣже*, *гдѣ* итд., тј. где је партикула-суфикс *-дѣ*, а не *-де*); *сѣѣ недеде* — по Куљбакину би ово могло бити и случајна грешка, мада нема разлога за то;
- други преписивач (Григорије): *потрѣпехѣ* 358б₆ [Куљбакин 1925: 100].

Куљбакина у закључивању буни чињеница да екавски изговор „не одговара терену“ где је Мирослављево јеванђеље преписано! Стога он овакво стање објашњава уносом од стране [првог] српског преписивача „непосредног оригинала“ (= предлошка) или напросто владајућим „црквеним изговором“ у српској средини [Куљбакин 1925: 100–101]. У закључку он отвара могућност да замена *ѣ* : *е* долази из дијалекта предлошка, комбинујући се са *л* > *лу*, *ци* > *и*, па можда и *жена-ѣа* [ивд.: 112], што су, управо (без последњег), својства призренско-јужноморавског дијалекта. Каснији проучаваоци пренебрегли су ово Куљбакиново запажање.⁷⁶

И једно и друго објашњење су, заправо, анахронизми, али у оба случаја Куљбакин је био јако близу коначног одговора. По нашем мишљењу, спорно је само укључивање екавског рефлекса у назначени говорни

⁷⁶ Александар Белић га је, пак, искористио за извођење другачијих закључака. На основу неразликовања *ѣ* и *е*, као и неких других црта, Белић износи тврђење да се Григорије дијак, српски писар — по њему из неке световне писарске радионице — образовао на Светој Гори у руској монашкој средини [Белић 1936: 219–221]. Тиме се он, ипак, огрешио о Куљбакинове палеографске и језичке налазе који исту црту везују и за главнога писара, личност другачијег, локалног образовања. Остали његови разлози, који по нама нису спорни, остављају на снази закључак да се Григорије могао образовати у руском окружењу.

комплекс у предложеном времену. Наиме, у северномакедонским рукописима, који су најближи овој бази на којој је потекла прва „северна“ верзија Мирослављева предлошка, екавски рефлекс *jaīia* касни за читаво столеће. Зденка Рибарова, на основу свога дугогодишњег увида у целокупно македонско рукописно наслеђе, закључује: „За најстарије македонски текстови не се типични промените на *ǰ*. Најраније примери за употребата на денешниот рефлекс *ǰ* на местото од стариот јат (*ǰ*) потекнуваат од северномакедонските текстови од 2. пол. на XIII век“ [РИБАРОВА 2005: 84; ЕАДЕМ 1991: 159].⁷⁷ А ово је, опет, терен призренско-тимочког дијалекатског комплекса из корпуса западнојужнословенских — српских говора. (То је релевантно због појаве групе *лу* у Мирослављеву јеванђељу, о којој ћемо говорити касније, под т. 3.2.1.3.)

Очито, дакле, да екавизам, заједно с другим језичким особинама развијеним на централносрпском терену, попут штокавских рефлекса **tj, dj > iū', d'*, односно *к', ċ', чр- > цр-, ы > и*, и сл. [КОНЕСКИ 2001: 3; ИДЕМ 1966: 73–74; БИЦЕВСКА 2001: 192–193], не треба очекивати дубље на простору данашње Македоније, свакако не у књижевним текстовима, пре Милутинових освајања византијске територије у другој половини XIII века.

Српска лингвистика је у одговору на дато питање стајала на позицијама Александра Белића, који је пре више година у својој периодизацији српскохрватског језика проценио да екавизам код Срба пада у тзв. 5. период (XIII–XIV век), уз правилно запажање да екавске замене *jaīia* претходе осталим, централним, у којима се нешто дуже чува незамењено *jaīi* [Белић 1958: 9]. То гледиште се, међутим, није заснивало на непосредном увиду у стање у српским споменицима него на њиховим издањима. Општи закључак се у нашој историји језика није променио, те тако Павле Ивић констатује да на крају XIII века имамо „прве сигурне доказе“ за екавски рефлекс *jaīia* „у једном делу Рашке“: пример *ѡше*, уместо *ѡше* [Ивић 1994: 628], уп. друга половина XIII века [Вуковић 1974: 65].⁷⁸

⁷⁷ Кита Бицевска ову црту, осим ослона на српске језичке прилике, доводи и у везу с руским предлошцима [Бицевска 2001: 114–115, 193].

⁷⁸ Сам је, међутим, Белић, пред крај живота ревидирао своје гледиште, ауторизујући скрипта са својих предавања студентима Филозофског факултета у Београду (предговор је написан 1956, а посао је свакако и дуже потрајао). Скрипта су изашла недуго после његове смрти (26. фебруара 1960), 1960 (1) и 1962 (2, 3) године. У основном прегледу судбине *ǰ* на српско-хрватском терену он и даље остаје на старим позицијама: Мирослављево и Вуканово јеванђеље разликују *е* и *ǰ*, уз глаголе „*оѡвѡещѡи*, *зѡвѡещѡи*“, и сл. црквенога порекла“, с усамљеном потврдом замене *ǰ > е* из 1234. године, и обичним потврдама из каснијег времена (1389, 1405), уз запажање да се и тада „задржава традиционални начин писања иако се несумњиво *ǰ* већ тада изговарало као *е* у знатном делу територије“ [Белић 2006: 83]. Посматрајући укупну штокавско-чакавску ситуацију, Белић је

Немањина повеља манастиру Хиландару из 1198/1199. године, као први сачувани споменик — представник хомогене диглосије, писана је чистим српским књижевним и народним језиком (без секундарних, инословенских наноса), са снажном тенденцијом ка поштовању наслеђених књижевнојезичких традиција: солидан је књижевни језик у деоницама предвиђеним за њега [Ђорђевић 1971: 73]. Па ипак, у једном примеру видимо посредан траг екавске вредности *jaīia* (неетимолошко *jaīi* у корену придева): въ свѣтъмъ крѣщені, р. 10.⁷⁹ Иако повељу „потписује“ њен издавач, остарели Симеон (Немања), њу је, по свему судећи, састављао св. Сава, наравно, уз консултације с оцем (то се нарочито односи на конкретна владарска давања манастиру), а с концепта ју је преписао званични, државни писар, исти онај који је 1186. године потписао великог жупана (Стефана Немању) и кнеза Мирослава испод дубровачке латински писане повеље.⁸⁰ Ортографија у та два акта је иста, што показује писареве навике, неговане на двору у Рашкој. У основи то је она иста, глагољско-ћирилска ортографија које се држао и главни писар Мирослављева

у рефлектовању *iē > e* на крајњим периферијама овог ширег корпуса видео исти, мада оделит развој. Тако је он, очито, иако то не наводи као разлог, закључио, без упоришта у претходном разлагању, да је оно што се с *jaīiom* десило на крајњем чакавском западу, важило и за *jaīi* на крајњем штокавском истоку, у истом времену, по њему „већ пре XII века“ [вид.: 87, 82]. Ово резонување је, остајући изван Белићеве главне аргументације и уопште захваљујући „привременом карактеру“ предавања [вид.: 485], с наведеном неконзистентношћу, и због неуклапања у његову званичну периодизацију из истога времена, у суштини прошло незапажено. Стање на овим двама периферијама заиста се у погледу судбине *jaīia* на сличан начин развијало: крајњи чакавски бузетски дијалекат има сачувано *jaīi*, а суседни северночакавски дијалекат је екавски (то су за Белића, према једној упрошћеној схеми, „западни чакавски говори“), штокавски косовско-ресавски дијалекат је екавски и нешто дуже је био окружен ободним говорима с незамењеним *jaīiom* — по нама би ту спадао и призренско-тимочки комплекс (то су „источни штокавски говори“).

⁷⁹ Будући да ова повеља одражава стање у српском језику с уклоњеним назалима на типично штокавски начин (што је, између осталог, и био предуслов за формирање српског језика на прасловенској подлози), имамо пред собом алтернацију *e : љ*. За могуће друго гледиште в. З.1. и нап. 66. — Евентуално би се датоме примеру могао придружити и пример *сѣвастократора*, р. 34–35 (грч. *σεβαστοκράτωρ*), зато што се већ владарско име, за које важе исти адаптацијски услови, доследно пише с „јатом“ — *сѣѣфанъ*. Ђуро Даничић у своме речнику издваја у посебну одредницу присвојни придев *сѣвастовъ*, на основу једне теренске потврде из XIV века из Светоарханђелске хрисовуље (грч. *σεβαστοῦ* [Даничић, 3: 265, s. v.]). О старијим грчким позајменицама на српском терену с преузимањем грчког *ε* преко српскога *jaīia*, због затвореније вредности грч. *ε̅*, којем највише одговара српско *е*, в. [Поповић И. 1955: 134–137].

⁸⁰ Петар Ђорђевић је, на основу дуктуса, утврдио да је исти дворски писар потписао великог жупана и кнеза на латинском акту 1186. године и преписао Прву хиландарску повељу, тринаест година касније [Ђорђевић 1971: 88, 119–120]. Како је Симеон Немања дошао на Свету Гору у јесен 1197, а манастир је саграђен 1198, из којег времена је [била] и оригинална повеља, значи да је овај, званични писар допратио Немању на Свету Гору или му се убрзо придружио, с обзиром на то да је јако мало времена протекло од Немањина приспећа до момента писања акта.

јеванђеља. По Белићу, разлика је само у употреби „к и њ место јединог н у значењу *ћ* и *ћ*“ [Белић 1936: 227], али ту он неће бити у праву. У Хиландарској повељи поремећај у јотацији — обичан у Мирослављеву јеванђељу и другим српским споменицима XII века — своди се на дисјотацију (пр. *съблѡудати*, р. 3), нема хиперјотације својствене Мирослављеву јеванђељу (типа *полѡчити*; стоји *полочити*, р. 43–44, као у стсл.), која је тамо изазвана неспретном транслитерацијом на српском терену. Уопштавање почива на стварној корелацији са ж, у примерима типа *зѡбѣ*, *ѡмѡ*; в. [Куљбакин 1925: 20–21]. То је у Мирослављеву јеванђељу последица гледања у предложак, обременен „јусовима“, или у претходној генерацији прочишћен од „јусова“. Тога је текст повеље, као изворни домаћи, био ослобођен: у повељи, наравно, нема ниједнога „јуса“. ⁸¹ Употреба „ђерва“, међутим, није ни у Мирослављеву јеванђељу нормализована, као што је случај и с другим сувременим српским споменицима, као и с познијим њиховим конзервираним преписима из средњовековне Босне (XIII/XIV–XV век). У Мирослављеву јеванђељу, као књижевном споменику, нема народног језика, па у њему не може ни бити примера типа *помѡкниѡ* /*помѡђју*/ и *вѡсегѣ* /*всѣ-ђе*/ које наводи А. Белић [1936: 227], за разлику од Немањине повеље. И тамо се, мада учестало, ипак недоследно користи „ђерв“ за стране речи, а управо такав један пример имамо и у повељи, за домаћу реч (придев) изведену од одомаћене стране (име): *нѡрѡгѣво*, р. 58 /*Ђурђево*/ [ивд.: 227]. У Вуканову јеванђељу (1196–1202) нешто је слободнија употреба „ђерва“ („пада“ и у домаћим речима), и нижа му је фреквенција него у Мирослављеву јеванђељу, чему највише одговара стање у Немањиној повељи. Али, та два споменика су синхрона, а Мирослављево јеванђеље је, као што смо закључили, старије отприлике за трећину столећа. ⁸² То је довољно времена да се ствари кроз праксу, кроз већ потврђене тенденције, делимично измене. ⁸³ Без обзира на фреквенцију —

⁸¹ Белић правилно закључује да се уклањање ж и л претходно одиграло у световним списима, у живој писарској пракси [Белић 1936: 226].

⁸² Да не уводимо овде у разматрање и Повељу бана Кулина (1189) чији рани преписи, такође, показују аналогне односе.

⁸³ Рез с дотадашњим писарским навикама у пословно-правној писмености намењеној Цркви и њеним установама уведен је одмах по оснивању манастира Хиландара, на самом почетку XIII столећа, о чему сведочи Повеља Стефана Немањића, можда и први званични весник промене, у опречи с очевом повељом. Свеједно, при том, да ли је датумемо у 1199–1202. или 1207/1208. годину — то је занемарљиво кратак интервал и пада у исти културноисторијски контекст чији садржај је диктирао монах Сава. У црквеној писмености постепени преображај је кренуо раније. Потврђује га секундарни нанос у ортографији Мирослављева јеванђеља, потом ортографија Вуканова јеванђеља и нарочито ортографија Записа старца Симеона из 1202. године, у којему су „јусови“ одстрањени и раширена је употреба оралних лигатура ѡ, ѡ. Карактеристично је, иначе, за овај, рани период, да је сваки писар имао „своју посебну ортографију“ [Штавланин-Ђорђевић 1976: 27].

овај знак је забележен у оба немањићка споменика, што је довољно сведочанство глагољских основа укупне српске писмености.⁸⁴ С појавом овога слова, услед транслитерације с глагољице, а за потребе српског изговора, у XII веку започиње и свој особени пут српска ћирилица [Ђорђевић 1971: 64].⁸⁵ Због свега тога и јесте најбоље овакав српски правопис, општеважећи за XII век, називати „глагољско-ћирилским“.⁸⁶ У погледу аутентичности записа ове оригиналне повеље можемо рећи да се она уклапа у тадашње прилике у Рашкој, али неизвесно је какав је њен однос према ортографији Савина предлошка, који је могао бити под делимичним утицајем руске писмености. На то указује најстарији препис Хиландарског типика (в. ниже за функционалну вредност љ, т. 3.2.4). Чињеница је да повеља нема прејотована слова и да се од глагољског узуса разликује само на једном месту употребом њ у топониму „Милеје“ који је, како Белић резонује, највероватније потекао, тако написан (оу мѣлѣхъ, р. 53), испод Савина пера [Белић 1936: 228]. То би, у датом случају, могло значити да је писар адаптирао правопис исправе према важећем у државној канцеларији. У том случају, „ђерв“ је његов, због ограничене дистрибуције на нивоу исте речи, властити нанос, док би пример (скѣтѣмъ) с карактеристичном грешком (да је назовемо „антиекавизмом“), под титлом за лажно скраћивање, могао, као маркантан, бити преузет с предлошка. Но свеједно да ли је Савин или писарев, он је — рашки.⁸⁷

У Хиландарском типуку су пажљивом филолошком анализом изоловане партије које је лично састављао св. Сава, радећи у заједници

⁸⁴ Укупне — зато што би једино рашка писменост могла бити изузетак, а овде видимо да ни она то није, него да је [приближно] једнака с остатком српског књижевнојезичког простора тога времена.

⁸⁵ Глагољско порекло овога слова најуспешније је објаснио Митар Пешикан, пишући о њему као о „штокавској иновацији“ [Пешикан 1973: 63, 64, 66; иџем 1985: 47].

⁸⁶ Оваким термином, у једном општијем концепту, служио се раније и М. Пешикан [1985: 45].

⁸⁷ Занимљиво је да се овакав (или сродан) тип „грешке“ особито сусреће у каснијим рашким споменицима. Милка Ивић је ушла у траг тој појави (замена обичног *-е jaiom* нарочито иза сонаната, на првом месту *в*, али и уз дентално *д* и лабијално *б*, *п*, па чак и *с*), закључујући да је присутна у изворном тексту Душанова законика, одакле се више-мање преноси у све преписе старије редакције. Појави није пронађено адекватно објашњење (фонетски разлози или ортографски манир; пре свега везана је за крај речи). Црта се спорадично јавља и пре XIV века; нпр. *вѣн* у једној повељи Стефана Првовенчаног из 1215. године [Ивић М. 1956: 128–139]. У екавском Закону о рудницама уочене су „правилности сличне онима које су констатоване за текст Душановог законика“ у употреби *ѝ* уместо *е*, претежно „на крају речи“ и „иза сонаната или *д*“ (пр. *дѣльа, роупѣ*) [Ивић П. 1964: 210–211]. Изгледа да се ради о „ортографској“ појави везаној за неправилан троугао који чине Рашка, Косово и Метохија, пре свега централно Косово због једине недвосмислене везе с Новим Брдом. Уколико би се тражило фонетско објашњење овој црти, можда би лежало у природи *jaiia* на овом терену и његовој дефонолојизацији, ранијој него на осталим теренима.

отприлике још с двојицом монаха.⁸⁸ Показано је, преко упоредне анализе са Студеничким типиком, да је званични преписивач Хиландарског типика настојао да верно пренесе аутограф Типика [Ивић П. 1998: 113]. По нашем датовању, сачувани хиландарски примерак је из лета 1206. године [Савић 2013А: 86]. У првој, „Савиној“ глави, читамо, тако, два примера који ће у каснијем развоју српске редакције добити књишки карактер: ѡбѣща 2а₁₀, 4б₁₄, телеснѣмъ 4б₂₆. Биће оваквих потврда и на другим местима где се назире редакторски рад, с том разликом што се код основе *ѡѣл-* доследно елиминише *јаѡ* у кратком слогу, осим једног примера, 24а₁₁ (28. глава), док се у дугом слогу оно постојано чува,⁸⁹ редовно и у „Савиним“ целинама, на пример *ѡѣ еѣтъ вѣ тѣлѣ · ли развѣ тѣла* 37б₁₈ (42. глава). Иза лабијалног *б* у истој речи само још једном бележимо измену, 31а₄ (32. глава), док у другим истоветним и сродним случајевима она изостаје: изостаје и у примеру *ѡѣѣ 8б₄* (10. глава). Уз дентале усамљено још налазимо један пример: *цѣлѡвѡвѣѣ 30а₂₃* (30. глава). То значи да овде имамо регуларно, постепено уклањање *јаѡ*, условљено фонетским разлозима, у корену, не и у наставцима који имају парадигматску потпору. Стиче се утисак као да пред собом немамо серију лексема с тзв. „лабилним јатом“ (иако то јесу ти појединачни случајеви), какво се у данашњим дијалектима јавља, у којима је дошло до његове систематске, можда и једновремене супституције.⁹⁰ [Но, у даљем излагању ћемо, да бисмо

⁸⁸ Сава је саставио прве три главе и 42. главу Типика [Ивић П. 1998: 111].

⁸⁹ Запажање о слоговној разлици в. и код [Јовановић Г. 2011: 419].

⁹⁰ Још је Милан Решетар издвојио „сталне екавизме“ у западним говорима — *обе, обѣдѡ, цѣриѡи, озлѣдиѡи, обеѡѡи, зѣница, вѣѡа*, који су по карактеру „општи српскохрватски екавизми“ [РЕШЕТАР 1907: 67; БЕЛИЋ 2006: 83]. Било је покушаја да се њихово присуство у јекавским говорима објасни уносом са стране или „случајном редукцијом гласа“ нпр. [ВУКОВИЋ 1974: 80]. Будући да се они јављају у значајном броју неекавских говора (икавским, ијекавским, недоследно „јатовским“), с особеном локалном дистрибуцијом, није их могуће увек објаснити утицајем са стране, било културним, било нашошењем у миграцијама, а још мање угледањем на језик цркве, нпр. за *ѡело*, в. [ПЕЦО 1996: 224–225], као ни типичним јекавским упрошћавањима рефлекса краткога јата у особитим позицијама. У питању су појединачни облици који су од најстаријих времена присутни у појединим, у томе сегменту блиским говорима, с променом *ѡ > е* пре уклањања *јаѡ*. На пример, у сва три преписа Повеље бана Кулина из 1189. године, именица **zъlědъ* стоји у лику *zъlєдн*, одн. *zъдн* [ЂОРИЋ 2011: 61, 91–93]. На примеру именице **zěnica* за босанско-херцеговачки терен који је, због разнородних дијалекатских укрштаја, за ово питање доста занимљив, утврђено је присуство облика *зѣница* у ијекавским и икавским штакавским говорима (200 пунктова за атлас), а *зјѣница* у ијекавско-шћакавским (централнобосанским) говорима и у два херцеговачка, штакавска говора (19 пунктова), и само једном *зѣница* у средишњој Босни. И на ширем ијекавско-штакавском терену (Западна Србија и Црна Гора) влада овај екавизам, осим у два бјелопавлићка пункта [ПЕЦО 1996: 220–221]. Тешко је утврдити право стање за западносрбијанске говоре с незамењеним јатом зато што знатан део овакве лексике (*обе, цѣсѡа, цѣливѡи, зѣница, озлѣдиѡи, обеѡѡи*), по мишљењу С. Реметића, изгледа да није сачуван у аутохтоном лику на овоме терену (изузев можда *ѡело, ѡѣриѡи/*

степеновали доказnu снагу својих потврда, све овакве примере, ипак, третирали као случајеве с „лабилним јатом“ (тј. с најмањом вредношћу, иако то увек не мора бити тако), за сада без даљег упуштања у ово сложено и занимљиво питање српске историјске дијалектологије]. Предочено се уклапа у низ говорних црта из дијалекта које су продрле у Савин исказ, као никада пре, али ни задуго касније у српској књижевности; в. [Ивић П. 1998: 112]. А Сава би морао бити представником дијалекта централне Рашке (уколико је одрастао уз великог жупана Немању [Ивић П. 1979: 172, нап. 8]). Он је, уз то, врло млад отишао у туђину. Због тога је Сава, у тренутку састављања Хиландарског типика, конзервирао своја говорна знања на нивоу претпоследње деценије XII века.⁹¹

3.2.1.3. Призренско-јужноморавски „талог“ у Мирослављеву јеванђељу

У Мирослављеву јеванђељу именица *сљњџџ*, с вокалним *л* у основи, пише се на традиционалан начин, у складу са старијим изговором. Одавно

тџрајџи) [РЕМЕТИЋ 1981: 86]. По нашем језичком осећању (за Ваљевску Подгорину), међутим, и на основу теренске провере за један пункт, и данас се, поред екавских ликова, који све више узимају маха у свим случајевима, а не само у овим, може чути и *зеница*, *тџело*, *тџелесни*, *обеђајџи*. У брижљиво писаној Светостефанској хрисовуљи из 1316–1317. године, у којој се доследно спроводи етимолошки правопис на непоновљив начин, с очуваним *јајџом*, редовно се пише цџста [ЛОМА 2013: 228]. С друге стране, у говору Галипољца јавља се облик *зеница*, једини познат с ове листе [Ивић П. 1994б: 72–73]. Говори с незамењеним јатом нису морали у овоме погледу деловати као компактна зона. Утисак је да смо у дубљој прошлости, ипак, имали два случаја: (а) говоре са стабилним *јајџом* у свим наслеђеним позицијама и (б) говоре у којима се *јајџ* елиминисало у неким речима (међу овим, другим говорима, могла је постојати физичка веза на терену). У првој групи до замене је могло долазити постепено, оним темпом и на онај начин како се то начелно одвијало у сваком од њих, без оваквих изузетака (у екавским говорима укупни резултати су јединствени, тако да наведене примере није могуће пратити по свршетку процеса, већ само на његову почетку, ако их је уопште било). У другој групи створени су ови лексички блокирани изузеци, изгледа већ у XII веку (ако не и раније), знатно пре генералног уклањања *џ* из фонолошког система (тамо где се дефонологизација одиграла), тако да у периоду који овде анализирамо, поступност у његовој реализацији можда није могуће ни пратити (не треба искључити синхронизовано извршење замене у угроженим позицијама).

⁹¹ Павле Ивић је за Савин језик утврдио да је представник „добре типичне штокавштине“, без посебне дијалекатске обојености, „из доба пре настанка знатнијих разлика међу средишњим српским говорима“ [Ивић 1998: 112]. Он је, међутим, у анализи прихватио постојање неких Белићевих налаза (пре свега комбинацију *-смо* у 1. л. множ. аориста с локативом множине изједначеним с генитивом), приписујући их говору једног од двојице преводилаца — ако их је толико уопште било, уз локализовање таквих црта на данашњи [не и прошли] шири дијалекатски ареал [Ивић.: 112–113]. То онда значи су у Савину времену ипак постојале какве-такве дијалекатске разлике, макар у зачетку, те да је он из краја у којем се те, или неке друге иновације нису манифестовале. Његов говор је више припадао унутрашњости штокавског масива. Савремене потврде П. Ивића за горње Полимље и делове горњег Поибарја не морају бити за средњи век меродавне, јер се од тада управо ту могла изменити говорна слика под утицајем југозападних, зетских говора (в. 3.2.9.1).

су, међутим, запажена и три врло упадљива примера с извршеном дефонологодзацијом старог вокала, у корист групе лу: слунцю 79a₆₋₇, 111b₁₋₂, слюнцю 17a₁₈₋₁₉ [Куљбакин 1925: 102–103]. У скупини особито важних српских споменика који обједињују XII и XIII век, примећено је присуство исте групе (лу), опет, углавном, у речи слонџце и њеним дериватима. Тако је, осим Мирослављева јеванђеља, још у Вуканову јеванђељу, новембарском делу Браткова минеја, Београдском паримејнику, Зборнику беседа Теодора Студита, Зборнику попа Драгоља и још неким рукописима [Штавланин-Ђорђевић 1985; еАДЕМ 1990: 531–532; Ивић П. 1979: 171–172, нап. 8; Белић 1999: 126]. То је, без сумње, црта призренско-јужноморавског дијалекта, која се развила врло рано у XII веку, а задржала се и до новог доба.⁹² Данас је присутна у свега неколико (творбених) основа, односно (мотивних) речи (после дентала с- и д-): слунце, слуза, длуџ, слуба, клуче [Штавланин-Ђорђевић 1985, 102; Реметић 1996: 374; Белић 1999: 124–125; Ивић П. 2001: 148; ИДЕМ 1991б: 205–214].

3.2.2. Михановићев одломак апостола

Михановићев одломак апостола представљају два пергаментска листа, остатак некадашњег кратког праксапостола. По типу текста и источном обреду, јасно је да се ради о књизи која је настала за потребе једне словенске православне цркве.⁹³ Листови су пронађени у оквиру повеза, као подставни на корицама Номоканона светога Саве из 1262. године.⁹⁴ У питању је најстарији препис Савина кодекса, тзв. Иловичка крмчија, која је преписана за цркву Св. арханђела Михаила на Превлаци (код Тивта). Ту се налазило прво седиште зетских епископа Српске архиепископије [Мошин 1955: 50; Јанковић М. 1985: 163–165, 166–169; Трифуновић 2001: 29].

⁹² По Белићу, тек на прелазу XII–XIII века [Белић 1999: 126], али Куљбакин допушта да је црта присутна већ код првог српског преписивача текста одраженог у Мирослављеву јеванђељу, тј. у његову протографу: дакле, знатно раније [Куљбакин 1925: 103]. За континуитет у рукописима до XIX века, в. [Штавланин-Ђорђевић 1990: 532–533].

⁹³ Перикопе из апостолских посланица распоређене су по правилима Источне православне цркве [ЏТЕФАНИЋ 1970: 39; ЈАГИЋ 1868: 12, 14]. Како истиче В. А. Мошин, „тоа е православен текст како и Гршковићевиот фрагмент“ [Мошин 2000: 93].

⁹⁴ По мишљењу Ватрослава Јагића фрагмент је пронашао Франц Миклошич, да би прву вест о њему, као о глагољском одломку „залепљеном на даску српског номоканона (из Скопља, а првобитно из Пећи)“ објавио Павле Јосиф Шафарик у својим Споменицима глагољске писмености (*Památky hlalohského písemnictví*, 1851). У међувремену, пре него што ће га детаљно анализирати, како је Јагић сазнао од свога пријатеља Валтазара Богишића, Франц Миклошич је одвојио овај одломак од Иловичке крмчије, и од тада он има посебну судбину [ЈАГИЋ 1868: 1–3; ЏТЕФАНИЋ 1970: 39].

Ватрослав Јагић је, идући за представом свога времена (1868), да постоје само „бугарска и хрватска глагољица“,⁹⁵ говорио о одломку као о споменику хрватске глагољице (отуда и поднаслов „рукопис рода хрватскога“). Јагића је, међутим, збуњивало — како то да један споменик за који се очекује да због писма и правописа буде хрватски — може бити тога типа (апостолар), и то православног обреда.⁹⁶

Јагић даље примећује да би оваква књига на јужнословенском западу најкасније могла настати у првој половини XII века, а на југу и истоку на крају XII, па чак и почетку XIII века [ЈАГИЋ 1868: 15]. Избегавајући да настанак књиге директно веже за српско име, иако је у XIX веку било јасније него данас да је на јужнословенском простору између Хрвата и Бугара (пре диференцирања савремених групација) од давнина распоређен најбројнији јужнословенски, српски народ,⁹⁷ он констатује да постоје глагољске старине писане „таковим карактером глаголскога писма, који је стајао у средини између бугарскога и хрватскога те би се могао прозвати бугарскословенским“. Тако он настанак некадашњег апостолара смешта у „стару Зету и Диоклецију“ [ЈАГИЋ 1868: 15], идући, заправо за чињеницом да је фрагмент и откривен у склопу књижне целине која је потекла с тог терена. Од посебног је значаја чињеница да су у глагољици инкорпориране ћириличке форме: у невезаном писму доследно и уместо разгранатог ѿ (које задржава своје место у лигатурама) и наизменично и, поред ѣ и ѝ [ИВІД.: 4; ШТЕФАНІЋ 1970: 39]. То изричито говори о систематском, и вероватно већ доминантном присуству ћирилице на простору на којем је настао Михановићев апостол.

Владимир А. Мошин у своме опису ћириличке рукописне збирке Југославенске академије знаности и умјетности износи различите могућности за датовање повеза Иловичке крмчије, као и уметања Михановићева фрагмента између рукописа и корица. Он није сигуран да ли је

⁹⁵ То је став који је заступао П. Ј. Шафарик с којим се доста дуго слагао и В. Јагић, док није нарасла толика количина сакупљеног материјала, да је релативизован однос између тзв. обле и угласте глагољице. Запажено је да су облом глагољицом писани споменици у „чешко-моравско-словачким крајевима“ и „негдје у Македонији или око егејскога мора све до Свете Горе“ и они „који су угледали свијета на јадранском мору, у Далмацији и острага у њеном заплећу“ [ЈАГИЋ 1893: 34–35].

⁹⁶ До Јагићева времена — што се ни до данас није изменило — сви старији хрватски глагољски споменици припадали су римском црквеном обреду, тј. писани су „као мисали и бривијари: еванђелистара, какав је асеманов или апостолара, какав је охридски (Григоровичев) неима у читавој глаголској књижевности хрватскога рода ни једнога“ [ЈАГИЋ 1868: 13]. У овом, међутим, случају, он је поверовао да је наишао на изузетак, због уверења да је св. Ћирило „саставио словинску службу по обреду грчком“, која је још за његова живота била пренета у Далмацију, да би је тек касније истиснуо римски обред [ИВІД.: 14].

⁹⁷ О томе за рани средњи век најубедљивије сведочи цар-писац, Константин VII Порфирогенит в. [ВИИИ]: 46–65, 32–36].

повез настао у XIII веку, када и рукопис, или у XV веку, уз напомену да су орнаментални мотиви и друга пратећа обележја својствени за увезе XIII – прве половине XIV века. Исто тако, он није сасвим сигуран да ли је фрагмент унет приликом првог повезивања или касније [Мошин 1955: 50]. Из свега следи да је несигурно и безрезервно везивање Михановићева апостола за зетско приморје.

Постоје неколики елементи који релативизују време и простор укључивања фрагмента у Иловичку крмчију. Прво, за Михановићев апостол је доста рана 1262. година да буде третиран као макулатура (мада таква оцена не може бити искључива),⁹⁸ будући да је глагољица до тада на српском терену поприлично потиснута – или боље рећи, готово да је нема у споменицима који су данас сачувани.⁹⁹ Друго, Иловичка крмчија је нађена у околини Скопља. На Михановићеву фрагменту постоји каснији латинички запис *miserere cordia* (f. 2d), различит од руке колекционара Антуна Михановића.¹⁰⁰ Палеографска анализа показује да га је оставио патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, у време свога боравка у Скопљу 1729. године, када и други латинички запис на крају саме крмчије (запис на с. 400б в. у: [Мошин 1955: 53]; за исто мишљење [Џефанић 1970: 40]). Фрагменти су могли бити улепљени на подставне даске било када о 1263. до 1729. године; било где од Иловице до Маркова манастира код Скопља.

О језику и правопису ћемо кратко [Јагић 1868], колико треба: Михановићев апостол се не разликује од осталих српских споменика из XII века.¹⁰¹ У Михановићеву апостола је доследно спроведена српска редакција у свим обележјима која смо напред навели, и то без изузетака за црте које припадају књижевној норми (без обзира на ортографију). То су систематска унификација полугласника, штокавска замена назола, уз њихово доследно уклањање из графичког инвентара, чување епентетског *л*, елиминација *јерија*, источнојужнословенски рефлекс *ишѣ* и *жд* (без других црта овога типа), одсуство факултативне замене *въ-* > *оу-* [Јагић 1868: 30–32]. Овде постоји и један особен србизам: *мъчъ* 2б' ₁₁ уместо старословенског *мѣчъ*, с адаптацијом класичног *е* српским

⁹⁸ Постоји, наиме, и случај Јерусалимског палимпсеста на подлози педесет година млађег текста, о чему в. ниже (т. 3.2.5).

⁹⁹ Томе разлог може бити и у каснијим временима када је словенска књига била најугроженија на Балкану, под Турцима. Прве на удару су биле књиге које су изгубиле практичну вредност. Али имамо и супротан пример у Маријину јеванђељу, које се несметано користи још у XIV веку, вероватно на Светој Гори, на којој су владале друге прилике.

¹⁰⁰ В. његов рукопис на снимку прве странице Маријина јеванђеља у дну, десно [Трифунковић 2001: 32/33].

¹⁰¹ Од хрватских редакцијских споменика се разликује. Ево једног примера: „џа није још нијде измијењен хрватским *ј*, као у каснијих глаг. споменицих“ [Јагић 1868: 32].

полугласником.¹⁰² Неопходно је истаћи једну важну језичку црту, која у светлости претходних закључивања у XII веку на ширем простору од Зете до севера Македоније, и уопште на тлу штокавских говора може значити само једно. То је супституција *jaīa* као прави екавизам источноштокавског типа, који се јавља изван уобичајених књишких категорија, у императиву, с подлогом у живом изговору: не боудемъ 2а' ₂₁₋₂₂, пьримте 2б' ₁₁.¹⁰³ Данас је у главнини штокавских говора (с чакавским) уопштен императив на *-ише*. Овом ареалу припадају и југозападни говори призренско-тимочке зоне и западномакедонски говори. У остатку призренско-тимочких говора, као и македонских и највећег броја бугарских, уопштен је модел *-еше* [Ивић П. 1994в: 24–25; ИЕМ 2001: 156, 166; ИЕМ 2009: 165]. Границу на терену приближно маркирају два локална говора, јањевски с *-ише*, и гњилански с *-еше* [Ивић П. 2009: 188]. Из тога се види да нема поклапања у дистрибуцији ове црте с групом *лу* као рефлексом *л* (в. т. 3.2.9.2). Начелно, ипак, можемо рећи, да се раширено штокавско *-ише* данас подудара с изворишном облашћу рефлекса *лу* (по нашој реконструкцији; такође в. ниже). Говори у којима се намеће наставак *-еше*, док су познавали *jaii*, имали су наставак *-џише*. То се види преко најархаичнијег српског, крашованског говора, изолата из скупине ових говора, који је близак тимочко-лужничком дијалекту. У њему се чува стари наставак *-еше*, чак и иза јотовањем добијеног палаталног оклузива *д'*: *дод'еше* (в. [Ивић П. 1994в: 263]). У недостатку других поузданих историјских потврда, не можемо знати да ли је у време писања Михановићева апостола дошло до аналошког ширења једног односно другог типа наставка,¹⁰⁴ али нема дилеме да никакво морфолошко уједначавање није могло довести до елиминисања *jaīa* из његова састава. Његова супституција у примерима из Михановићева апостола, стога, последица је гласовне реализације у изговору, према стварном или вештачком стању. Уколико би говор у подлози Михановићева апостола у датом тренутку и даље имао старији наставак императива, тада би се овде радило о живој народној црти. Уколико би у одговарајућем говору већ била извршена генерализација наставка с тематским вокалом *-и-*, што је реалније, и очекивано је да је Михановићев апостол настао на такву терену (мале су шансе да је споменик настао источније), онда бисмо овде имали

¹⁰² У питању је штокавска иновација, делимично распрострањена и на чакавском терену, док је у остатку чакавских говора као и у кајкавском дијалекту, словеначком, бугарском и осталим словенским језицима [Скок 1972: 345–346].

¹⁰³ Региструје их, али без објашњења, и Јагић [Јагић 1868: 32].

¹⁰⁴ А. Белић препознаје у дубровачким изворима у XIV веку несумњиве потврде с тематским *-и-* у импер. множ. [Белић 2006: 379]. Његови, међутим, налази, преваходно почивају на Даничићевој *Историји облика* (1874) и старијим, из савремене филолошке перспективе, недовољно поузданим издањима; у конкретном случају на *Српским споменцима* Меда Пуцића (1858, 1862).

непобитан доказ о раном постојању књижевног екавског изговора, тако типичног за српскословенски језик.

Постоји општа подударност у степену језичког развитка који је остварен у Мирослављево јеванђељу и Михановићеву апостолу, па је могуће да у њима треба видети, макар у ширем смислу, блиску језичку и ортографску традицију. Они, на пример, имају јединствен правопис, с „танким јер“ и одговарајућом диграмом (ѣ, љ), нема трагова мешања назала, висок је проценат етимолошке употребе неутралног „јер“, овде без старословенских вокализација, морфологија им је на приближно истом ступњу: асигматски аорист типа *помогъ 1а'₁₀*, стари дат. сложене придевске деклинације *-юмоу 2б''₁₆*, стари ген. типа *рѣдоу 2б''₂₀*, али и нови (н)на *2б''₂₅*, итд. (в. [ЈАГИЋ 1868: 30–33]). За Михановићев апостол је карактеристично изузетно раширено присуство „епентетског јер“ без реалног упоришта у изговору или етимолошким разлозима. Оваквог „фиктивног полугласника“, како тврди Мошин, има и у неким споменицима с македонског терена [Мошин 1954: 23], али колико је нама познато, нигде толико раширеног: *пърнети 1а'₇*, *върѣме 1а'₈*, *очисътиць 1б''₁*, *бълоудъ 2а'₆*, *пърналагаєць 2а'₂₀–₂₁*, *дъроругъ 2а'₂₂–₂₃*, *къротость 2а''₁*, *въ[[л]]астєць 2а''₁₆–₁₇*, *чърѣсьла 2а''₃₀* итд.¹⁰⁵ Неоправдана експанзија овакве једне ортографске црте не говори о предлошку него о индивидуалном маниру писара који се, очито, није механички држао свога текстуалног узора, него се ослањао на своје искуство и меморију, пишући овај споменик.¹⁰⁶ Иста ова црта (само не у толикој мери распрострањена), заједно с доследним напуштањем „јери“ (ѣ > и), присутна је и у тзв. Јерусалимском палимпсесту (в. т. 3.2.5; за ово запажање в. [Трифунџић 2001: 30]). У Михановићеву апостолу је испољена дисјотација у писању палаталних, и некадашњих палатализованих сугласника, уз покоји изузетак, на пример *н(и)нѣ 1а'₁₁,₁₂*, *исплънаюцюмоу 2б''₁₆*. Усамљени облик *д(ѣ)ниє 2а'₁*, који примећује и В. Јагић, као различит од обичног *дњи* у хрватској редакцији [ЈАГИЋ 1868: 33], није у датом случају само старословенизам,¹⁰⁷ него има упориште и у конкретним српским, призренско-тимочким говорима. И данас се у тимочко-лужничком дијалекту и пограничним заплањским говорима може чути *љуђе, ѓосје, мужје* и сл. [Белић 2006: 164–165; ИДЕМ 1999: 236–237].¹⁰⁸ Ова

¹⁰⁵ Исти тај „чудновати обичај“ Јагић запажа у српским ћириличким повељама с југа или запада из XII и XIII века, али ипак спорадично; за примере в. [ЈАГИЋ 1868: 33].

¹⁰⁶ Његов је дуктус, такође, доста немаран и исписан (некалиграфски устав), што све одаје човека у зрелим годинама, с великим преписвачким искуством.

¹⁰⁷ Појава је у зачетку већ у стсл. споменицима X–XI века, управо код сугласничких и ђ-основа [Николић 1978: 118, 123].

¹⁰⁸ Очито је да је ареал ове говорне црте смањиван, идући ка југоистоку, али она није сасвим истиснута, остајући заробљеном на једном доста изолованом терену [Белић 1999: 236].

црта је наша и спорадичног одраза у српској редакцији [ЈЕРКОВИЋ 1984: 63]. Тако би овај ном. множ., шире посматрано, могао имати приближну вредност декомпонованом $л > лу$ у локализовању предлошка овога споменика.

3.2.3. Гршковићев одломак апостола

Гршковићев одломак апостола данас чине само четири пергаментска листа из друге тетраде некадашњег потпуног богослужбеног апостола. То су остаци Дела апостолских. На њима је глагољицом, а делом и нешто млађом ћирилицом, спроведена подела на читања по обреду источне цркве.¹⁰⁹ На основу тога, његов издавач Ватрослав Јагић устврђује „да је овај глаголски апостол чинио службу у некој православној српској цркви“, а не код каквих „богумила“ [ЈАГИЋ 1893: 55–56]. Због накнадне опсечености ћириличких маргиналија, излази да је књига бар још једном касније препевезивана [ЏТЕЃАНИЋ 1970: 37], што значи да је доста дуго коришћена, и то у солидним условима, будући да је пергамент врло добро очуван [ИВИД.: 37]. Јагић даље устврђује да је апостол настао далеко од хрватског приморја и северне Далмације, негде у јужној Босни или Херцеговини [ЈАГИЋ 1893: 40],¹¹⁰ свакако пре краја XII века [ИВИД.: 41, 108]. Фрагмент је пронашао врбнички капелан Гршковић у заоставштини свога рођака, сакупљача старина, да би га, 1888. године, локални жупник Антон Матанић однео у Рим и поклонио римском канонику Ивану Црнчићу. Тако је доспео и до Јагића, који је прву информацију о њему саопштио у својој чувеној књижици *Glagolitica*, у којој се бави Кијевским и Бечким листићима (1890). Већ је Ивану Црнчићу било јасно на основу ћириличких бележака „да није тоту и писано било, него да је тамо (тј. у Врбник) пришло из некуда другда, гдје је прије рабило, гдје словјенска слова бијаху почела изгањати стара“ [ЈАГИЋ 1893: 38]. „У великом покрету народњем XVI–XVII стољећа“, како Јагић претпоставља, „залазили су бјегунци испред турске силе и невоље чак на отоке јадранскога мора. С једним таким могаше се и та старина спасти како год на тај оток (тј. Крк)“ [ИВИД.: 40]. Јагић је технички искоришћену ћирилицу датирао почетком XIV века [ИВИД.: 39, 54], али је В. А. Мошин померио датовање у средину или другу половину XIII века [ЏТЕЃАНИЋ 1970: 38]. Значи да се ова књига источнога обреда, која је настала тамо где је глагољица у датоме тренутку главно литургијско писмо, отприлике једно столеће касније и даље користила (јер се глагољица и даље познавала), на терену на

¹⁰⁹ Првом се сигнализирају крајеви лекција »ѿъ, а другом њихови почечи [ЈАГИЋ 1893: 44, 54–55].

¹¹⁰ До овог најужег одређења полази се од ширег: таква глагољица коришћена је у Босни и Херцеговини (по савременој терминологији), „и даље на југ, по старој Зети и Дукљи, прије но што у тим странама узме мах ћирилица“ [ЈАГИЋ 1893: 38, 42].

koјem је завладала ћирилица.¹¹¹ Опште Јагићево датирање споменика због „елемента конзервативности“ треба померити у прву половину XII века [ЏЕФАНИЋ 1970: 39; ТРИФУНОВИЋ 2001: 27–28].

Четврт столећа после бављења Михановићевим апостолом, у вези с глаголицом овога споменика, Јагић изводи нешто другачији закључак, да се ради о типу који је на средини међу глаголицом „маћедонском“¹¹² и хрватском [ЈАГИЋ 1893: 111; ЏЕФАНИЋ 1970: 37], те да би се такви споменици могли „назвати глаголицом босанском или јоште шире управо глаголицом српском“ [ЈАГИЋ 1893: 111]. Фрагменат апостола одликује искључива примена њ (уз одсуство тзв. „штапића“), као и употреба диграме њи у писању.¹¹³ Јагић је ту црту повезао с додатком Кијевских листића и глагољским редовима из Слeпчанског апостола, али и с древним рукописима, међу којима су „ватиканско јеванђеље“ (тј. Асеманијево јеванђеље), Кијевски и Прашки листићи [ИВІД.: 97]. Знатно касније су откривени натписи у манастиру Студеници, извођени под руководством св. Саве, 1208/1209. године, с уопштеним „дебелим јер“ (но тамо је њ). Глаголица Гршковићева одломка не познаје ћириличке уметке (попут џ, и *Мих*), спорадично се задржава прејотовано „мало јус“ (ѣ), на четири места¹¹⁴ једном „зјело“ (сѣло III₁₇), иако је било услова за његово јављање бар још једном; разједначава се удвојено и (-ни-), и у интерпункцијском систему употребљава се само двотачка, као у читаву низу древних рукописа, почев од Кијевског мисала. Оно што је Јагића определило за југозападни српски простор, јесте редовна замена грчког φ словенским ѡ у страним, грчким именима, попут стѣпанъ и пианпѣ. Јагић је добио дијалектолошки извештај да се и у његово време у Босни између Вареша и Високог и даље јавља ова замена, а знао је да њој има трагова у Херцеговини, Црној Гори, западној Србији, Дубровнику и Боки Которској. Постоје бројни примери у Шишатовачком апостолу и Типику архиепископа Никодима, од којих су оба из околине Пећи у Метохији, што је било познато и Јагићу [ЈАГИЋ 1893: 101]. Иако је наслућивао да су размере ове појаве биле много шире у средњем веку, Јагић се, без навођења разлога, одлучио само за наведени, у начелу ограничен простор [ИВІД.: 101]. У међувремену је показано да се супституција φ > ѡ у средњем веку одвијала свуда на српском

¹¹¹ По Јагићу ћирилица тзв. „босанске редакције“ [ЈАГИЋ 1893: 55].

¹¹² Јагић том приликом више не користи термин „бугарска глаголица“.

¹¹³ „Кому је до тога да тражи танке разликости међу хрватским и српским глагољским старинама, просто му било од мене, да назове управо тај начин писања њи – српским“ [ЈАГИЋ 1893: 97].

¹¹⁴ Јагић правилно запажа да се у српским споменицима с прелаза XII–XIII века, као што су Хиландарски типик и Вуканово јеванђеље, за разлику од сувремених хрватских споменика, у којима је „ортографија ... већ потпунце установљена“, и даље местимично јавља „мало јус“ у вредности е [ЈАГИЋ 1893: 41].

терену, уз задржавање рецентних трагова на Косову и Метохији.¹¹⁵ За српски средњи век Иван Поповић је на основу опсежне анализе закључио да су позајмице са $\varphi > \bar{i}$ из дубље старине српског језика, док су позајмице са $\varphi > \bar{v}$ тек с почетка новог века, и да је њихов *terminus ante quem non* време уласка млетачких и турских речи у српски језик [Поповић 1955: 128, 130, 144–145]. У поменутом ктиторском натпису кнеза Мирослава владарско име је истоветно написано, као у Гршковићеву апостолу, стѣпанъ. С *јаѣом* (због адаптације $\epsilon > \text{ѣ}$), само с књишким ϕ (хз) сусрећемо ово име и у Немањиној оснивачкој повељи манастира Хиландара: стѣфанъ р. 10, 34, 49. То значи да се у одговарајућем лику оно изговарало на целини српскога простора, пре коначног екавског развитака.¹¹⁶ У званичним документима корективно се васпоставља „изворна графија“ (према грчком језичком обрасцу), којој се, ускоро, по источноштокавској дефонологизацији *јаѣа*, знатније придружује и онамошњи реалан изговор. Овоме превише не смета књишка конвенција у писању: статус несрпског ϕ и иначе је варијабилан, вероватно без битнијег утицаја на изговорну норму, будући да су његове двосмерне смене домаћим \bar{i} задуго важиле као обичне.¹¹⁷

У Гршковићеву апостолу бележимо малобројне, али особене „македонизме“ из протографа. То су старословенске вокализације $\bar{v} > e$: велен I₁₅, I₂₈, VI₇, правѣдѣнаго V₁₀, и врло ретко $\bar{z} > o$: Тогда I₂₅, IV_{16–17}. На два места постоје посредни докази „средњебугарског“ мешања назала: овеѣавати ѣ ѣмоу IV₂₂ и извалѣе ѣ VI₂ с употребом ѣ уместо ю [Јагић 1893: 41, 102], па и померање λ ка \dot{a} : алѣкѣсенѣдрѣска III₂₂.¹¹⁸ Није немогуће да је „јус“ у предлошку било неразговетно написано. За сада неприхватљивим остаје ослањање на енклитички облик заменице за 3. лице у акуз. једн. ж. р., који је у главнини штокавских говора из ген. једн. продро на ову позицију, потискујући стари пун облик, јер су најраније познате потврде из XVI века [Белић 2006: 224], само уколико оваква хронологија остане важећа: ѣѣ (= ѣѣ) $>$ је ген. \rightarrow акуз. [ѣѣ $>$ ју] (пун облик ѣу, енкл. облик је, ограничено ју). Пример лѣжоу IV₃, међутим, још је мање извештан, зато

¹¹⁵ Примери су из Речника косовско-метохиског дијалекта Глише Елезовића: *Сѣѣан*, *Сѣѣановић*, *ѣѣѣѣ*, *ѣѣѣѣ* итд. [Елезовић 1935: s. vv.].

¹¹⁶ У говору галипољских Срба, које су Турци иселили из матице пре крупнијих померања становништва у североисточној Србији, ово име управо гласи *Сѣѣѣѣан* [Ивић П. 1994в: 55, 130–131].

¹¹⁷ Уп. примере у Типику архиепископа Никодима из 1318/1319. године, које наводи и Јагић [Јагић 1893: 101].

¹¹⁸ Облик алѣкѣсенѣдрѣска упоредив је с ранијим алѣксѣдрѣвоу из Маријина јеванђеља. Овима се посредно показује физиолошко померање λ (: - αv -) из живог говора ка широком e (\dot{a}) (за појаву в. [Конески 1960: 35]). Није „бугаризам“ Јагићев пример с метатезом при дѣвѣгѣ I₂₄ уместо дѣвѣгѣ [Јагић 1893: 41] зато што је облик типа *самне* (*савне*) уместо *сване* < *свѣне* (с метатезом и асимилацијом) карактеристичан за читаву призренско-тимочку и косовско-ресавску зону; в. [Ивић П. 1994в: 47; ИЕМ. 2001: 141].

што Јагићево тумачење почива на изравној еквиваленцији с грчким текстом, у којем стоји акуз. множ. одговарајуће именице ($\mu\acute{\alpha}\rho\tau\upsilon\rho\alpha\varsigma \phi\epsilon\upsilon\delta\epsilon\acute{\iota}\varsigma \lambda\acute{\epsilon}\gamma\omicron\nu\tau\alpha\varsigma$), према којем је очекиван облик лъже [ЈАГИЋ 1893: 102]. Распоред знакова пунктуације сугерише другачије разумевање од овога: свѣдѣтелє : лъжоу г(лаго)люще (ДА 6:13). Преписивач на датоме месту није препознао синтагму свѣдѣтель лъжь, односно лъжесвѣдѣтель 'лажни сведок', у којој је лъжь конгруентни атрибут, него је за њега лъжа директни објекат, именица ж. р. регуларно употребљена у акуз. једн.

Споменик одише знатном језичком старином: у високом степену се бележи слабо *јер*, у складу с историјским правописом, стари дат. сложене придевске деклинације $-\omicron\upsilon\mu\omicron\upsilon\iota$ I₁₁, асигматски и сигматски стари аорист, старији облик партиципа прет. акт., доследна употреба заменице $\epsilon\tau\epsilon\rho\tilde{\upsilon}$, итд. [ЈАГИЋ 1893: 42–43, 99–102]. У рукопису налазимо најранију потврду изразито српске црте: пријема грчке секвенце $-\rho\alpha-$ вокалним *р* (пр. *търпезамъ* III₃, срп. *търпеза*, грч. *τραπέζα*), за шта је проучавалац ове појаве и њој сродних појава, Иван Поповић, претпоставио да је новијег порекла, превиђајући ову потврду [Поповић И. 1955: 128]. У Гршковићеу апостолу постоји више типичних штокавизама — регуларна и хиперкорективна промена $\text{в} > \text{оу}$ -, штокавска деназализација, унификација полугласника, доследна депалатализација $\text{ч, ж, ш, шт, жд, ц, р, с}$, спроведена чак и у правопису (протегла се, као манир, и на ознаке палаталних консонаната), замена $\text{џ} > \text{н}$ иза веларних *к, х*, чување епентетског *л*; наставак $-\text{га}$, пр. антиохискога III₁₃ [ЈАГИЋ 1893: 40–43, 96–102]. У тексту се, међутим, налазе и неколики екавизми и антиекавизми: *откѣшавъ*, I₂₀, VII₈, VIII₁₈, *сѣвѣшано* I₂₂, *оѣшавати* IV₂₂; *вѣ нѣи же* IV₂₀, на *нѣи* IV₂₁; ¹¹⁹ *тарѣсеннина* (sic) VIII₁₅ (уп. *тарѣснина* *Шшиш*, 15а, грч. *Ταρσεύς*)¹²⁰. Први примери спадају у категорију речи које на ширем српском подручју имају у своме корену блокиране, лексичке екавизме, као што смо већ истакли. У последњим, пак, заменичким примерима, не обележава се палатално читање група *лє, нє*, а не преноси се ни традиција писања *лѣ, нѣ / ља, ња/*, што значи да ѣ овде стоји као графичка варијанта ϵ : као да је било написано: *вѣ нен же*, на *нен /вѣ њеј же, на њеј/* (уп. по *нємъ* IV₂₃, *гонєнє* VI₃; друге примере за овакву „правописну нетачност“ в. у: [ЈАГИЋ 1893: 98]).¹²¹

¹¹⁹ Препознаје их и Јагић, с анахроним уверењем да долазе из „маћедонског“ предлошка [ЈАГИЋ 1893: 40–41; ШТЕФАНИЋ 1970: 37].

¹²⁰ Суфикс **-јанић* продужава у српском језику своје трајање (тип *џрађанин*). У старословенском је имао алтернативне форме $-\text{џиниѣ}/-\text{џиниѣ}$, те би се овде могло очекивати $-\text{са}$ - (у складу с ортографијом споменика), без јотовања (уп. *наџараниѣ* IV₅₋₆). Овде, иначе, грчком ϵ , као што смо истакли, одговара *ѣ*, по обрасцу *парѣмѣноу* III₁₂, *арѣмѣнѣи* IV₁₀. У српском би морало бити *Таршанин*, како је у преводу Вука Караџића (ДА 9:11) [SJS, 42: 431].

¹²¹ Другачијој интерпретацији оштро би се опирало изразито штокавско говорно осећање. Наиме, у време конституисања српског језика, уклоњена је разлика

Иако је Јагић Гршковићев одломак широко смештао на босански терен, нема сумње да је и ово споменик с рашкога терена. Осим језичких разлога, само кроз област Рашке епархије могла је оваква једна богослужбена књига доћи на имагинарно глагољско подручје на концу XII века, „идући од Маћедоније на сјевер у Дукљу и Травунију, Хум (Захумље) и Босну“ [ЈАГИЋ 1893: 103].

Општи је утисак, такође, да је предложак с кога је преписиван овај апостол био много архаичнији него што је актуелна књижевнојезичка норма у време његова преписивања, али и да је време његова настанка свакако дубоко у XII, ако не и у XI столећу.

3.2.4. Братков минеј

Братков минеј представља књигу састављену из четири целине које су се временом, из нарастајућих потреба, надовезивале једна на другу. Прве две целине су служабни минеји, а друге две празнични.¹²² Кодекс се почео формирати у другој четвртини XIII века око минеја за септембар–октобар (л. 1–123), који је преписао презвитер Братко, у време краља Владислава (1234–1243), да би му, потом, био придодат минеј за новембар (л. 124–219), настао у приближно истом времену, може бити десетак година касније.¹²³ У првој половини XIV века, можда на истом месту где је настала „прва половина“ књиге, преписан је и њен „остатак“, минеј од 4. децембра до 2. фебруара (л. 220–251), око 1330. године, и минеј за фебруар–август (л. 252–299), одмах за претходним.

По речима Љубице Штављанин-Ђорђевић, у првој половини књиге се испољавају особине „двеју писарских школа: рашке и дорашке — зетско-хумске“ [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1976: 27], што се може узети само условно, ако се појаве посматрају у механичком збиру. Делом из XIII века је, наиме, представљена рана фаза „рашке ортографије“, у којој се од писара до писара преламају елементи различити по пореклу и међусобној хронологији, својствени овом, непреврелом периоду. Ортографија из

између непалатализованих и палатализованих сугласника, што је сачувало дистанцу између *љ*, *њ* и *л*, *н*, доприноси и консолидовању палаталних *ћ*, *ђ* [Ивић П. 1990: 68–69]. Уп. на *њ*н *ж* *Мир.*, 338a₁₉, на *њ*н *Хил.*, 38б₃ (1206) и *Хил. Пов. II*, р. 1 (1199–1202. или 1207/1208), *к* *њ*н *ж* *Брајк.*, 1266₁₆. Поред оваквих примера јављају се у више српских споменика и упоредиви попут *в*н и *с*н, које Куљбакин, у случају Мирослављева јеванђеља, тумачи графичким угледањем „на придевске облике типа *но*н, којим су у народном језику одговарали облици типа *ново*“, због чињенице да је изгубљен осећај за старије форме [Куљбакин 1925: 99]. Отуда су овакве, формалне, графичке аналогije постале могућним. То није спорно, али у случају *њ*н, због упоришта у живом говору, језички осећај је морао бити стабилан (и тиме се враћамо на почетак), какав је и данас: *њеј* (одн. савр. *њој*).

¹²² Детаљно о рукопису в. [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1976; ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ ET AL. 1986].

¹²³ За ово позије датовање в. [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1976: 26, 39].

Браткова дела минеја, ипак, има своју очигледну паралелу: у ортографији Хиландарског типика из 1206. године, који се везује за најужи Савин писарски круг, до његова повратка у Србију с очевим моштима. Поред сличне дистрибуције старијих глагољских и млађих ћирилских решења за бележење секвенци *-ja-*, *-je-* (да се не задржавамо на томе), оба споменика имају идентичну алтернативну употребу „малог јус“ (а) у јотационој функцији на особен начин (за 'е), у ограниченом броју случајева: *Браткѣ вселанноуѣ, испљананѣ* [ИВІД.: 28] — *Хил своѣ волѣ 2a₁₉, испљанана 3б₆*. Поменута појава је на почетку прве целине раширенија, да би се, идући ка крају, постепено губила; то значи да је „преузимана из предлошка“, а да је се Братко „ослобађао“ јер српски правопис његова времена више није користио „јусове“ [ИВІД.: 28]. Љубица Штављанин-Ђорђевић износи запажање да је ова појава настала кроз живи додир с руском ортографијом ([ИВІД.: 29]; за укупну дистрибуцију в. [Пешикан 1973: 83]), али тако што је у конкретној дистрибуцији примењена српска иновација, не примењујући аналогију у Хиландарском типичу, и погрешно изводећи закључак да је „писар предлошка Братковог минеја отишао [. . .] у овоме даље од његових савременика [. . .] Ни св. Сава није то учинио у својој новој ортографији“ [Штављанин-Ђорђевић 1976: 29]. За њу је, поред других русизама, ово доказ да се међу предлошцима Браткова минеја нашао и неки руски минеј [ИВІД.: 29].

Ортографија главне руке новембарског минеја, у којем је, иначе, изоловано још једанаест писара [Штављанин-Ђорђевић *ET AL.* 1986: 340], и поред опречности у архаизмима и иновацијама, типолошки највише одговара стању одраженом у најстаријем препису Карејског типика (око 20/30-их година XIII века) и Мокропољског четворојеванђеља (најкасније средина XIII века), према Пешикановој класификацији [Пешикан 1973: 82]. Овде се, управо, највише занимамо новембарским делом Минеја (за разлоге в. на крају излагања о овом споменику). У овој књижној потцелини уочавамо системско присуство неких архаичних црта. У првом реду то је регуларно преношење „јер“ на месту слабог полугласника, на пример *недоужьныць 126a₁₋₂, свѣтълостъ 132б₁₆, посьлььныци 133a₅₋₆, зърешаго 153б₁₀, вѣтъхаго 183a₂₈, праздъньстѣ 183б₃₋₄, тѣлесъьныци 183б₁*.¹²⁴ То се одражава и на изостанак асимилација у контакту разнородних гласова, на пример *тежъкне 160a₂₈, сладъког(лаго)льнаи 205a₂₂* и сл., што је у супротности са стањем из редакцијских споменика с македонског терена, у којима се може сусрести *въспи (< вѣзъпи), самовитъци, тщѣрь, тѣшъко* итд. в. [Десподова 1981: 91]; значи да матица овога споменика претходи такву стању.¹²⁵ Оваква

¹²⁴ Главни писар овога дела не познаје „пајерак“, него се држи старијег ортографског система чија доследност не би била могућа да нема упоришта у предлошку.

¹²⁵ У тој светлости „необично“ делују примери у којима је историјско „јер“ изостављено: *сдотренни 174a₁₄, прѣподокне 179б₄, свѣтло 186б₁₇*. Доследно је елиминисано „јер“ у

слика могла је поспешити бележење „јер“ на позицији секундарног полугласника, и далеко више сувишног „јер“ на морфолошкој граници, понекад и без таква упоришта (за „фиктивни полугласник“ у *Мих* в. 3.2.2): възьблнстає 156а₇, изьлнтнє 172а₅, прнємьлють 175б₃, неразъмьсно 184б₁₉₋₂₀, ѳумрьцьввлена 189а₁₉, ѳутвьрѣднвь 189б₁₃, жрьтъва 127а₁₈, ѳтъроци 175а₁₀, сътъльпъ 183б₂₁₋₂₂, каєтъвы 192б₂₅, итд. (уп. за споменике с македонског терена [Рибарова 2005: 86–87; Мошин 1954: 23]). Старословенске вокализације су врло ограничене, и своде се на (а) усамљене случајеве и (б) оне који су обични за српску редакцију, у чему се огледа зрелост овога споменика: (а) таєбьныци 132а₂₁, днєвєнъ 132б₇, безвещєствьннннн 183а₂₀, (б) ретко ном. једн. попут б(о)женъ 191а₁₄, чешће ген. множ. ѳт[ъ] [. . .] напастєн 148а₂₈, твонхъ мошєн 158а₁₅, костєн 192б₁₃; несозданоу 180а₂₈. Стабилизовани су ликови правєдньнє 128б₂₃, правєдньно 190а₂₈, Правєдньнкоу 193б₂₈, рєвьнностнѳ 184а₁₀, можда кнєсєра 201а₄; цр(ь)ковь 133а₃₃ (али цр(ь)кы 193а₅), цр(ь)ковьнѣмъ 135б₁₄₋₁₅, можда кнѳгочнн 134а₇. Још се наизменично јављају облици попут лоуковнѳю 126б₃₅ и лоувьнѳю 154б₁ (први чешће), тогда 139б₂₅ и тьгда 175б₂₀, али доследно је жьзль 134б₁₁, тькьмо 197б₁₇₋₁₈, ѳт[ъ] зьль 142б₁₆, вь врьтъпѣ 189б₂₁ итд. Слично овоме (уз етимолошке разлике), једино је присутан облик мьць (крѳз читаву парадигму, нпр. 143б₂₇, 156б₅, 184б₂₇). Местимично по угледу на предлојак остаје недефинисан облик „танког јер“ које формално подсећа на „дебело јер“ (због хоризонталног левог привеска на врху стуба), на пример боудємъ 126б₂₃, течєннємъ 129б₂₂, естѣствьна 129б₃₀₋₃₁, тварємъ 130а₁₂, итд. Код помоћних писара (према идентификацији [Штавланин-Ђорђевић ет ал. 1986: 340]) налазимо и право „дебело јер“: I писар снхъ 173а₂₆, XI писар нмъ 191б₁₇, што је доказ да је у предлошкѳу било и овога слова (можда повремено), само су се различити писари неједнако односили према њему.

У протографу, који је барем за две генерације старији од овога дела Браткова минеја, били су и „јусови“, па се остатак „великог јус“ делимично може видети у употреби ю у неким карактеристичним случајевима: Ышьшью 126а₂₂, злюю 132б₁₂, снлю 136а₆, люкаво 161б₁₄₋₁₅, голюбнца 195б₁₁₋₁₂ итд. Да постоји дисконтинуитет (тј. постојање макар једног међупреписа), види се по релативно ограниченој фреквенцији оваквих примера (није као у *Бѳд*, на пример, в. 3.2.6), као и по примерима етимолошки неоправдане употребе овога слова, која се претворила у манир (тенденција за писање групе лю): слюжєщнмъ 129б₂₃, слюхъ 142а₁₃, Прѣстолю 145а₂₁ (али Прѣстолю 145б₁), слюньца 132а₁ (али слюньца 154б₂₆), и сл. Разуме се, постоје и примери етимолошке употребе (лютнє 146а₅) и врло ретко с бележењем палатализованости (жюпєлннн 131а₁₈).

заменичком корену ѳьс-: вєєгда 127а₂₆, вєакаа 142а₇, вєєднрьна 159б₂₃, вєацьско 161а₁₀, итд., због ослонца на прилике у живом говору. Добра илустрација укупног стања је хибридни пример вєєлавьнє 189б₅, с очуваним „јер“ у вок. једн. неодр. прид. вида.

У прилог старине подлоге на којој је настао новембарски део Минеја говори и одсуство трагова мешања назала, као и елиминације епентетског *л*. У читавој потцелини налазимо само један пример: оумръщѣвна 135б₂₆ (али оумръщѣвлена 160б₅₋₆); иначе је обично остављаша 125б₂₆, бл(а)гословленъ 126а₂₅, земльно 177а₂₀, итд. Па ипак, у значајном броју примера сусрећемо се с разбијањем групе *-зр-* уметнутим *д*: раздрѣшєныѣ 129б₂, раздрѣушаѣ 129б₂₂, нєнздрєчєньнаго 131б₁₃, издрєдъныи 148а₁₆, въ ждрѣби 172б₅, издранила 189а₁₇. Има, ипак, нешто мање примера без ове појаве, па и са *-ь-* као морфолошким међником: изрнноу се 129б₆, нєнзрєчєньно 143б₂₅, Нєнзрєчєньны 148а₁₅. Један од њих као да оцртава хронологију из старословенске подлоге, вокализацију пре ове интерполације: възрєвьнова 189а₁₀.

На фонетском плану занимљив је облик синанстѣи 131б₁₀, који илуструје исту ону појаву о којој говори Јагић за Маријино јеванђеље, примеђујући да се „писару није допало“ ст из предлошка због опреке с његовим матерњим говором, па је повремено написивао ц изнад ове групе, али и у самом реду, на пример юденстѣи и сл.; у Маријину јеванђељу су остали и примери са ст, али су они са сц чешћи [ЈАГИЋ 1960: 435–436]. Упоредиво је стање и овде: анг(є)льсции 140б₂₄, анг(є)льстии 147б₅, иворьданьсѣѣ 148а₄, м(оу)ч(є)н(н)чѣстии 157а₁₈, итд. Упркос говорном осећању српских писара, у извору се преноси старија основа придева тепл-: тепль 140а₂₆, 149а₂, въ теплян 147б₁₁₋₁₂, теплоу въроу 171б₉. У старији редакцијски изговор долази и именичка форма крѣстниан(нн)ь (кр(ь)стыианомъ 136а₂₁, крѣстнианомъ 148б₁₃₋₁₄, за крѣстниани 172б₁₈), позната, преко придева, и у Оснивачкој повели манастира Хиландара (миръ крѣстиѣньскы р. 39), касније, наконтзв. „накнадне грецизације“, заостала само у српској писмености Босне и Хума.

У овом делу *јери* више не припада фонолошком систему, што потврђују бројне замене *ы > и*, без позиционих ограничења: нєдоуги 124б₆, въ вѣки 126а₂₅, смисломъ 127б₂₄, покривантє 128а₁₇, призиваѣ 131а₁₆, грєхи 158а₉, бл(а)гостиннеу 158а₂₃, вишьшѣ 159а₃, послаемъ 162а₅, неплоди 199а₅ итд., али и хиперкорективна употреба: стр(а)стыю 125б₆, наслѣдъныка 125б₂₇, нз глюбыны 126а₉, ицѣленыѣ 127а₁₀, оулуиты 129б₁₇, на з(є)млы 132а₉, нывѣх 132а₃₁, нышици 165а₂₂, выно 190б₁₈, кывотъ 213а₈ итд.

Јаи се у принципу држи, осим ретких екавских рефлекса у случају „лабилног јата“: окационално телес- код главног писара, на пример телєснє 155б₁₁, 184а₂₇ (поред тѣлесемъ 182б₁₆, и наравно тѣло 214б₂₅), једном зєници 218б₂₅, ѡбєшати код истог писара, на пример ѡбєшѣа 178а₁₆, ѡбєшавъ код I помоћног писара 175б₁₉₋₂₀ и провєшаваемъ код VIII помоћног писара, 192б₂₃. Код истог писара, међутим, затичемо и в себе 125б₁₅, преправљено *є* у *ѣ* у примеру (ѣшѣ) тѣѣнноу 152б₆ (он у склопу исте ревизије, два реда ниже, преправља и *ы* у *и*: люкѣвы → лькѣви 152б₈), и аналошки импф. радѣкєхѣу се 195б₂₅₋₂₆, као доказ постојања екавског књишког изговора *јаиѣ* (можда

то важи и за претходан пример). У поређењу с потпуно несигурном употребом *ы*, јасно је да употребу *ѣ* контролише говорно осећање писара, различито од осећања испољеног у непосредном предлошку који је био окренут ка екавској рефлексацији. То, у оквиру наших схватања (када додамо и присуство групе *лу*, в. ниже), говори о терцијарном ступњу у настајању овог извора на српском тлу (претходи му препис с подручја рашког дијалекта). Некадашњи протограф је садржавао раширену графему *ѣ* уместо *ѣ* (попут *Гриѣ*), у којој је на српском, вероватно призренско-тимочком земљишту систематски враћено *ѣ*. Отуда остаци код различитих писара: главни писар свједѣтельствоуѣтъ 141б₂₅, вѣроу 154а₈₋₉, вѣрѣна 185б₂₈, Бѣзѣ вѣды VII, 127б₇, невѣрнаѣ IV, 170б₁, проповѣдѣнникъ IV, 170б₅, вѣ поучини X, 188а₁₅. Придев житинскъ, преко варијанте житенскъ, редовно се јавља у лику житѣнскъ (-*ѣѣ*- || -*ѣѣ*- | -*ѣѣ*-), на пример житѣнсци 126а₁₃, житѣнскии 139б₃₁₋₃₂, житѣнскихъ 191а₁₉, као и у Мирослављеву јеванђељу и неким другим српским споменицима [SJS, 11: 609]. То је, стога, карактеристично за српску редакцију, и могло би, упркос Куљбакинову мишљењу [Куљбакин 1925: 99], имати упоришта у реалном изговору. Можда је с овиме у каквој вези и варијантност *младѣнѣцъ* | *младѣнѣцъ* | *младѣнѣцъ* с упоредивом дистрибуцијом на српском терену [SJS, 18: 219].¹²⁶ О некакву српском укрштању *ѣ* са *ѣ*, очито у одређеном времену и месту, уз предуслов изговарања полугласника као вокала предњег реда [Ивић П. 1991а: 15–16], сведоче и облици попут *лѣствѣнца*, на пример *лѣствѣнице н(ѣ)в(ѣ)с(ѣ)на* 189б₆₋₇ (уместо *лѣствѣнца*), нама још познати у Типику архиепископа Никодима, писаном у Пећи 1318/1319. године. За српску редакцију својственог „јата“ још имамо у облицима *от[ѣ] корѣне* 134б₁₂ (ретко и *корѣнь*), *дрѣвле* 144б₁, 191б₄, *от[ѣ] дрѣвѣне* 161б₂₃, *ндѣже* 172б₁₅, *дондѣже* 184б₂₄₋₂₅, *здѣ* 198б₁₇. Овакве форме имају ослонац у народним говорима у којима се, по терминологији Јована Вуковића, јавља такво „накалемљено јат“ [Вуковић 1974: 79].

Промена *ѣѣ* > *у*- из народног језика једва да је посведочена, што је у вези с процесом уобличења редакцијске изговорне норме: *оу горѣхъ* 159а₁₁, *У рука оуц(а)ри се* 170б₂₅, посредно у *Олкавѣоуѣомати* код главне руке, 132а₁₂. Већ у примеру *оузрѣти желек бесѣр(ѣ)тыа* 159а₆, видимо регуларно стање. По правилу се користи глагол *вѣзоупити*, на пример *вѣзоупиѣмъ* 144б₂₁₋₂₂, *да вѣзоупиу* V, 176б₂₋₃, нормативан у српској редакцији (стсл. *вѣзѣпити*), у којем је остала „скривена“ дата промена.¹²⁷ Па ипак, и облик из протографа се изнимно чува: *вѣзѣпише* 219а₁₇. Метатезе својствене српској редакцији,

¹²⁶ У Вуковим речницима књишког су порекла блокиране множ. форме *младѣнци* и по југозападу *младиѣнци* [Караџић 1986: 58].

¹²⁷ У префигирану форму интегрисан је цео глагол *уиѣши*, до данас очуван у Црној Гори, в. [Караџић 1986: 1065].

које је зближавају с источнојужнословенском писменошћу, сразмерно су често заступљене, на пример дѣвьрь 126a₂₄, дѣвьрь 178b₁₂, па и въ црътьвьнѣмь (тѣлѣ) 192a₁₄₋₁₅. Из народног језика се овде ређе одсликава несигурност у употреби *ѵ* и *ѣ*, на пример въ врьтьѣѣ 189b₂₂₋₂₃. Постоји чак и случај бележења новог српског *ђ* у асигматском аористу: зижднѣтель пригѣ на землю 219b₁₃, у духу рашке ортографије из световних докумената (уп. усамљено о наследени Хил, ба₅).¹²⁸ У том смислу, нема ни трага глагољском заостатку у употреби „ђерв“: пише се, на пример, анг(е)лы 129b₃₁ и германна 132b₁₉, као и у Јерусалимском палимпсесту, чија је ћирилица на приближно истом развојном ступњу (упркос остатку једне мање глагољске секције, о чему в. 3.2.5). Као и у Гршковићеву апостолу, и овде налазимо вокално *р* у облику *ѵрѵеза*: трѣпезо 147a₂₀, трѣпезѣ 158b₆, трѣпезоу 194b₁₈, 203a₁₂, поред једног књишког, неадаптираног *трапеза* 160a₁₄. Исту даљинску дисимилацију у властитом имену *Григорије* > *Глигорије*, као и у записима другог писара Мирославјева јеванђеља [Белић 1936: 217, нап. 1], на више места затичемо и овде: глнгорнѣ 179a₁₇ итд., поред књижевне форме григориѣ 180a₂₃ итд., готово двоструко чешће присутне.

За општу представу о књизи важно је регистровање дијалекатског рефлекса вокалног *л* > *лу* у новембарском делу минеја у мноштву примера у породици речи слънѣце: слюньца 125b₁₅, прѣжде слюньца 132a₁, тръслюньчъннѣ 137a₂₇, слоунѣца 154b₂₆, слоунѣце 156a₂₃, патѣ слоунѣца 160b₂₁, слоунѣце 180a₁₄, подъслюньчъннѣоу 165b–166a, тръслоунѣчънаго 203b₄, слюньца 219a₁₂ [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1976: 30; ЕАДЕМ 1986: 34]. Иста особина постоји у делу из XIV века: длоуѣоу [ЕАДЕМ 1976: 30], што се, уколико се прихвати да је читава књига настала на једном месту (на Лиму, в. даље), из дијалекатских разлога мора тумачити као заостатак из предлошка (иако су се раније остављале обе могућности [ивд.: 30]). Ако изоставимо примере ове именеце написане с титлом, постоје и изузеци: слъзамъ 130b₃₄, стьлпъ 181b₁₅, дльгъ 211b₈, итд. Изолована призренско-јужноморавска црта неспојива је с потврдом постојања типично штокавске вокализације полугласника, на коју се наилази у прва два дела књиге, без обзира на то што сами примери нису најтипичнији за ову појаву (жрѣчьскы || жрьчьскын, всагда || всѣгда → всьгда — савр. *свагда* [ивд.: 31]), што с великим степеном сигурности упућује управо на Братка и његова анонимног сарадника (или савременика). Значи да су они изван призренско-јужноморавског терена радили на својим преписима, и да се у остатку књиге рефлекс *лу* тицао

¹²⁸ Овим примером се озбиљно помера датовање тзв. новог јотовања, које, по Белићу, пада у XIV век „у новоштокавским дијалектима источнога и јужнога типа“ [Белић 2006: 95]. Оно се, пре свега, збило у презенту сложених глагола према основном *иѵи*: *идем*, услед померања морфолошке границе (без метатезе), по образцу *ѵоу-дем* > *ѵо-јдем* > *ѵођем* (односно *ѵоу-ѵи* > *ѵо-јѵи* > *ѵођи*), да би се, отуда, раширило и на аорист.

предлошка који је био доступан Браткову анонимном сараднику, односно предложака који су остали следећој генерацији писара на истоме месту. Вероватно није било потребе за преписивањем минејског остатка од децембра до августа у распону између 1234. и 1243. године зато што је тај део већ постојао у манастиру, и био је у солидном стању. Временом се тај остатак похабао, па је у првој половини XIV века преписан и увезан у исту књижну целину, задржавајући, тада већ, на нивоу српске редакције, изразити архаизам, као остатак из прошлости.

Морфолошки систем у новембарском делу Минеја у начелу не одаје изразиту старину, на пример у деклинацији дат. једн. сложене придевске промене присутан је аналошки наставак -оѡѡу: вѣрѣноѡѡу 128a₂₇, истинѣноѡѡу 136b₂₇, вѣчѣноѡѡу 182b₂₆, прѣч(ь)стѣноѡѡу 215b₁, а у конјугацији у аористу доминирају млађе сигматске форме: прѣдохъ 139a₂₃, 177b₁₇, 160b₃, ѡбрѣтохомъ 130b₃₃, 219a₁₃. Негде у родословном стаблу овога споменика — не можемо рећи да ли је то било у старословенској фази или на српском тлу — било је језичког подмлађивања. Местимичне архаизме ипак, налазимо у партиципима, као књишкој категорији, које је, због несигурности у употреби, редактор или старији преписивач могао без измена преузимати. На пример, опет у дат. једн. сложене придевске промене, задржава се сажети наставак -оуѡѡу: носоушьшоуѡѡу 130a₁, зовоуцоуѡѡу 168b₆₋₇, любецоуѡѡу 185b₁₀₋₁₁, наставаљшоуѡѡу 187a₁₀.¹²⁹ Као и у старијим споменицима из охридско-преспанског региона, и овде је врло раширен иновативни наставачки пар -ови/-евн дат. једн. у парадигми именица ѡ/јѡ-основа (из ѡ-основа), и ван властитих имена и категорије „живо (+)“: в(о)гови III, 131a₃₃, 211b₁₈, д(оу)ховн 214a₅, мировн 131a₁₃, ѡгнеки 130b₁₆. Осим текстолошког ослонца на стање у протографу, овде се може видети и старија локална црта, будући да је у значајној мери налазимо и у српској дипломатичкој грађи, на пример у Немањиној повељи манастиру Хиландару.

Донекле упоредиво стање показује и лексички састав истог дела Минеја. Нисмо уочили знатније присуство особене лексике, осим покоје маркантније, унеколико и ређе форме, где се, поглавито, чувају делови старијег текста, на пример монисто 'метална] огрлица': ѡко монисто злато 208b₇, ѡко монисты златы *Тий*, 142б [Јгичъ 1886: 455; СлРЯ XI–XVII вв., 9: 260; SJS, 18: 228], поборитель 'заступник, поборник': ѡко неподвижень · вѣрѣ поборитель показа се 212a₆₋₇, ѡко неподвижнѣ вѣрѣ поборитель *Тий*, 155a, ѣко в(о)-гочѣстнѣ поборитель 212b₄, ѡко вл(а)гочѣстнѣнъ поборитель *Тий*, 155б [Јгичъ 1886: 474, 475; СлРЯ XI–XVII вв., 15: 132]; постоји само глагол у *Суѡр* у [SJS, 26: 65], кладезь 'извор, кладенац': кладезь точен жнзнь моудрости 169b₂₅₋₂₆, кладазь точа жнзни моудро(сти) *Тий*, 85б [Јгичъ 1886: 371; СлРЯ XI–XVII вв., 7: 151]

¹²⁹ Тако, пример сѣтворѣшѡѡу (древле) 199b₂₇₋₂₈, праћен обликом древле без секундарног *jaša*, показује пресађивање целокупног старијег контекста, без дубљих интервенција.

(само још у *Зоѡр* и *Син*, иначе у стсл. јеванђељима стоуѡдѣньць [SJS, 15: 24–25; 38: 190–191]), управо у овом фонетском лику иако је у српским средњовековним изворима кладѣньць [Даничић, 1: s. v.], *мозоли* прен. 'рана, повреда': *мозоли* ицѣлає 201a₄₋₅ [СЛРЯ XI–XVII вв., 9: 235]; само упаримејницима у [SJS, 18: 224]. Овде се, тако, на ширем плану, може пратити „старија“ лексика, на пример *врѣтъпъ* 189б₂₁, *оупѣвати* 181a₈₋₉, *катапетазма* 197б₂₁₋₂₂, *параклитовъ* 171б₆, *параклитъ* I, 175б₂₆, *оупостасъ* 201a₂₀, *оупостасънь* 201a₂₃ (*оупостасна* прѣмоудростъ; без одреднице у SJS; овде и *трноупостасноє* в(о)жѣство 214б₁₁, али и с деформисаним фонетизмом *трноупостасна* в(о)жѣства 173a₁₀₋₁₁; уп. *оупостасъми* трѣди 201a₂₀). Исто тако, може се, донекле, пратити и „млађа“ лексика, на пример *багръ* 212б₈₋₉ (*багроумъ* ѡдѣнь, насупротив *прапрѣда*, *прапрѣдъ* и сл.), *ближика* 163a₁₃ (насупротив *жжика*) (за све в. [SJS: s. vv.]).

Љубица Штавланин-Ђорђевић је на основу записа из трећег дела књиге и хиландарских лимских повеља успешно реконструисала основне елементе који говоре о историји ове књиге. Трећи део је писан за потребе Мирослављеве задужбине, манастир Св. апостола Петра и Павла на Лиму 30-их година XIV века, у време хумског епископа Стефана Пећпала,¹³⁰ где су, по свему судећи, и први делови књиге раније написани [Штавланин-Ђорђевић 1976: 23–26]. По нашем суду, скрипторија у којој је настао служабни део *минеја* у директној је вези с делатношћу св. Саве. Презвитер Братко из средишњих штокавских крајева, послужио се предлошком који је за потребе даљег умножавања по српским црквама преписао Савин пратилац, који је дошао у Србију почетком фебруара 1207. године. Тај човек је пред полазак са Свете Горе преписао Хиландарски типик, или је он члан једне мале групе која се држала сличних ортографских правила, одражених у Типику. Русизми у том предлошку (*кровъ*, *подажъ*, *изо* *отъца*, *вѣзненавидя*, *всиаша*, итд. [Штавланин-Ђорђевић 1976: 33]) не укидају могућност да је он типолошки везан за млађи богослужбени корпус формиран до средине XI века у Охридској архиепископији (као што се мисли и за Вуканово јеванђеље).¹³¹ Они само

¹³⁰ Тада је центар Хумске епархије био измештен у ову област.

¹³¹ У студији Љ. Штавланин-Ђорђевић примери су повремено дати ван контекста и доследно без лоцирања, тако да их није могуће проверити. Није јасно наведено ни у којем делу *Минеја* се они налазе. Два примера смо, ипак, и сами нашли у новембарском делу кодекса. Први у целини делује необично: *оцѣщѣниє* *кровъ* *ц(о)т(е)н(н)ка* *вѣс(тъ)* 128a₁₄ (треба да буде и *оцѣщѣниє*). До вокализације у континуантима прасловенских група *trət*, *trət*, *trət*, *trət* долазило је и на македонском терену, пре времена аналошког уклањања, на подлози „двојаког изговора: *кров* – *крве*, *плѡш* – *плѡш*“, уз развој секундарног вокалног *р* и *л* [Конески 1966: 32]. Други наш пример пре је аорист него какав птц. през. акт.: *славоу* *врѣдѣньночю* · *пишоу* *же* и *кѣрасотю* *вѣзненавидя* · *х(рн)с(т)а* *же* *вѣзълюбовь* 213б₂₂₋₂₄. У књизи затим има и један пример који се може тумачити као псеудорусизам, *цр(ь)с(ь)ви* *жжнтѣлю* 189б₁₂, у којем, осим даљинске асимилације *з > ж*, може бити и упрошћавања групе *жд* (*жжнтѣль* [SJS, 12: 672]), мада у једном руском Стихирару из XII века налазимо исти облик (*жжжнѣль* в. [СЛРЯ XI–XVII вв., 5: 388]). Миклошич у своме *Лексикону* нормализује

показују непосредан филтер кроз који је преписивани текст прошао, а могао их је унети и Савин пратилац — образован у руској средини (или на руским књигама) као некада Григорије дијак [Белић 1936: 220–221], а после њега и св. Сава. Могао је тај преписивач бити и прави Рус, али је и предлошак који је донет са Свете Горе уистину могао бити руски. То што се у новембарском делу mineја под 26. даном обележава Празник освећења цркве Св. Ђорђа у Кијеву (1052–1053), само по себи, ипак, не доказује руску провенијенцију предлошка, упркос мишљењу Љ. Штављанин-Ђорђевић [1976: 33–34]. То говори о везама српске односно јужнословенске и руске културе које нису упитне, а овог празника има и у неким другим српским рукописима [ИВІД.: 33]. Управо, његово идентификовање у месецослову Асеманијева јеванђеља омогућило је Љупки Васиљев да настанак споменика помери на почетак друге половине XI века [Васиљев 1988–1989: 15]. А за овај споменик није спорно охридско порекло. Присуство истог празника који је везан за задужбину Јарослава Мудрог, може доводити протограф новембарског mineја у везу са средином у којој је настало Асеманијево јеванђеље, а то, опет, не негира дубљу старину породице mineја којој припада. На крају крајева, руска успомена је могла бити унета у неки од преписа било када на нашем терену у готово два stoleћа која mineју претходе од почетка обележавања овога празника.

Одавно је уочено да Братков део mineја заиста одговара старим руским синодално-типографским mineјима из 1095–1097. године које је издао и проучио Ватрослав Јагић. За новембарски део mineја, пак, установљено је да почива на подлози најранијих словенских mineја [Штављанин-Ђорђевић 1976: 35–36, 38]. Сва његова богослужбена последовања налазе се и у Иљиној књизи, а међу њима, скупа с Путјатиним mineјом, влада и особита структурна блискост, која се огледа у нарочитом, „обрнутом редоследу“ химнографских текстова, какав се „понекад сусреће у рукописима из Јужне Италије и Палестине“ [Пентковскиј 2014а: 50, 53; ИДЕМ 2012: 407–408].¹³²

одговарајући лик (жнџднтѣл [Миклосич 1963: 197]), на основу три српске потврде (Шишатовачки апостол, Златоустове хомилије из патристичко-хомилитичког зборника Аустријске националне библиотеке, Cod. slav. 12, Прва хрисовуља манастира Жиче Стефана Немањића, према зидном препису, издата 1219/1220), с тим што, судећи по последњем издању Шишатовачког апостола, тамо, ипак, стоји облик жнџднтѣл 1566 [Стефановић 1989: 98]. Такође се за облик поређашн 172а₈ може рећи да је или русизам, или последица накнадног упрошћавања.

¹³² Иљина књига, празнични mineј за период од септембра до фебруара с прелазом XI–XII века (РГАДА, ф. 381, Син. тип. 131) и Путјатин mineј, служабни mineј за мај из XI века (РГБ, Соф. 202), изузетно су важни староруски mineји из првобитног, „нестудијског богослужбеног комплекса“, у којем нема цариградских карактеристика, него је уређен по старом епирском литургијском обрасцу, који је близак јужноиталијанској и палестинској традицији [Пентковскиј 2014а: 50–51, 55, 58, 60].

3.2.5. Јерусалимски палимпсест

Јерусалимски палимпсест, препознат на српском кратком апракосу из средине XIII века у библиотеци Јерусалимске патријаршије, представља остатак најстаријег српског и јужнословенског празничног минеја, писаног, како се датује, најмање пола столећа раније, у XII веку [ИВАНОВА 1994: 22, 28; ТРИФУНОВИЋ 2001: 57, 59]. И само јеванђеље је занимљиво будући да представља тип који је ретко самостално посведочен у српској редакцији. Ту су и успомене св. Ћирила Философа, „учитеља словенског језика“ (14. фебруара) и св. Методија, „епископа моравског и учитеља“ (6. априла). Дописана је чак и памет св. оца Архилија (тј. Ахилија Лариског, 15. маја), па још и св. Вита (15. јуна), као и [Освећење кијевског храма] св. Ђорђа [ИВАНОВА 1994: 18–19].¹³³ Јеванђеље доноси и словенске називе месеци, једном с екавизмом у основи: брѣзнь 180б [ИВІД.: 18].¹³⁴

Сам, пак, минеј, односио се или на читаву годину, или на период од децембра до априла [ИВАНОВА 1994: 28]. У њему је, такође, спроведена чиста српска редакција, а усред ћириличног текста уписано је, од средине једне речи, десетак глагољских слова: Ѡ прѣса+чр.рѣ(ѡ?) (ѡ(.ѡѡ ѡ..)) 80а₂₁ [ИВІД.: 28]. Као да је писар имао задатак да препише минеј с глагољице на ћирилицу — па да је погрешно. Ако је управо он био тај који је вршио транслитерацију, његов предложак је у правописном смислу био најблискији Михановићеву апостолу — карактеристично је одсуство „јерија“ [ТРИФУНОВИЋ 2001: 56–57], и начелна дисјотација — али без потпуне подударности међу њима. У минеју, заправо, влада доследно необележавање палаталности, скоро као у Гршковићеву апостолу. Другачији је, ипак, статус гк- 43а₂, 38б₅ / гѣ- 43б₁₄, 43а₂, супституента грчког γε-, у одсуству „ђерва“ (и иначе, нпр. ѣгѡѡпта 39а₉). Српска ћириличка ортографија његова времена доста се удаљила од глагољске, поред напуштања „ђерва“ још и у масовном увођењу „омеге“. Вероватно из предлошка је преузето „велико јус“ (ж), функционално сродно „малом јус“ (а) у Хиландарском типичу и Браткову минеју, у претежној вредности ’у: ѡдѣждѣж 38б, вѣрѣжн(ж?) 41а в. [ИВАНОВА 1994: 23, 25], поред усамљене етимолошке употребе: нѣрѣзлжчнѡ 38б (в. [ИВІД.: 23]; уп. за начела [ПЕШИКАН 1973: 83]).

Морфолошки материјал не одаје утисак знатније подмлађености у односу на стање из Мирослављева јеванђеља, што је и логично, будући да се ради о тексту који подлеже ритмичким законитостима: користи се, на пример сажети наставак дат. једн. сложене прид. деклинације, боудѡу-щѡѡѡѡѡ 45а₁₀, поред аналошког, уз оглушење о закон прегласа, рождѣшѡѡѡѡ 38б (в. [ИВАНОВА 1994: 27, 23], уп. [КУЉБАКИН 1925: 55, 109]).

¹³³ Ако се не ради о цариградском храму у Кипариси (26. новембар) [ИВАНОВА 1994: 15].

¹³⁴ Уп. брѣза у говорима с незамењеним *јайом* в. [РЕМЕТИЋ 1981: 23–44], али и према нашем говорном осећању (брѣза).

Општи је утисак да је споменик настао око почетка XIII столећа (можда и на рубу претходног). Предложак и овога празничног минеја прошао је кроз призренско-јужноморавски ареал, о чему сведочи присуство карактеристичног рефлекса *лу*: *слоуѣньцоу* [ИВАНОВА 1994: 28]. У нешто дубљој прошлости, потекао је с источнојужнословенске подлоге. У њему су старословенске вокализације, испуштање епентетског *л*, „средњебугарско“ мешање назала, с примером: *дше нше* [. . .] *дшж ншж* 38б [ИВ.: 23]. Сам, пак, рукопис настао је на другом штокавском терену, даљем од призренско-јужноморавског, о чему говори тенденција ка вокализовању полугласника на централноштокавски начин, непозната југоисточној периферији, коју препознаје проф. Ђорђе Трифуновић: *тъьць* 41б₂₀ [ИВАНОВА 1994: 25; Трифуновић 2001: 58–59] (уп. готове резултате у нешто млађем *Брайк*, т. 3.2.4). Могуће је да је простор за који треба везати овај споменик „екавски“, због постојања примера с неетимолошким *јайѡм*: *словесѣ* 39а₅, *благословѣ(нь)* 41а₂₁ в. [ИВАНОВА 1994: 24, 25], у склопу појаве коју је регистровала М. Ивић на грађи Душанова законика (в. нап. 88). Па ипак, то је нешто што имамо на неколико јужнијем терену који поступно прелази у призренско-јужноморавски. Овде је, заправо, обично чување *јайѡа*, како у домаћим речима: *ѡбрѣзан(.)* 38б₅, *ѡт[ь]кѣща* 43б₁₈, *кѣщници* 43а₁, итд. в. [ИВ.: 23, 27] тако и у старим позајмљеницама, на пример *вельзѣвъль* 43а₃ [ИВ.: 26]. Постоји и сигурна потврда проласка овога текста кроз филтер српских говора с незамењеним *јайѡм*: форма *ѡдѣждеж* 38б [ИВ.: 23] < *ѡдѣжда*, контаминирана је српским, секундарним *јайѡм* у корену (уп. јек. *одјећа*). Све се ово, начелно, може односити и на рашки дијалекат, пре дефонологизације *јайѡа*, што би, у том случају, изискивало постојање још једне карике у преписивачком ланцу на српском тлу. Најреалнијим нам се, ипак, чини, да споменик језички треба везати за суседан (терцијаран) терен под јурисдикцијом Рашке епархије, као у случају Браткова минеја.

3.2.6. Београдски паримејник

Међу паримејницима, најпознатији је Београдски паримејник, калиграфски најуспелији српски рукопис [Стипчевић 1970: 361–362], настао у првој четвртини XIII столећа у Расу,¹³⁵ у склопу црквених традиција настављених из Охридске архиепископије [Јовановић Б. 1976: 15]. У текстолошком смислу сродан је с млађим Лопковљевим паримејником, како, између осталог, показују следећи примери — Приче 6:21: *ѡбѣжи* 30б'₁₁, такође *ѡбѣжи* *Лоѡк* — *ѡжжѣли* *Гриѡ*, 29б₂₉, Исаија 25:6: *вино* *дрождѡиано* 57а''_{11–12}, такође *Лоѡк* — *вино* *дрождѣѣмѣ* *Гриѡ*, 39а₂, Исаија 41:6: *ближњемѣ*

¹³⁵ Лоцира се на основу блискости дуктуса с једном мањом секцијом Вуканова јеванђеља [Јовановић Б. 1976: 15].

своиѣмѹ 77б'₈, такође *Лойк* — кѣ искрѣнѹмѹ *Григѣ*, 49а₆, Постање 22:6: дрѣва олокавѣтѹсѹнаи 85б'₂₀₋₂₁, такође *Лойк* — дрѣва ∴ вѣсѣсъжагаемаѣ *Григѣ*, 53а₁₈, итд. (в. [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 167, 273, 355, 387; РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 116–117, 154–155, 194–195, 210–211]). У језичком смислу, осим српске редакције писане раним рашким правописом, у споменику се примећује пролазак текста кроз „зону трансмисије“ (на север „од линије Тетово — Скопље — Кратово“ или простор „између Косова и Риле“), с претходним слојем „македонизама из Охридског писарског средишта“, а по мишљењу Биљане Јовановић-Стипчевић, и одједи рускога утицаја на протограф, видљиви у ортографији, „извршеног [. . .] највероватније крајем XI века на Светој гори“ [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 9; ЕАДЕМ 1995: 154]. И поред значајне језичке старине, текстолошки је, у релативном смислу, нешто млађи од Григоровичева паримејника који је настао у Охриду, и припада грани која је најблискија прототипу из IX–X века, уз касније исправке „према другом грчком оригиналу, највероватније негде у Македонији“ [ЕАДЕМ 2005: 12, 14, 16; РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: III; РИБАРОВА 1991]. Узима се да је његов архетип настао недуго после формирања текста посведоченог у Григоровичеву паримејнику, с карактеристичним местимичним преадама према другачијем грчком оригиналу [ЈОВАНОВИЋ Б. 1976: 13–14].

Београдски паримејник на неколико места задржава „мало јус“ из предлошка, обично и прејотовано, у три варијанте, на одговарајућим историјским позицијама: доуша 41б'₂, възнесе са 7а"₉₋₁₀, поставлю ѿ 58а"₁₀, у фрагменту НБС сѣмѣ 1б"₁₇ [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ ЕТ АЛ. 1986: 362]. С друге стране, постоје и два примера које смо уочили, који би, на први поглед, могли одавати почетак процеса мешања назала одражен у предлошку (позиција после *p*): борѣтъ се 3. л. множ. през. 6бб"₁₅₋₁₆ (уп. короутъ се *Срѣ*, 4а₅₋₆), борѣщен се ПТЦ. през. акт. 78а'₁₆₋₁₇ (уп. бороущен се *Срѣ*, 13а₁₋₂). Када, међутим, узмемо у обзир да трагова мешања нема чак ни у примерима типа ꙗ жза (Исаија 42:7: извести изъ юзы съвѣданые 80а'₁₁₋₁₃, изъ жзы *Лойк*, изъ оузъ *Зах* — извести ѿт[ъ] азъ свѣданыа *Григѣ*, 50б₂₋₃ в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 200–201]), изгледнијим нам се чини да у датим случајевима имамо посла с наносом из српске народне морфологије. У српском језику, наиме, извршена је прерасподела морфолошких модела у оквиру наслеђене конјугације, обично без одраза у књижевним споменицима: глагол брати се прешао је из III у I презентску врсту (стсл. борож (сѣ), бороши (сѣ) / срп. *борим се*, *бориш се*). О живој ортографској вези ове књиге с предлошком који је познавао „јусове“ сведочи и поремећај у употреби ю, као супституента ж у огромном броју случајева, на пример не буди мюдръ 6б"₁₃, мюгюща 8а'₁₁, сюдню 8а'₁₃, рюкю 8б"₉, сютъ 16б"₁₃, стоахю 24а'₆, ню 38а'₂, поред ређих грешака у оваквој дистрибуцији.

Паримејник задржава и неке древне фонетске варијанте из предлошка: алтарѣ 24б'₇ (олтарѣ *Григ*, 28а'₁₆ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 111]), глѣсь 32б'₁, у читању голѣсь [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 175] (глѣ *Григ*, 30б'₂₉ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 121]), попелъ 82б'₇ (такође попелъ *Зах*, док је пепелъ *Григ*, 51а'₂₇ [ИВІД.: 202–203], веплъ 85а'₅ и веплемъ 97а'₂ (само још у *Бој*, од древних соменика, постоји одговарајући облик, веплъ, иначе је стсл. вѣплѣ [СС: 149; ДОБРЕВ 1972: 49, р. 18]).¹³⁶

Значајну старину подлоге потврђује врло раширено чување „јер“ на позицији слабог полугласника, на пример књиги 5а'₁₁–₁₂, не пождѣхъ 13б'₁₁, дѣвѣма 24а'₁₀, итд., али и поједини архаизми у морфологији, на пример сѣтворѣшьюмоу 97б'₇; у фрагменту ни сѣблюсомъ 1б'₈ — ни сѣблюдохомъ *Григ*, 93а₂ [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 435, 483; РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 371].

Из подлоге избија и преовлађујуће писање облика заменичког корена *вѣс-* с „јатом“, на пример всѣко 4а'₁₆, поред всѣакъ 45б'₉, широка вредност *јѣѣ* у примерима само 99а'₁ (ум. сѣмо, нпр. *Срѣ*, 31а₃) и трѣва 105а'₂₀ (уп. трава *Григ*, 63б'₁₃, али трава *Срѣ*, 36а₇), учестале старословенске вокализације, попут вѣзоумень 3б'₁₃, велен 33а'₁₆, чювествиѣ 69б'₃–₄, ношен 39б'₃; останокъ 20б'₂₀, создати се 57а'₁, ко мѣнѣ 40а'₁, прѣдо мѣною 88а'₉, золь 28а'₂₀, когда 24б'₁₅, итд., од којих се неке реализују на месту будућег постпозитивног члана, на пример въ градо-сѣ 70а'₁₈–₁₉ (али въ градъ сѣ 70б'₁₀), повремена елиминација епентетског л, с примерима ослабѣк 26б'₃, оставѣшен 41а'₆–₇, от[ѣ] зѣме 46а'₁₂, итд. — Општи је утисак да број оваквих примера опада како се иде од почетка ка крају рукописа.

У солидној српској редакцији која је овде спроведена, пре свега на пољу деназализације и унификације полугласника, уочљиво је варирање конкретних гласовних решења на нивоу појединих речи, обично према старијим, а не зрелим српским књижевним обрасцима, за шта би у првим деценијама XIII века била неопходна и жива говорна подлога (пре њихова књишког уопштавања). Могуће је и жѣзлъ 66а'₉, и жъзлъ 66б'₈ (у редакцији ће превагнути жъзлъ), неправѣденъ 27б'₁₃ и неправѣдѣнъ 28а'₃ (у редакцији ће се уопштити /не/правѣдѣнъ, према косим падежима; уп. правѣдѣнаго 95а'₇), корень 43а'₁₆ (ум. корѣнъ, уп. ијек. *корѣјен*), оѣѣжа{а} 33а'₂₀ (ум. оѣѣжа), кѣде 56а'₁₀ (ум. гдѣ, уп. ијек. *ѣдје*), идеже 92а'₂₁ (ум. идѣже), итд.¹³⁷ У књизи, међутим, бележимо само мѣтъ (нпр. 19б'₂₀), за разлику од мѣтъ у Григоровичеву паримејнику. За облик рѣки 84б'₂₁ (уп. рѣки *Срѣ*,

¹³⁶ Потврда из Београдског паримејника могла би се тумачити преко унификованог српског полугласника (који је могао бити) реда е.

¹³⁷ У случајевима с тзв. „српским јатом“ проучаваоце може збунити чињеница да се у споменицима зреле српске редакције оно не мора бележити, али то је и очекивано у времену ширења екавског књижевног изговора.

18б₃), осим што је србизам,¹³⁸ не можемо бити сигурни да ли је истовремено и остатак из древне подлоге, у којој је било и заостатака у процесу метатезе ликвида (уп. пређашње голъсь).

У овој брижљиво писаној књизи „јери“ се врло ретко уклања: покрнѣши ба”₁₂, покрнѣть 46б”₁₂₋₁₃, да въсхититъ 30б”₁₆₋₁₇, въ вѣки 89а”₂₁. Постоји хиперкорективно стъзы у акуз. множ. 8б”₁₇, мада би се могло схватити и као усвајање читавог наставка тврде промене. У духу старословенске ортографије чува се и отъмѣтъ 8а”₃₋₄ (уп. отъмѣти [SJS, 24: svv.], отъмати, отати, [SJS, 24: 623, 628]). Присутни су и усамљени примери с екавским рефлексом *jajja* у корену речи — „очекивани“ зеницу ба”₁₀, завѣщахъ 58б”₅, от[ъ]вѣщавъши 94а”₂₁ и „неочекиван“ и значајан по средѣ 63б”₁₈.¹³⁹ Једва да се може посведочити промена въ- > оу-, и то само у једном примеру до кога је дошло грешком: у предлошку се није јасно видело -ѣ-, па је писар уписао облик оуѣвѣтъ, који му је у ревизији изгледао чудан, те је, покушавајући да га реинтерпретира, брижљиво натписао ѣи; тако је добијено оуѣвѣситъ (према стсл. въѣвѣсити), Исаија 27:7: самъ тако оуѣвѣситъ се 61а”₁₁ (уп. самъ тако оуѣѣвѣтъ сд *Григ*, 41а₃ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 162–163], и остали паримејници). Уједно овде имамо и потврду, ван уобичајених позиција, промене ѣ > и.¹⁴⁰

На транзитни, призненско-јужноморавски ареал упућује љ > лу у примерима сљон(ъ)ца 40б”₃, 44б”₁, сљонъцоу 49а”₁₆ [ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ ЕТ АЛ. 1986: 362], с тим што постоје и изузеци, на пример сљонъцю 37а”₂. По запажању Биљане Јовановић-Стипчевић, сви српски паримејници испољавају ову дијалекатску црту. Има је и Дечански паримејник (бр. 141), најкомплетнији међу српским преписима, настао на прелазу XIII–XIV века, текстолошки и садржински најблискији Григоровичеву.¹⁴¹ Његов је правопис на нивоу прве половине (отприлике треће четвртине) XIII века [Стипчевић 1970: 364–365], што значи да је из тога времена, у ширем смислу речи, и његов непосредни предлажак.¹⁴²

¹³⁸ И иначе је у средњем веку доста ретко потврђен због јаког црквенословенског утицаја на општу писменост.

¹³⁹ Уп. *среда* у говорима с незамењеним *jajjom* [РЕМЕТИЋ 1981].

¹⁴⁰ Овамо не иде, као хиперкорективан, пример въкоренити с 74а₂₁₋₁, јер дублетност влада на знатно ширем плану (исто је *Лойк*, *Зах*, али оукоренити сд *Григ*, 476₁ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 188–189; ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 289–288]. Још у Супрасалском зборнику постоје оба лика, у односу 3 : 1, а само други лик у Синајском евхологију [SJS, 6: 299].

¹⁴¹ У њему се налази и карактеристични траг охридске [и уопште југозападне] замене љ- > љ- у пр. љѣѣдинъ (према стсл. љѣѣдинъ [SJS, 51: 1019]), ако то није последица недовољног диференцирања „јусова“.

¹⁴² Има чак и слово „ђерв“, у XIV веку увелико напуштено у рашким црквеним скрипторијама. Разлог овакву хронолошком одређењу је, разуме се, и ограничено јављање групе *лу* на ширини српског простора у каснијем периоду, када подручје њена формирања губи истакнути значај за опште српске културне прилике, знатно измењене с изградњом властитог црквеног средишта.

У настанку српских паримејника учествовало је више предложака, што се може видети и на примеру Пећког паримејника из XV века (бр. 100) који, мада одудара од текстолошке ситуације засведочене у осталим српским рукописима, показује петрифицирано понављање једне грешке која је први пут потврђена у Григоровичеву паримејнику: Јов 2.9б *дрѹднѣх' се Пећ*, *дрѹднѣх сѧ Гриѣ* — *трѹднѣх' се други* [САВИЋ 2014а: 368].

3.2.7. Српски паримејник

Посебно да се издвоји заслужује и тзв. Српски паримејник из С. Петербурга. Њега „препоручује“ глагољска подлога, недвосмислено видљива у ћириличкој ортографији, на пример раширена употреба ѓ и є у функцији јотације, лексичка блокираност „ђерва“,¹⁴³ као и општа архаичност која га зближава с Григоровичевим паримејником, нарочито у стадијуму језичког развитка (морфологија, пре свега конјугација) и систему афиксације [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 19, 20; СТИПЧЕВИЋ 1970: 367]. У рукопису су на више места остали „заробљени“ трагови старије графије: неодређени облик „танког јер“, на пример *ѣтаномѣ* 58б₃, *дѣши* 61а₁₉, *вл[а]д[ы]кѣ* 67б₇ итд. (у неким случајевима то је право ѓ); транслитерацијом задржано к на позицији „малог јуса“ иза тврдих сугласника можда говори о доследној употреби глагољског ѡ (ѡє) на примаран начин у предлошку, као једино обележје назала предњег реда [ЈАГИЋ 1960: 437], на пример *видиши мѣ* 44б₂ (уп. *видѣ мѧ Гриѣ*, 74а₂₆ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 295]). Постоје и неколике лексичке занимљивости, на пример *вални* (тј. *вални*) уместо *враѣ* из других рукописа, фонетске варијанте *алтарѣ*, *паска*, итд. [СТИПЧЕВИЋ 1970: 357–358, 366].

Ако се прихвати датовање из *Сводног каталога*, то је онда и најстарији српски паримејник, чији се настанак може ставити на почетак XIII столећа [СКСРРК: 235–236, № 215–216]. Наши налази томе датовању не противрече. Када узмемо у обзир само остатке из предлошка, Српски (петроградско-кијевски) паримејник, међутим, не само да стоји у истој хронолошкој равни с Григоровичевим паримејником него местимично показује и већу старину од њега, на ортографском, фонетском, морфолошком и текстолошком плану: у погледу чувања „јер“ на позицији слабог полугласника (пр. *правѣдника* 51а₁₁ — *правѣдника Гриѣ*, 78б₂₂), у изостанку

¹⁴³ У јединој студији о овоме споменику истиче се, грешком, употреба *д* на позицији „ђерва“ [СТИПЧЕВИЋ 1970: 354]. Ту се, међутим, ради о правом „ђерву“ у облику архаичног *ѣ*, које је заротирано по хоризонталној оси /*л*/. Ово слово местимично подсећа на графему *д* са запушеним стубовима, која се у другим приликама збиља користила за представљање *ђ* (в. [ПОПОВИЋ И. 1955: 141]), што овде није случај. „Ђерв“ сусрећемо само у топониму *слоупѣѣ* и одговарајућим дериватима (пребројали смо у овом деривационом гнезду двадесетак потврда). По изузетку се и овде користи млађе писање (прва половина рукописа, 31а₁–38б₁₇), док се у свим другим случајевима оно подразумева (нпр. *анг(е)лѣ* 7а₅, *еванг(е)л(и)ѣ* 51б₅, *антѹрѣѣѣ* 51б₃).

уметања *д* у групи *-зр-* (пр. *възрасте* 58_а — *къздрасте* *Григ̃*, 83б₁₆), у чувању епентетског *л* (пр. *потрѣбленъ* 21б₁₄ — *потрабенъ* *Григ̃*, 54б₁₇), у деклинацији (пр. *прѣмо стригѡшоуѡмоу* 50б₁₈₋₁₉ — *прѣмо стригѡшоуѡмоу* *Григ̃*, 78б₇₋₈), у конјугацији (пр. *присомъ* 43б₄ — *придохомъ* *Григ̃*, 73б₁₇), инципити су овде понекад дужи и садржајнији (пр. *нѣмн ме г(оспод)и* итд. 43б₂₁₋₂₂ — *Григ̃*, 75а₁₈, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 313, 333, 217, 313, 293, 299]).

Побројани примери имају, ипак, релативну вредност, зато што је старина покаткад на страни Григоровичева паримејника (али најмање на морфолошком плану). При томе је у оба споменика медијално слабо „јер“ доста угрожено. У Српском паримејнику, такође, ту и тамо наилазимо на уметнуто *д* (*възрашѣ* 51б₂₃, *ждрѣбне* 55б_{15, 17}, *възрадова се* 58а₇). Епентетско *л* је у њему, пак, одлично очувано — постоји само један пример његова губљења: *прѣстоуѡпъшнхъ* 37а₁₋₂ (тако је *Григ̃*, *прѣстѡпъшнхъ*, 64а₁₆₋₁₇ в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 255]).¹⁴⁴ Старословенске вокализације постоје, али у ограниченом броју случајева, *ь > е*: редовно *праведнь* 3а-3б итд., у свим падежима и његовим дериватима, *вєлєи* 13б₂₁ и сл., *рєвѣновати* 34а₁₆, ген. множ. типа *людеи* 1б₆, усамљено *єгѡпетъ* 38б₁₇; *ѣ > о*: редовно *тогда* 43б₁₉ итд., *создати* 3б₁₁₋₁₂, *дождъ* 62а₃, ген. множ. *ѡ приточъ* 3а₁₆ итд., нередовно у примерима *ко мнѣ* 26б₂₂, *въ петокъ* 4а₂ и сл. Обични су, заправо, случајеви са задржаним полугласником, на пример *тъкмо* 43а₅, *мръзкъ* 70а₃, *пѣськъ* 70а₁₅, *лакѣтъ* 67б₄, па и *ѡ притѣчъ* 34а₁₂, итд.

У споменику је доследно спроведена српска деназализација, али ни у предлошку није било мешања назала. Једина два „сумњива“ примера које је било могуће пронаћи, „сасвим су несигурни“ [Стипчевић 1970: 355]. Оба су на почетку рукописа: *лъжоу* 1б₁₁ — Б. Јовановић-Стипчевић га проблематизује због облика *лъже* у Дечанском паримејнику, где се вероватно ради о генитивној конструкцији, уз примедбу да се „у бугарским и руским паримејницима“ истовремено сусреће облик који одговара Српском паримејнику; *тежєщен* 2а₅₋₆ — остаје без фонетског објашњења [*нав. месѡ*; оба пр. су са штампарским грешкама, овде исправљена]. У првом случају, када узмемо у обзир стање у другим паримејницима (*лъжж* 42а₂₄ *Григ̃*, *лъжоу* 105а¹⁰ *Зах*, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 166–167]) и читаву конструкцију (Исаија 28:15: *и положихомъ лъжоу ѡпкание наше и лъжею покрѡхомъ се*), видимо да пред собом имамо именицу *лъжа* у ж. р. [SJS, 17: 141–142], правилно деклинирану. У другом примеру (Исаија 28:19: *наоучите се слышати тежєщен не имамъ пѣрѣти се*; уп. *т.ж.ж.щ.ж.а* *Григ̃*, 42б₇, *тоужащен* *Зах*, 106а³⁻⁴, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 168–169]), позиција иза денталног

¹⁴⁴ Од свих српских паримејника на овоме месту епентетско *л* чува се само у Хиландарском (бр. 313): *прѣстоуѡпъшнхъ*, 84а [Јовановић-Стипчевић 2005: 468, р. 20]. Дати пример у партиципу прет. акт. у начелу не би био необичан ни за тзв. канонске споменике у којима је (с изузетком Кијевског мисала) *л* угрожено испред *ь* и *и* [Николић 1978: 97].

ii и не подлеже замени назала, тако да објашњење, вероватно, лежи у недовољном разумевању текста, можда изазваном нејасно написаним „јусом“ у предлошку.

У споменику се сусрећемо и с променом *вѣ* > *оу*- у невеликом броју случајева, на пример *оузрѣте* 9б₁₆,¹⁴⁵ *х водаѣ* 55а₄, *хѣра* 41б₂₂¹⁴⁶ [Стипчевић 1970: 355], док је глаголски облик *вѣзѣпити*, пак, као обичан у српској редакцији, уопштен (нпр. 61б₁₀). Графема *ы* казуионално се замењује обичним *и*, поглавито у познатим случајевима (као у *Мир* и неким другим споменицима), после веларних *к*, *ѣ*, *х* и алвеоларног *р*, на пример *кловѣки* 69а₁₉₋₂₀, *погивѣль* 17б₂₋₃, *соухне* 51б₂₀; *покрѣють* 53б₅, знатно ређе иза осталих сугласника, пре свега денталног *ш*, на пример *м(н)лостини* 25б₁₅. Оно што развејава сумње да је „јери“ елиминисано из фонолошког система, јесте његова хиперкорективна употреба иза палаталног *ђ* у једном примеру, *левѣгыти* 36б₁₆. Уочили смо и један случај накнадне преправке „десетеричког и“ у „јери“, с дописаном петљом у подножју левог стубића: *постѣдѣть се* 18б₁₀.¹⁴⁷

Иако се *јайи* у начелу чува (постоји и секундарно, српско, у речи *корѣнь* 9б₁₂), оно је системски уклоњено у корену глагола ослоњених на глагол *вѣшати* (уп. ијек. *вијећашти*), на пример *сѣшаваящихъ* 14а₇ (уп. *сѣвѣшаваящихъ* *Бѣд*, 79а–79б), *от[ъ]вѣшаваютъ* 14а₂₃ (уп. *от[ъ]вѣшаваютъ* *Бѣд*, 79б¹³⁻¹⁴), *завѣшахъ* 48а₈, *обѣшахъ* 56б₂₂₋₂₃, итд., али не и одговарајућих именица, чак и када непосредно следе једна другу у тексту, на пример *сѣтъ* 14а₈ (такође *сѣвѣтъ* *Бѣд*, 79б²), *завѣтъ* 48а₇₋₈, *сѣвѣшъникъ* 64а₁₄. Још се једном сусреће екавски рефлекс у глаголу *цѣловати* 22а₁₋₂ (уп. *цѣловати* *Бѣд*, 88б₇₋₈) и нетимолошко *јайи* у корену речи *кѣрѣи* 'реза, запор [на вратима]': *кѣрѣе* 56б₁₅ (Јона 2:7). Иако Даничићев *Рјечник* не бележи ову именицу, она је морала бити позната или разумљива говорницима српског језика у средњем веку, будући да још Вук бележи глагол *вѣрашти се* у значењу 'крити се, провлачити се' (1818, 1852, в. [КАРАЦИЋ 1986: 104]).

У два наврата региструјемо облик *слоуѣнцоу* 11а₂₋₃, 58а₁₁ [Стипчевић 1970: 379], што доказује ранији ступањ преписивања његова програна на јужном српском ободном подручју.

Занимљиво је да се и поред једва нарушених глагољских основа овога споменика у његовој генези разазнаје додир с неком ћириличком, можда руском писменошћу: ту је ограничени продор прејетованих *и*, *е*, на пример *дрѣводѣла* 9а₂₀₋₂₁ (поред *дрѣводѣла* 9б₁), *м(оу)чителе* 67б₁₂ у акуз. множ. (поред *моучителе* 67б₇; уз промену у деклинацији), и то тако што постоје

¹⁴⁵ У питању је глагол *вѣзѣрѣти* 'погледати', грч. *ἀναβλέπω* (Исаија 40:26), а не *оузѣрѣти* 'видети', грч. *ὄραο*; уп. *вѣзрѣте* *Гриѣ*, 47б₄ [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 189].

¹⁴⁶ Облик формиран према српском народном, који данас гласи *јиче(р)* [Стипчевић 1970: 355] (*вѣра* стсл. и српсл.).

¹⁴⁷ Уп. сличне случајеве с корективним натписивањем „јер“ у *Мар*. [ЈАГИЋ 1960: 424–425].

случајеви с неселективном употребом *к*, на пример *нжк* 68a₂ (о нарушавању односа *ε* : *κ*, типа *небо* : *њеѡа* в. [Белић 1936: 238, 242; Стипчевић 1970: 353–354]); ако није грешка, можда траг руског рефлекса назала предњег реда (*'a*) у примеру *ꙗслыша ма* 56б₅ (уп. *оꙗслыша ма Григ̃*, 82б₈, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 329; Стипчевић 1970: 353]); по мишљењу Б. Јовановић-Стипчевић, овамо би ишли и примери употребе обрнутог *ю* /*oi*/, што она доводи у везу с руским изводом [Стипчевић 1970: 354]: *лодѣмь* 45б₆, *корошнхъ с(ε)* 49a₂₁.¹⁴⁸ Будући да је у споменику спроведена солидна и умногоме уобличена српска редакција, и да му је предложак настао у призренско-јужноморавском ареалу, где је најраније могла бити извршена конверзија с глаголице (ако то није спровео последњи писар), и да му је дубље порекло охридско, једина могућност за унос руских елемената остаје преко личности последњег преписивача, за коју се, опет, мора везати већина маркантних србизама (поред сигурне употребе књижевног језика, ту је и читав низ елемената из народног језика). Најизгледнијим нам се чини објашњење да се овај писар, као и помоћни писар Мирослављева јеванђеља, образовао у руској средини на Светој Гори [Белић 1936: 221].

Иако је истакнуто да се овај рукопис у читаву низу језичких елемената снажније везује за Григоровичев паримејник, што га удаљује од руских паримејника оличених у Захаријину паримејнику, као и од јужнословенских окупљених око Лопковљева паримејника [ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 2005: 19, 20; Стипчевић 1970: 367], ту ће се пре радити о степену језичког развоја него о стварном степену њихова текстолошког сродства. Ево неколико примера који указују на постојање недовољно осветљених текстолошких веза између Српског и ових паримејника: Исаија 54:10: *ꙗзрнтъ сѣме длъгоживотъно* 51a₇ (такође *длъгоживотно Лоѡк*) — *оꙗзрнтъ ÷ сѣма длъгожитно Григ̃*, 78б₁₈₋₁₉, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 312–313]; Исаија 40:27: *ꙗкры се поꙗтъ мон ѡт[ъ] в(ог)а* 9б₂₂₋₂₃ (такође *оꙗкры се Лоѡк, Зах*), грч. *ἀπεκρύβη* — грешком *оꙗкраси пꙗтъ мон ѡт[ъ] {{бога}}* *Григ̃*, 47б₁₀, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 188–189]; Постање 15.2–3: *сѣ же с(ы)нь масѣковъ || домачедьныѣ доѣк [. . .] ѣдѣчедьнь же мон* 10a₂₃, 10б₃₋₄ (уп. *домачадница [. . .] домачадць Зах*) — *{{. . . м}}асековъ адѣчадннъ мон [. . .] адѣчадннъ же мон* *Григ̃*, 47б₁₀ (уп. *ѣдѣчадина [. . .] ѣдѣчаднъ Лоѡк*), в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 188–189]. Понекад Српски паримејник доноси индивидуално решење — Данило 3:38: *ни мѣста положити прѣдъ тобою* 70a₂₁ — *ни мѣста пожрѣти прѣ тобою* *Григ̃*, 93a₂₇, в. [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998: 371].

¹⁴⁸ Ипак неће бити „акање“ у примеру *лицѣлаюѣ* [Стипчевић 1970: 355]. Прегледали смо цео споменик и нашли смо ово место. Иако је снимак који користимо (а који је користила и Б. Јовановић-Стипчевић), замућен, с приличном извесношћу можемо рећи да се овде ради о тзв. „луковичастом о“, као типу „широког о“, графичкој варијанти „омега“, које у писању заиста личи на а. Ево целог примера: *чнстѣен се ѡѣщалоѣен се въ врытоградѣхъ* 36a₁₆₋₁₇ (Исаија 66:17). Уп. слично написано *ѡпрѣсноко* 61б₁₃₋₁₄.

Према распореду читања, Српски паримејник је, у структурном смислу речи, тешко класификовати, јер је сачуван само Цветни циклус, закључно с празником Вазнесења. Биљана Јовановић-Стипчевић предлаже да се он, за сада, и поред начелне блискости с Григоровичевим паримејником, сврста заједно с Хиландарским (бр. 313) и Захаријиним паримејником, а то је она група у којој се излажу само покретни празници без Преполовљења (Русалне среде). У таквој типологији Григоровичев паримејник, заједно с Дечанским, представља групу с покретним празницима без Преполовљења, с уметнутим непокретним празницима (тј. „са проширеним Цветним циклусом“), а Београдски паримејник, као протограф Црколеског паримејника (бр. 4), стоји због своје старине на челу Лопковљеве, треће групе с покретним празницима, којима је још додато Преполовљење Педесетнице, без непокретних празника [Јовановић-Стипчевић 1995: 153–154; ЕАДЕМ 2005: 21–23].

Иако Београдски паримејник на фонетском плану, најпре у погледу задржавања „јер“ на позицији слабог полугласника, као и несвакидашњих ликова попут гольсь, показује већу старину од Српског паримејника, то он, ипак, дугује реткој брижљивости његових писара, који су с посебном пажњом преносили садржај свога предлошка, који је, и сам, настао у оквиру једне неговане традиције. У другим елементима старина је на страни Српског паримејника. У њему је мање старословенских вокализација, разбијања групе *-зр-* експлозивним *д*, потирања епентетског *л*, итд. (нпр. брѣниѣ *Бѣд*, 676¹⁰ — брѣниѣ *Срѣ*, 46₆, издрекѣ *Бѣд*, 81а²¹ — издрекѣ *Срѣ*, 15б₅, на зѣми *Бѣд*, 98а⁶ — на зѣмлю *Срѣ*, 30а₁₃). То није могуће тумачити искључиво чишћењем текста у српској средини према штокавском говорном осећању, посебно не у једном тако конзервативном споменику какав је Српски паримејник. Верујемо да је сам предлошак био мање прожет овим наносима, тј. да му је матица однета из јужних крајева у време самог зачетка наведених млађих језичких црта. Осим конзервативне ортографије, то убедљиво потврђује морфологија споменика која је на јако архаичном ступњу (нпр. рѣкоста *Бѣд*, 94б¹⁻² — рѣста *Срѣ*, 27б₆). Ево једног примера који добро илуструје односе између ова два српска споменика: *создавьшоуѣ Бѣд*, 67б¹⁴⁻¹⁵ / *создавьшоуѣ Срѣ*, 4б₈. Утисак је да је преписивач Српског паримејника више тежио ка упрошћавању него ка чишћењу текста, који је преносио из свога предлошка.

3.2.8. Михановићев одломак апостола и једна рана традиција (?)

Међу обрађеним изворима може се констатовати да је Михановићев апостол, упркос неким ортографским особеностима, у фонолошком смислу најчистији споменик српске редакције.¹⁴⁹ Његове, међутим, редакцијске

¹⁴⁹ И Петар Ђорђић, описујући за загребачку *Енциклопедију Јужославије* српски средњовековни књижевни језик, као илустрацију односа између

одлике не поклапају се посве с редакцијским одликама споменика зреле српске писмености (за које се верује да су, између осталог, резултат накнадног угледања на конзервативне старословенске изворе),¹⁵⁰ пре свега у сегменту доследне употребе унификованог полугласника саобразно штокавској говорној подлози, чак и у домену „сталних македонизама“ у техничким терминима. Или је његов охридски архетип из дубоке старине у X веку, или је његов изворник на српском земљишту начелно млађи, али је настао у крилу неке локалне традиције која умногоме продужава „прву српску редакцију црквенословенског језика“. Таква традиција је, реално, могла бити укорењена у неком древном седишту домаће културе, добро опремљеном старијим књигама источног обреда, не толико (непрекидно) зависна од Охридске архиепископије. Очити екавизми, међутим, показују да та писарска школа није била удаљена од Раса: могао је, на пример, писар ове књиге потећи у Рашкој, али се образовати и радити у томе посебном центру. То би могло бити и Полимље, на које се неретко помишља као на истакнуто рано средиште српске културе и државности [Марковић В. 1920: 45; Јовановић-Стипчевић 1976: 17; Лећну 1989: 121–125; Живковић 2004: 192]. Поред Михановићева апостола, и други споменици, као што смо видели, показују сличне архаичне домаће трагове, који су, међутим, у њихову случају већ мање-више преслојени (разлика је у степену, а мање у присуству истих црта).

Нема сумње да је у области Полимља постојала старија црквена организација, на прелазу IX–X (до XI) века. То показује тролисна црква Св. Јована у селу Затону на реци Лиму (између Бијелог Поља и Берана), саграђена по истоме, тролисном моделу као и задужбине св. Климента и Наума на Охриду и неке прероманичке цркве по Приморју [Ђурић 1994: 233–234]. Свакако не случајно, жупа Затон је припала као метох Српској архиепископији са средиштем у Жичи, у времену њена оснивања. О томе говори Прва жичка хрисовуља Стефана Немањића (1219/1220), у којој су, између осталог, посебно побројана села Чрнча (‘црн[ориза]чко’, тј. ‘монашко село’) и обе Ивање (‘села у поседу [св.] Јована’), данас Ивање — источно — и Црнча — југоисточно од села Затона, с исте, десне обале Лима.

српскословенског и старословенског језика и правописа наводи управо један одломак из Михановићева глагољског апостола [Ђорђевић 1960: 512].

¹⁵⁰ То се, нпр., види, на основу реституције етимолошке употребе *ю/оу* уместо принципа дисјотације и хиперјотације нарасле у време транзитивног, глагољско-ћирилског правописа, који је у српској средини постепено уобличен у XII веку, преливајући се и у XIII век, у процесу системског уклањања недиференцираног „великог јус“ *ж /о, јо/*. Митар Пешикан доказује да је овај поремећај потпуно отклоњен у Мокропољском јеванђељу из средине XIII века (можда из првог периода владавине краља Уроша I, 1243–1276) и у другим споменицима из истога круга, нпр. препису Карејског типика св. Саве из 20/30-их година XIII века, уз угледање на архаичне узор, већ на почетку рађања тзв. рашке ортографије [Пешикан 1973: 71, 82].

Низводно од Бијелог Поља на Лиму налази се, данас, село Сутиван (‘село св. Јована’, **Sotivań*), а нешто источније од Сутивана село Мојстир (< Моастырь < **monisterium*), што нас, преко пословењених вулгарнолатинских етимона, заједно с још неким топонимима, доводи до времена раносредњовековног латинског хришћанства у области Полимља [Лома 1987: 11–13]. У неким од наведених назвања, на пример, видимо живи култ *Сутивана*, тј. св. Јована, вероватно концентрисан око његове црквице у Затону, која је релативно рано запустела (пронађена 1922, обновљена 2002). — Предочени елементи добро, као радна хипотеза, одговарају нашој представи: рани и континуирани хришћански живот; непосредна веза конкретне цркве, и поред њене географске одвојености, али не на великом растојању, са средиштем епископа Србије (раније можда у Расу, као што је од 1219/1220. у Жичи, а потом и Пећи).

3.2.9. Препознатљиви дијалекатизми

3.2.9.1. Рани екавизам косовско-ресавског типа

Директно за Рашку неке од побројаних споменика везује екавизам — ако не у пуном виду (као фонолошки неопозив), онда његова антиципација,¹⁵¹ могућа у датоме времену (XII–XIII век) само на [тадашњем или будућем] екавском терену, на којем је *ѡ* изговорно било најблискије средње високом вокалу предњег реда (*e*).¹⁵² Када узмемо у обзир све примере, сложићемо се да су у начелу позиционо ограничени, претежно иза дентала и лабијала, али за *јаӣ* се у српском случају то и у принципу може рећи: књижевне комбинације типа *рѣ*, *лѣ*, *нѣ* су графијске (*р’а* > *ра*; *ља*, *ња*), а након палатализације веларних *к*, *џ*, *х*, у народном језику *ѡ* > *’а* > *а*. Уколико је наше тумачење употребе секвенце *нѣ*- у Гршковићеву апостола тачно, с „јатом“ као једном од графијских варијаната *е* након дисјотацијског поремећаја карактеристичног за овај споменик, онда словну ознаку овога гласа видимо иза обележја палаталног сугласника у позицији обичног *e*. То би значило да на једном невеликом говорном подручју, коме гравитира и настанак Гршковићева апостола, већ средином XII века више није важило позиционо ограничење у дистрибуцији *јаӣа*. Неки од представљених примера су, на свој начин, наравно, постали обични и у говорима с другачијим развојем овог вокала, као стални екавизми (типа *зеница*, *цесѣа*, *целиваӣи*, *обећаӣи*, *обе*, *шело* и сл.). Ипак, сигурно има и таквих који ни у којем случају не спадају у ту категорију.

¹⁵¹ Антиципацију овде схватамо у једном од основних значења, као „појаву која долази пре свога правога времена, у најави“, а не у смислу регресивне адаптације, како се обично узима у фонетици [СИМЕОН 1969: 77].

¹⁵² Логично је претпоставити да се *јаӣ*, у зависности од својих физичких карактеристика, замењује неким од блиских гласова у систему — затвореније *јаӣ* са *и*, а отвореније *јаӣ* са *e* [ПЕШИКАН 1971: 250].

На пример, ту је облик *среда* (под дужином) у предлошко-падежној конструкцији, у Београдском паримејнику из $\frac{1}{4}$ XIII века. Само узгред је напоменут пример у корену речи *брѣзнь* 'април', у Јерусалимском кратком апракосу из средине XIII века, што је све скупа за непуно столеће старије од досада познатих несумњивих потврда. Такође налазимо *месець* у Зборнику попа Драгоља из $\frac{3}{4}$ XIII века (1766₄). Остаје, свакако, чињеница, да је у Мирослављеву јеванђељу регистрован велики број алтернација *ѣ* : *е*, без обзира на то како их ми тумачили, в. [Куљбакин 1925: 97–101]. А затим, осим примера у корену речи, присутни су још у XII и раном XIII веку и примери у флексији: *потръпѣхъ Мир*, *пъридѣте Мих*, *радѣхѣху се Браѣк*.¹⁵³ Неки од ових облика, посебно они из Михановићева апостола и Браткова минеја, можда представљају потврду већ стасалог екавског књижевног изговора српскословенског језика, на једном ужем подручју и на ономе који је у културном смислу зависан од њега. Упоредиву најаву вокализације полугласника видели смо на истом терену, с примерима *жрѣтѣскы*, *всагда* [Штавланин-Ђорђевић 1976: 31]. Немогуће је одупрети се утиску да је по среди појава истога реда (ако је признајемо за смену *ь* > *а*), која је ухваћена у зачетку, у случају елиминације *јаѣа* око средине XII века. Све време треба имати на уму чињеницу да је српска ортографија врло конзервативна и да у време „сигурне“ екавизације и вокализације примери с одговарајућим потврдама и даље наступају врло спорадично (уп. нап. 79; в. [Белић 2006: 83]). То је зато што су књижевни текстови артифицијелни, конвенционални, и нису транскрипт живог говора. Стање ће се изменити тек у рукописима с тзв. посрбљеним правописом, у потпуно измењеним културноисторијским околностима (XVII–XVIII век).

Српски језик данас има два екавска дијалектска блока, оба у Србији: (а) примарни, јужни, доследан, косовско-ресавски с призренско-тимочким и (б) секундарни, северни, недоследан, шумадијско-војвођански са смедеревско-вршачким. Екавизам је с југа пренет миграцијама на простор некадашњих говора с незамењеним *јаѣом*, од Шумадије до Велике Мораве и даље [Ивић П. 2009: 98]. Њихове границе и простирање у прошлости су се знатно мењале. У примарном екавском блоку косовско-ресавски дијалекат има, за нас, посебно место, будући да је он, и поред каснијих мешања, наследник дијалекта Рашке [Белић 1958: 9], док је његов југоисточни сусед, призренско-тимочки дијалекатски комплекс, непосредни међник западнојужнословенских говора према источнојужнословенским. У погледу појаве и развоја екавизма дијалекат Рашке је ипак био исходни, док се призренско-тимочки говори као пасивни у том погледу, на њега настављају у секундарном таласу: видимо на основу

¹⁵³ Ови примери нису слабији од Ивићева, „првог сигурног доказа“ с краја XIII века (пр. беше, в. 3.2.1.2. [Ивић П. 1994: 628]).

извора да се његово присуство на северу Македоније, у контактної зони где се свршава призренско-тимочки ареал, може регистровати тек у другој половини XIII века, и тада по изузетку неких рукописа који су у непосредној вези са српским залеђем, одакле се црта преноси. Да су призренско-тимочки говори били извориште ове појаве, њено ширење би се другачије манифестовало, и просторно и временски — и према средишту српске државе и према македонским областима — а то се није догодило. Постоје, изгледа, у овом прелазном говорном појасу и реликти некадашњег дуже задржаног незамењеног *jaīi* (у односу на екавско средиште), са сличном дистрибуцијом као и на северној периферији (шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки говори).¹⁵⁴

Увидом у непроменљиво језгро рашке државе и физичку ситуацију на терену коју диктирају природне препреке (реке и планине), логично је претпоставити да је посматрана гласовна појава развијена у подножју Копаоника на запад, омеђена рекама Ибром, Студеницом — или евентуално шире, Западном Моравом и Лимом, у ширем обручу. Све даље на запад и север српске говоре ће задуго одликовати непромењено *jaīi* (у неким џеповима на терену и исељеничким оазама оно је задржано до данас). На север од Западне Мораве и Моравице (што је данашња централна Србија) оно је остало у фонолошком систему све до миграција у XVII–XVIII веку. Знатно даље на запад (преко Лима) касниће икавска замена, да би ијекавска, суседна екавској, била последња.¹⁵⁵ Могуће је, при том, да је ијекавизам у значајном делу Црне Горе такође накнадна или барем одоцнела појава [Попович И. 1958: 204–205; Ердељановић 1937: 336–337; Пешикан 1971: 247; Ретровић 1982: 568; Станишић 1995: 17].

Данашње стање на терену је драстично измењено. Пре свега, на добром делу некадашње Рашке, простире се североисточни крак зетско-сјеничког дијалекта (продужетак говора средњовековне Зете), нехомогеног екавско-ијекавског изговора с архаичном акцентуацијом.¹⁵⁶ Оваква ситуација је, изгледа, настала мешањем досељеничког ијекавског и домаћег

¹⁵⁴ Бројни су примери „икавске замене *jaīi*“ у префиксу *нџ-* > *ни-*, типа *никол’ико*, *ники*, *никој*, *нишио*, *никако*, *нигде* итд. (уп. *њейко*, *њеки*, *њеколико* у мрковићком говору [Ретровић 1982: 570]; за шире разумевање ове аналогije в. нап. 163), не само у доскорашњем Призрену (до јуна 1999. године) него дуж читаве призренско-тимочке зоне, у све три говорне подгрупе. У Призренској Гори иста црта се јавља и испред *-ј-*, у примерима типа *сеје*, *џреје*, *веје* [РЕМЕТИЋ 1996: 371–373]. Мешање поменутих префикса (*нџ-* : *ни-*) могуће је само у говорима у којима постоји или је постојала физиолошка сличност између *џ* и *и*, тј. посебна фонема *jaīi* с типично српском артикулацијом. О таквој, старијој вредности у „шопском“ ареалу сведочи крашовански говор, пореклом из ове, призренско-тимочке зоне [ИВИЋ П. 2001: 161].

¹⁵⁵ О релативној хронологији, мада с нетачном дистрибуцијом, в. [Белић 1958].

¹⁵⁶ То је „белопољски крај с обе стране Лима и низ Лим до границе Србије и преко ње све до околине Бродарева, Пештер, сјеничка, новопазарска и тутинска околина, делови пореча горњег тока Ибра, слив горњег тока Студенице“ [ИВИЋ П. 2009: 49].

екавског говора, а не унутрашњим, органским развојем [Ивић П. 2009: 55–56, 60]. Павле Ивић претпоставља „да су сјенички и новопазарски крај и цело горње Поибарје некад имали екавски говор, а да се у долини горњег тока Лима налазио изворни ареал ијекавско-екавског говора, свакако шири него данас“ [ibid.: 60]. И оно што је остало у оквирима косовско-ресавског дијалекта показује накнадни утицај суседних српских дијалекатских скупина, и западних и источних. Упркос томе, јасно је да је првобитни говорни тип образован и хомогенизован на веома уском подручју, с особеним цртама [ibid.: 66–67]. Појава о којој говоримо, може се, стога, на апстрактан начин (у структурнојезичком смислу, али уз просторну дислокацију) пројектовати, најприближније, на данашњи копаоничко-западноморавски поддијалекат, као средишњи у оквиру читаве косовско-ресавске зоне, у којем се најдоследније чувају типичне особине овога дијалекта, с диференцијалном комбинацијом рефлекса *jaīi* и акценатске структуре: пре свега „чист“ екавизам удружен с неокаутом у опозицији према дугосилазном акценту, в. [Ивић П. 2009: 104–105].¹⁵⁷

Стога, екавизми у рукописима српске редакције који се својим пореклом можда још само могу довести у везу с македонским тереном, не и неким другим словенским тереном или културом (нпр. с руском традицијом),¹⁵⁸ припадају простору Рашке. Само на њему они су жива творевина.

¹⁵⁷ За овај дијалекатски подтип в. [Ивић П. 2009: 78–90]. Зна се да је косовско-ресавски дијалекат кренуо у [последње] сеобе с невеликог простора северне Метохије и северног Косова [ИЕМ 2003], што следи из његова садашњег географског положаја и његове значајне унутрашње компактности. (Исто се може рећи за његова јужног суседа, призренско-тимочки дијалекат у заметку – јужна Метохија и јужно Косово.) То заправо говори само о последњем таласу сеоба које су обликовале тај дијалекат и његову дистрибуцију на терену, али не и о ранијим покретима становништва или правцима ширења изогласа. Кад се узме у обзир укупна друштвена и културна историја, као и природна конфигурација терена, најлогичније је за овај [као и за суседни и умногоме паралелени призренско-тимочки] дијалекатски корпус претпоставити изломљену, цик-цак линију кретања на терену, отприлике: √

¹⁵⁸ Иако су везе између јужнословенске и севернословенске писмености доказане, треба бити обазрив у свођењу разних црта на руски утицај, између осталог и због хронолошких ограничења. На огромном пространству руских говора развој *jaīi* је био дифузан. У северноруској скупини овај вокал се до истека средњег века одржао, осим по изузетку у неким новгородским списима из XIII–XV века, итд. [Бошковић 2000: 38–39; Дурново 2000: 189]. Николај Николајевич Дурново анализирао је староруске споменике XI–XII века, уочивши ретке и ограничене случајеве *ѣ > е*, међу којима има и оних који су својствени српским споменицима (као стални екавизми, нпр. у основи г_{лкс}-) [Дурново 2000: 468–485], што би могло упућивати не само на паралелан развој него и на заједничко, прасловенско дијалекатско наслеђе. – Први јужнословенски утицај је остварен на прелазу X и XI века: по В. А. Мошину непосредан контакт између Кијевске Русије и Самуилова царства био је могућ само 989–1001. године [Мошин 1962: 51]. Ратови и присуство Печенега и Кумана у јужној Русији онемогућавали су током читавог XI века везе између Русије и словенског Балкана [ibid.: 59–60]. У склопу Првог севернословенског утицаја староруска дела XI–XII века долазила су Србима и Бугарима такође у ограниченом, мада нешто дужем периоду, од краја XII до

На другим подручјима, у процесу трансмисије рашких текстова, они постају књишком категоријом (нпр. у средњовековној Зети), што непобитно говори о њиховој провенијенцији.

3.2.9.2. Призренско-јужноморавско *л* > *лу*

Особени дијалекатски рефлекс вокалног *л*, који обједињује кључне српске споменике, показује да је околина Призрена била расадником српске писмености.¹⁵⁹ Помислило би се, на први поглед, да се ова, за нас важна скрипторска делатност, на назначеном терену одвијала у периоду који је засведочен у споменицима (XII–XIII век). Случај Мирослављева јеванђеља, међутим, за које се зна да је преписано са старијег српског предлошка, на дијалекатски другачијем терену, показује да је та писарска „школа“ (или радионица) деловала раније. Ако прихватимо претпоставку С. М. Куљбакина да је српски међупрепис настао у првој половини XII века [Куљбакин 1925: 22], добијамо и приближно време које нас занима. То је, затим, простор Призренске епархије (секундарно и Липљанске епархије)¹⁶⁰ у којој од давнина постоји развијена црквена организација.

истека прве половине XIII века [вид.: 17]. Ортографска и палеографска анализа Мирослављева и Вуканова јеванђеља, такође, показују руске утицаје у овим споменицима [Богдановић 1997: 136–137]. Да су међу Србима у томе периоду заиста боравили и образовани Руси, монаси, знамо по најмање два податка: 1191. године Растко одлази с једним руским монахом на Свету Гору у Русик, где остаје нешто мање од годину дана [Живојиновић 1998: 47–49]; један од преписивача Иловичке крмчије, који је преписао првих 53 листа књиге, на којој је рад завршен 1262. године, по пореклу је Новгородјанин, исти онај који је преписао рускословенско изборно јеванђеље из 1258–1268. године, од кога је остао фрагмент, сачуван у збирци И. И. Срезњевског, бр. 48, БАН [Цернић 1981: 49–50]. Културни додир између Срба и Руса ојачани су с формирањем српске монашке установе на Светој Гори (1198), преко Руског манастира, у чему је посебну улогу имао сам св. Сава. Мада, ових је додира преко Свете Горе сигурно бивало и раније [Богдановић 1997: 137]. Савиним старањем су у Милешеву насликани и св. мученици Борис и Гљеб 1221/1222. године [Ђорђевић 2008: 105]. За ране српско-руске везе, између богате литературе, в. [Трифунковић 2009: 304–314]. Русизми у српским споменицима, тако, потичу или из предложака (од којих је већина вероватно била преузета на Св. Гори) или од самих Руса — преписивача, што на примеру Иловичке крмчије разложном анализом показује Љубица Штављанин-Ђорђевић [1996: 60–66], или од српских преписивача који су се образовали у руској средини или на руским књигама.

¹⁵⁹ За данашњи говор Призрена в. [Реметић 1996]; за говорну диференцијацију у читавој Призренској котлини и у Шарпланинској области на седам говорних типова, до јуна 1999. године (када је српска заједница присилно смањена на Косову и Метохији), в. [Младеновић Р. 2004: 209–249, мапа 210].

¹⁶⁰ Није извесно где се налазило средиште византијске Липљанске епархије, поменуте у првом сигилиону Василија II Охридској архиепископији (1019). Постоји претпоставка да се оно могло налазити у тробродној базилици, саграђеној на темељима позноантичке из V–VI века, чије се подизање одређује између IX и XI века, а над којом је почетком XIV века саграђена црква Ваведења Богородице у Липљану [Давидов Темерински 2014: 17; Јовановић В. 1988: 45, 60]. Једино је извесно да је стара једнобродна базилика у темељима Грачанице,

Призрен у датом тренутку потпада под Охридску архиепископију. Средиште црквеног живота у овоме крају везано је за византијску базилику која је остала у темељима Богородице Љевишке у самом граду, у функцији епископске катедре [Ђурић 1994: 241; Јанковић М. 1985: 183].¹⁶¹ Где су се српске књиге тачно преписивале – у овом тренутку тешко је рећи. И сам простор описаног дијалекта у XII веку, иначе најзнатнијег у читаву призренско-тимочком („шопском“) ареалу, данас није могуће прецизно одредити. Осим југозападне Метохије, извесно је да је добрим делом запремао север данашње Албаније, с јужном границом на Дриму, с постепеним преласком према суседним зетским говорима.¹⁶² Постоје индиције да се првобитно он простирао и нешто северозападније, према Пећи, будући да у околини Дечана постоји село Слуп (< вероватно *сѣлп* [Пешикан 1985: 48]).¹⁶³ Значи да су се и српскословенски рукописи могли

с фрагментарним остацима фресака из периода око 1230. године, представљала седиште српске Липљанске епископије [Ђурчић 1988: 19, 44], уз могућност да је дошло до измештања епископске катедре у Савину времену због разорености старе византијске базилике из Липљана [Давидов Темерински 2014: 17].

¹⁶¹ У темељима базилике је пронађен новац Романа I Лакапина (920–944) [Јовановић В. 1988: 32]. Богородица Љевишка је 17. марта 2004. године опљачкана и запаљена у нападу Арбанаса.

¹⁶² То су у Метохији жупа Патково, можда и Подримље и Кострц (према Липљану), област Алтин и обод Горњег Пилота на североистоку Албаније (за мапу терена в. [Шкриванић 1957: 332; Благојевић 2011: 110bis]). Изгледа да је остатак суседног северноалбанског српског говора зетскога типа данашњи архаични мрковићки говор у околини Бара, за који Иван Поповић и други истраживачи истичу да поседује црте које га у дубљој прошлости спајају с моравским говорима јужне и централне Србије [Поповић И. 1958: 204–205; Поповић И. 2007: 298–299; Вујовић 1967: 171, 180–183; Пешикан 1971: 248; Ретровић 1982: 568, 571–573; Станишић 1995: 17]. Иначе, првобитна српско-арбанаска етнолингвистичка граница налазила се на северу данашње Албаније, од Скадра на западу, долином реке Дрима ка северу и истоку, упркос Селишчевљевићевим закључцима [Поповић И. 1958: 202; Станишић 1995: 16–21], па је тако постојао српски језички континуум између Метохије и Црне Горе, од Призрена до Скадра [Поповић И. 1958: 205; Вујовић 1967: 171, 183–184]. Арбанаси се први пут у историјским изворима појављују тек у XI веку, дубље у залеђу византијског Драча.

¹⁶³ Данас се призренско-јужноморавски дијалекат протеже јужно од Дечана, захвата Ђаковицу и Ораховац, сежући преко шарпланинског залеђа Призрена до Скопске Црне горе и околине Куманова (за македонску страну с истим дијалекатским цртама, између осталог и ограниченог рефлекса *лв*, в. [Видоески 1954: 2–3]; то нарочито важи за Скопску Црну гору у севернијем, пограничном делу [ивд.: 139–140]; мање кумановско-кратовску групу [ивд.: 17]). На Косову он заузима Приштину с Липљаном, преко Гњилана и Врања прати Јужну Мораву ка Нишу и даље ка северу. Кад се узму у обзир изразите природне препреке на терену с необичним правцем простирања дијалекта (раније помињана изломљена линија), као и везе с другим дијалектима, и историјски фактор, јасно је да је место формирања овога дијалекта отприлике могло бити на подручју између Метохијске котлине и црногорских планина на западу. Призренско-тимочки говори, узев у целини, не само да су од самог почетка јужнословенског језичког развоја, део српске, штокавске зоне [Ивић П. 2001: 21–25, 160; Поповић И. 2007: 203–205, 208–209] него су се једва разликовали од косовско-

преписивати било где на томе простору докле је сезала Призренска епархија, уз напомену да на терену тражимо простор преклапања епархије и лу-говора само у првој половини XII века – а не у време формирања или ширења најособеније изоглосе, која се ни у укупним варијацијама ни у дистрибуцији на терену не преклапа с дијалектом као целином.¹⁶⁴ Будући да се у првом Василијеву сигилиону из 1019. године у саставу Призренске епархије помињу, осим епископског седишта, још и Хвосно (северозападни део Метохије с Дечанима и Пећи), Лесковац (можда на месту данашњег истоименог села код Клине) и Врет (?) (грч. τὸν Βράϊτον), закључује се да је она обухватала целу Метохију, а можда и Полог с јужне стране Шар-планине, до леве обале Вардара [Новаковић 2003: 92–94; Равић 2013: 86; Лома 2013: 131, 179–180, 222–223]. Липљанска епархија, пак, простирала се на Косову, без других посебних градских средишта [Новаковић 2003: 94; Равић 2013: 86; Лома 2013: 132–133]. Када се све узме у обзир, може се претпоставити да тражени простор, начелно, представља узани ареал на подручју Призренске епархије у сливу Белог Дрима (изван ужег градског језгра),¹⁶⁵

ресавских, с којима су одржавали живе везе [Ивић П. 2001: 140, 161; Белић 1999: 127]. Тек у XIV веку призренско-јужноморавски говори су иступили из шире штокавске еволутивне заједнице, улазећи у балкански језички савез [Ивић П. 2001: 161]. Северна Метохија је, иначе, „од почетка чинила саставни део старосрпског језичког подручја и одакле су се западнојужнословенске језичке црте почеле ширити на југ рано, знатно раније од укључења призренског краја у границе немањихке државе“ [Лома 2004: 57]. Павле Ивић, такође, оправдано искључује као главно објашњење за остајање по страни читаве торлачке говорне зоне од накнадних штокавских иновација, ширење немањихке државе, из хронолошких и географских разлога. Разлог је само померање становништва ка истоку и југоистоку у раскораку са средњовековним померањем државних граница [Ивић П. 2001: 161–162; Поповић И. 2007: 209]. На ширење, пак, формираног говора, у одређеној мери је, разуме се, накнадно утицало и ширење Србије Немањиха. Конкретно, само Скопље је прелазило у српске руке у више наврата, први пут Немањиним акцијом 1183–1186. године, потом 1208, 1257. године итд. [Марковић М. 2015: 42, 44, 45]. Сви ови говори су у другом таласу, у другим приликама, били изложени и утицајима с југа: нпр. на призренски крај су утицале тетовске говорне црте [Ивић П. 2001: 165].

¹⁶⁴ П. Ивић примећује да ње нема у верном препису новобрдског Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412. године који је у $\frac{3}{4}$ XVI века (отприлике 1558–1579) преписао поп Јован Србин, вероватно у Кратову [Јовановић-Стипчевић 1990: 198], као ни у записима једног новобрдског свештеника из прве половине XVI века. С извесним ограничењима (нпр. уместо *длуг-*: *дль-* и *дуг-*) она долази у јужнијим пределима призренско-јужноморавског дијалекта, па чак и у врањском крају [Ивић П. 1964: 210]. То све, по нашем суду, указује на постепено и непотпуно ширење ове црте с крајњег југозапада, из Метохије.

¹⁶⁵ Вероватно треба искључити непосредну градску околину која се, према топонимским сведочанствима, налази на подручју раног мешања западних и источних јужнословенских изоглоса, што почетком XII века, наравно, више није морало важити, па наш опрез може бити сувишан. Но, на овој страни, у доњем Подримљу, трагови источнојужнословенских рефлекса прасл. **tj*, **dj*, избијају „низ Топлуху, северно од Призрена“ [Лома 1994: 116, 136; идем 2004: 50; идем 2007: 28–29]. Ипак, да рано бележење топонима обично долази из друге руке (у овом

Богородица Љевишка, XIV в., у чијим темељима је базилика из X–XI в., старо средиште призренског епископа (фото: М. Цандир).

на средишњим ободима котлине, отприлике између данашње Ђаковице и Ораховца. Има назнака да је то могло бити и нешто даље, у Хвосну (због историјске географије овога терена, као и супстратског трага у топониму *Слуј*), у висини Липљана (отприлике сливови Дечанске Бистрице, Пећке Бистрице и горњи ток Белог Дрима). Постоје конкретни историјско-географски разлози који Метохијску котлину с Призренском епархијом чине најбољим „кандидатом“ за извориште споменика с дијалекатском групом *лу* у првој половини XII века. Потребно је претпоставити привременост останак невелике групе српских говора изван општих токова у централним штокавским говорима, барем пола столећа пре овога времена — око краја XI и почетка XII века. Та група, затим, мора да се налази на јужном правцу српског језичког корпуса према Византији, одакле су допирали охридски утицаји. У географском смислу, дакле, то могу бити

случају на основу званичних забележака Првог бугарског царства, а не локалног изговора), показује нам пример Срема (*Срѣмъ < Sirmium*), по тачној Гелцеровој и Новаковићевој интерпретацији за епархије из првог Василијева сигилиона (1019): *Θράκιος* [Новаковић 2003: 90], с уметањем *-ū-* у групу *-sr-* и бележење *ѣ с -α-* (тј. *ia*), у духу источнојужнословенског изговора. У извору је стајало *срѣмъ*, ако не и *срѣмъ*, мада је месни изговор у континуитету добро до данас (преко лика *Срем*), с одговарајућом потврдом и у Супрасаљском зборнику [SJS, 38: 155. *срѣмъ*].

само Метохија, Косово и Јужно Поморавље, и у све три регије и данас се простире призренско-јужноморавски дијалекат. Метохија је заклоњена оштрим врховима Проклетија, затим Богићевице, Жљеба и Мокре горе, са севера, док је с истока, од Косова, одвојена Дреницом која прелази у масив Црнољеве, да би с јужне стране у залеђу Призрена прерасла у Шар-планину, затварајући се на западу Коритником, Паштриком, Јуничком планином, до Проклетија назад. Метохија је, превасходно из географско-стратешких разлога, остала изван главног правца ширења државе великог жупана Вукана, који је своје снаге усмерио током Ситнице ка централном Косову, спаљујући Липљан 1093. године, да би га 1094. године и узео, заједно с читавим Косовом, претворивши га у упориште за своје даље операције у Скопљу, Пологу и Врању, трајно запоседајући Лаб, Топлицу и Расину, в. [Благојевић 2011: 93–94]. Тек је Немања после 1190. године коначно заузео Горњи и Доњи Пилот око Дрима, Патково, Хвосно, Подримље и Коштрц у Метохији, значајан део Косова и неке друге области на рачун Византије [Благојевић 2011: 111]. „Зигос“ тога времена, као тешко проходан, шумовит, разрован и брдовит предео, „знатним делом ничија земља којом пролазе зараћене војске“ [Максимовић 1985: 75–77]¹⁶⁶ на размеђи векова није простор за живот знатнијег броја људи, а није ни погодан за развој писмености (што не важи за претходни период, у XI веку, како смо видели). Потом, у првим деценијама XII stoleћа, када Византија у време Јована II Комнина буде повратила власт и у Расу, остаје у дубини византијске територије.¹⁶⁷ Јужно Поморавље као физички најдаљи простор на исток од описаног, свакако отпада.

4. Закључна разматрања

4.1. Општи оквир

Сачувани старословенски извори из IX–X века у познијим српским преписима сведоче о непрекинутој традицији која је опстала у српској средини, донекле о оној из времена примања писмености, а нарочито о не-многу познијој, из времена њена уобличења и богаћења на словенском

¹⁶⁶ „У подручје Зига треба укључити Косово поље, а његове границе приближно повући преко Чичајице, Црнољеве, пл. Неродимке, источних обронака Шаре, Скопске Црне горе, Жеговца, Кознице и јужних падина Копаоника“ [Максимовић 1985: 89].

¹⁶⁷ Савремена дијалекатска слика Косова, која је, наравно, вишеструко сложена под утицајем разноврсних чинилаца, не говори много о времену које нас занима. Северни део припада косовско-ресавском дијалекту, док се остатак налази у призренско-јужноморавској зони. У највећој мери то је зона нарушавања ареала рефлексације *л > лу* у постденталној позицији, која се, иначе простире од Призрена до Ђиљана. На централном Косову углавном је уопштен рефлекс у (нпр. Липљан, Племетина, Грачаница), с изузетком појединих села по ободу регије (католичког Јањева и Летнице, православног Словиња, Гуштерице итд.), док је на југу сасвим спорадично присутно декомпоновано *лу* (нпр. Горње и Доње Неродимље) [Младеновић Р. 2013: 93–94; Барјактаревевић 1977: 44–45].

југу. Осим богослужбене постојаности, ти споменици су уткани и у аутентично српско стваралаштво, које можемо пратити од краја XII века. Ипак нема доказа да је први значајни српски стваралац, св. Сава, систематски опонашао своје велике претходнике, да их је славио и свесно узимао за (пра)узоре. Култ св. Климента Величког задуго остаје ограничен на простор Кутмичевице и охридске околине, да би се, тек од почетка XIV века, као св. Климент Охридски, он почео приказивати и у српским црквама. Култ св. Ахилија Лариског је негован и у младој Српској цркви, што показује да није било сметњи да тако буде и са словенским просветитељем, св. Климентом. Уосталом, ни сами св. Ћирило и Методије ни су имали знатнијег одраза у српским средњовековним светилиштима.

Још је Стојан Новаковић 1893. године описао могуће правце ширења писмености у српским земљама, закључујући да је први слој доспео из Методијевог архиепископије — за живота и одмах после његове смрти 6. априла 885, други се у накнадном таласу могао ширити кроз Далмацију — будући да су Срби с Хрватима дуго делили црквено средиште у Сплиту, а трећи и коначни доспео је из Охрида и Кутмичевице, из предела у којима су се смењивале бугарска и византијска власт [Новаковић 2002: 119–144].

Старијим слојем, уређеним по римском обреду у првобитној верзији (873–924), односно касније прерађеним (између X и XI века, а можда и у другој половини XI века) у духу источнојужнословенског варијетета старословенског језика, такође по римском обреду, али углавном с неподударном дистрибуцијом на терену, овом приликом се нисмо бавили.

У средишту наше пажње била је судбина последњег слоја који је настао непосредном адаптацијом источнојужнословенског, климентовског литургијског језика. Пријем климентовске верзије старословенског језика одвијао се уз активно посредовање цркве, у чијим оквирима се први пут нашла и епархија у Расу 924/927. године. Томе периоду на посредан начин знамо почетак (преко другог Василијева сигилиона Охридског архиепископији), али нам измиче његова динамика, расплињујући се у недовољно јасним околностима, идући ка истеку X века. По Часлављевој обнови Србије створиле су се могућности и за обнову духовног живота (928–950). Иако није сасвим јасно да ли је Српска црква тога времена била у саставу Драчке митрополије (због византијског патроната) или Бугарске патријаршије (због окупираног Раса), није постојало сметњи да се настави или започне усвајање климентовских богослужбених књига, будући да је словенско богослужење већ било раширено. У оба случаја, затим, актуелна је била потреба за прилагођавањем словенских књига византијском обреду. Часлав је добегао у Србију као талац из Бугарске, у којој је стасао, без сумње упознат с делатношћу словенских учитеља [Грицкат 1975: 34–35; Трифуновић 2001: 85–87]. С нешто већом извесношћу се може

узети да је Српска црква тек 998. године потчињена Самуиловој црквеној организацији, што је, опет, могло бити краткога даха. За читав овај, по својој природи претежно старословенски период, 924/927–1005/1018 (с прекидима), можемо, на основу ширег датовања архетипа у оквиру чије су гране настали неки српски рани споменици, претпоставити преношење предложака непосредно с југа, уз посредовање врхова цркве, у главну српску епархију у Расу. И последњи период, од оснивања византијске Охридске архиепископије, одвијао се с прекидима, али се тада поузданије могу пратити токови српске писмености: најинтензивније за првих педесет година, 1019/1020 – 1067/1068, а с посебним квалитетом 1122–1204/1207, јер се тада ортографски уобличује српска редакција.

4.2. Три епархије

Видели смо матрицу која се понавља на северном краку византијске Охридске архиепископије, у српским областима где је, очито, постојала жива словенска богослужбена традиција, свакако у симфонији с превасходним грчким богослужењем црквене целине. У крилу званичне цркве на простору Призренске епархије књига би се прилагођавала српском језику (пренос на српску редакцију), да би даље, у Рашкој епархији, настављала свој живот, продирући дубље, црквеним каналима у остала средишта српског духовног живота. То призренско-јужноморавско посредовање видимо у првој половини XII века (у време диференцирања месног дијалекта), али оно се могло зачети и раније, након 1019. године — али га је из језичких разлога тешко испратити.

Период непосредне византијске власти у Расу (1122–1155) одговара времену настанка предлошка Мирослављева јеванђеља. То је уједно и време проласка предложака свих важнијих српских рукописа с краја XII – почетка XIII века кроз филтер призренско-јужноморавских говора. Тада су они вероватно и пренети у Рашку епархију, где је уследило њихово преписивање на дијалекатски нешто другачијем терену (екавски рашки дијалекат), такође просторно доста ограниченом. Пада у очи јаз од једног stoleћа између застаревања појединих текстова у самом Охриду и њихова, готово програмског преписивања у исто време у Призренској епархији, можда баш за потребе Рашке епархије. Те су везе локалног карактера, будући да се ради о текстовима који више нису актуелни у средишту архиепископије, и иза њихова умножавања, овога пута, можда и не стоји врх те цркве. Захваљујући новој, ктиторској делатности српских владара и њихових сродника (С. Пириватрић је оквирно везује за $\frac{3}{4}$ XII века [Пириватрић 2014: 117; иџем 2011: 101]), нарасле су потребе за преписивањем значајних књига. Благодаревши томе, до нашег времена су и сачувани неки од, претпостављамо, поприличног броја рукописа, међу

којима има и посебно важних — од Мирослављева јеванђеља, преко Вуканова јеванђеља до Српског (петроградско-кијевског) паримејника итд.

Осим Призренске епархије, из разматрања се не може искључити ни суседна Липљанска епархија. Не само да њој у прилог говори укупна логика могућих путева којима се кретала и словенска књига у раном средњем веку, него и међуепархијски контакти на самом терену. Из правца Охрида, преко Скопске епархије, стизало се, старим путем поред реке Лепенца, кроз Качаничку клисуру, на Косово и Метохију, на простор две сумеђне епархије, Липљанске и Призренске (за мапу в. [Живковић 2004: 176bis]; за епископску мрежу и магистралне путеве који су их везивали в. [Пентковскиј 2015: 137–138]). Северније од Липљана на падинама Чичавице (8 км југозападно од Вучитрна), у остацима раносредњовековног насеља на брду Чечану изнад реке Ситнице, нађен је чувени керамички уломак с глагољским натписом. Он потврђује широку употребу глаголице на овом терену, и то у функцији у којој је у словенским срединама на византијском/бугарском државном простору ћирилица одавно узела маха [Јанковић Ђ. 2007: 139–140].

Уопште узев, српскословенске књиге су могле бити преписиване у монашким стаништима која су у читавој регији „од Косова до Риле“ [Богдановић 1994: 227] образована као еремитска, с ослонцем на византијски образац, без непосредне везе с киновијским монаштвом које су својевремено, на другом крају исте црквене организације, установили св. Климент и Наум [Марковић В. 1920: 27].¹⁶⁸ За Рашку знамо да је једна од најзначајнијих скрипторија радила у оквиру манастирског комплекса уз тврђаву Рас, који је био активан од друге половине XII до првих деценија XIII века [Поповић Д., Поповић М. 1998: 47, 52, 54, 55]. У питању је пећинска лавра св. Арханђела Михаила, у чијој Орловој пећини је, како се сматра, старац Симеон 1202. године завршио рад на Вуканову јеванђељу [ивд.: 16, 47–48]. Такве српске испоснице које би постајале и књижевним жариштима, превазилазећи „строге великосхимничке и затворничке клаузуре“ [Богдановић 1986: 15] познате су од прелаза XII–XIII века до знатно каснијих времена.¹⁶⁹ Није искључено да их је бивало и пре, у првој половини XII века — ако не и у ранијим временима.

4.3. Раздвајање два слоја у споменицима

4.3.1. Датовање „македонских“ маркера

Може се, о концу, на основу базичних редакцијских маркера предложити прелиминарна стратификација споменика које смо овом приликом сагледали. Она говори о старини текста у српској средини, али не и о његовој стварној старини.¹⁷⁰

Ево општих временских оквира за настанак неких језичких црта, одражених у рукописима (= предлошцима) с македонског терена:

- губљење слабих полугласника уз спуштање њихове артикулације и једначење с постојећим *o* и *e*, сам прелаз X–XI века, у споменицима

¹⁶⁸ Како запажа Василије Марковић, словенско монаштво из раног средњег века на које се наставља монаштво у посебним јужнословенским државама зрелога средњег века, јавља се северно од Вардара, у „Шоплуку“, између река Вардара, Струме и Мораве, по угледу на византијско монаштво из јужне и средње Македоније или на оно са Свете Горе, као „приватно и еремитско“, за разлику од ранијег охридског монаштва које је постало „путем владалачке иницијативе“, као киновијско. Најзначајнији испосници, св. Прохор Пчињски, св. Јоаким Осоговски, св. Гаврило Лесновски подвизавају се у овој широј регији у XI и почетком XII века, као некада и св. Јован Рилски у IX–X веку [Марковић В. 1920: 27; Павловић 1965: 20, 26, 28, 31].

¹⁶⁹ То су Кареја, Студеница, Белаје код Дечана, Ждрело код Пећи, Кориша итд. [Богдановић 1986: 15; Поповић Д., Поповић М. 1998: 47–48].

¹⁷⁰ На пример, време настанка предлошка Маријина јеванђеља стављамо после 1020. године (в. 4.6). Међутим, тај тип текста је настао око средине X века [Пентковски 2016: 88]. Овом приликом то не поистовећујемо с архетипом, јер архетип „није обавезно текст који је саставио редактор“ [Лихачов 1966: 16]. Архетип је за нас изворник с кога је у дубљој прошлости потекао неки српски споменик. У случају Маријина јеванђеља природније је, ипак, говорити о старословенском протографу.

нарочито очекивано у првим деценијама XI века; по Б. Конеском ово је отворен процес у X веку [Конески 2001: 18], али уп. стање у Самуилову натпису из 993. године, у којем нема трагова (осим прегласа полугласника, једном у корену речи), односно у Битољском натпису из 1015/1016. године, с губицима и несигурном употребом полугласника;

- мешање назала постепено почиње од средине XI века, на шта, можда, упућују врло несигурни и малобројни примери настали испод руке једног од главних преписивача Асеманијева јеванђеља [KURZ 1970: 23–26, 28]; у споменицима је раширена појава у XII–XIII веку [РИБАРОВА 2005: 82–83];
- деназализација у XII–XIII веку: $\text{л} > \text{ѡ}$ (ä); у југозападним дијалектима $\text{ж} > \text{ѣ}$ (ǣ);
- изједначавање ы и и у XII–XIII веку, с одоцњењем у охридским споменицима [Конески 2001: 26, 40].

4.3.2. Датовање српских црта

У вези са српским споменицима треба имати на уму следећи развој догађаја у српском језику током његова настајања у X–XI веку [ИВИЋ П. 1990: 63–70], што се безусловно одразило на изговор књижевног језика код Срба:

- губитак слабих полугласника и њихово међусобно изједначавање почиње тек око 950. године, па се може очекивати да је процес у првим деценијама XI века готово свуда окончан (за солидно посведочене прилике у српско-хрватском језичком корпусу који износи Константин VII Порфирогенит и за све грч. потврде у овој нашој потцелини в. [ЛОМА 1999/2000: 127–136]);
- деназализација око 950. године постепено захвата ж које у централним говорима мења артикулацију и преко ѡ прелази у и (грч. транскрипција са ουν , ου , нпр. Μουντιμῆρος , Λουκαβέται), док на периферији цео процес тече успорено, још се неко време задржава ρ (грч. $\text{ον} < *ογγ$, нпр. Λον(τοδόκλα)) према $*\text{Δόγγ/Λογγά}$); л касни с повлачењем и у вредности је ε (грч. εν , нпр. Τζέντινα); претпоставља се да се ж до истека X века уклонило, а да му се л почело придруживати, с могућношћу да се његова ликвидација продужи у првим деценијама XI века (постоји разлика: дијагонална/директна деназализација);
- монофтонгизација jat̃a у правцу ε до средине X века у централним говорима је завршена (грч. ε , нпр. Βελέγραδον), али скупа с осталим одоцњењима на периферији и тај процес траје нешто дуже;
- средином X века ы се у принципу чува, да би, у склопу општег уклањања опозиције йредњи : нейредњи вокали , започело његово истискивање до почетка XI века;

- под центром треба, пре свега, подразумевати средишње српске земље, како их описује Константин VII Порфирогенит у спису *De administrando imperio*, а под периферијом југ и исток, према Византији и Бугарској.

4.4. Релативна хронологија

4.4.1. Време настанка рукописних споменика

Када укрстимо све побројане лингвистичке (али и друге) елементе који имају највише значаја за утврђивање односа међу споменицима, можемо предложити следећу релативну хронологију међу њима:

- Маријино јеванђеље (четворојеванђеље): између средине и свршетка $\frac{3}{4}$ XI века;
- Гршковићев одломак апостола (пун апостол): због опште конзервативности начелно прва половина XII века, али због ортографске елиминације „јусова“, уз сасвим спорадичну употребу, ређе него у Мирослављеву јеванђељу (уп. њихову живу употребу на првој страници Кијевског мисала с краја XI, евентуално почетка XII века), ипак око средине XII века;
- Мирослављево јеванђеље (изборно јеванђеље): 1161–1170. година, отприлике око 1165. године;
- Михановићев одломак апостола (кратки праксапостол): начелно друга половина XII века; због потпуног одсуства „јусова“ не може бити старији од последње четвртине XII века (могао би бити и сам почетак XIII века, али због уникатног статуса „јера“ и још неких елемената, који можда стоје у вези са световном ортографијом о којој пише Белић [1936], тешко је бити одређенији);
- Јерусалимски палимпсест (празнични минеј): прелаз XII–XIII век;
- Српски (петроградско-кијевски) паримејник: крај XII или почетак XIII века;
- Београдски паримејник: прва четвртина XIII века [Јовановић Б. 1976: 15];
- Братков минеј: служабни део минеја за септембар–октобар 1234–1243. године; минеј за новембар из истог времена, можда до средине XIII века [Штављанин-Ђорђевић 1976: 26, 39].

Готово сви ови споменици се директно или индиректно везују за скрипторије с простора Рашке епархије.

4.4.2. Време настанка ближих и даљих изворника

Нешто другачије изгледа хронологија настанка протографа, односно архетипа побројаних српских споменика:

- Михановићев апостол: старословенски извор без вокализације полу-гласника и мешања назала, пре краја X века (?);
- Мирослављево јеванђеље: протограф с почетка или из првих деценија XII века на призренско-јужноморавском терену; изворник старословенски с бројним вокализацијама, али без мешања назала и губитка епентетског л, из првих деценија XI века, када је и пренет на српски терен (узима се у обзир његова застарелост у средишту Охридске архиепископије, с обзиром на опште прилике у $2/4$ XI века); јављање охридских матица с којих су, у ближем или даљем степену, преписани Маријино и Мирослављево јеванђеље, треба у српској средини ставити у заједнички временски оквир, можда у блиске историјске околности;¹⁷¹
- Маријино јеванђеље: старословенски протограф, после 1020. године (можда намењен Рашкој епархији), преписан пре прераде богослужбених књига у време Јована Дебарског (1018–1037)¹⁷² или евентуално Лава Пафлагонца (1037–1056); ако узмемо с опрезом културноисторијске разлоге, језичка слика споменика помера га приближно у $2/4$ XI века; изворник му је из X века;
- Братков минеј: протограф почетак или прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; различити старословенски архетипи — први део из прве половине XI века, други (новембарски) део око почетка $2/3$ XI века;
- Српски (петроградско-кијевски) паримејник: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену (постоји укрштање с руском традицијом, па је могуће да је то било и касније, али није искључено да су у преписивању коришћени различити предлошци); архетип старословенски, око истека $1/3$ XI века [Јовановић Б. 1976: 18, око средине XI века];
- Београдски паримејник: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; архетип старосло-

¹⁷¹ С. М. Куљбакин правилно закључује да је између Мирослављева јеванђеља и „старословенског праоригинала“ био „бар још један српски препис“, те да се доследна употреба епентетског л опире стању у познатим стсл. споменицима, „јер нема ни једног споменика XI. века писаног у Македонији у којем би употреба *l* ерентн. била проведена доследно. Па и иначе изгледало би као сасвим невероватно, да се крајем XII века преписивало у српским крајевима непосредно са старословенског оригинала, то јест да између краја XI. и краја XII. века у погледу на то није било посредних веза“ [Куљбакин 1925: 22]. С друге стране, од значаја је, овде истакнута чињеница, да је Мирослављево јеванђеље у укупној хијерархији сродства најблискије с Маријиним јеванђељем, и то обично у комбинацији са Зографским, а мање Асеманијевим јеванђељем (т. 3.2.1.1) [ИВД.: 94] (уп. [Пентковский 1998: 43; ИДМ 2016: 85]).

¹⁷² О литургичкој реформи која је извршена у византијској Архиепископији Бугарске (Охридској архиепископији), недуго после њена формирања, в. [Пентковский 2016: 97].

венски, отприлике $\frac{2}{3}$ XI века (оквирно из времена протографа Маријина јеванђеља, можда за нијансу млађи).

- Гршковићев апостол: „средњобугарски“ протограф с непоузганим и ретким мешањем назала (бугарско-македонска редакција), с краја XI или почетка XII века; ако би отпало овакво тумачење, архетип би му се могао тражити отприлике у трећој деценији XI века;
- Јерусалимски палимпсест: протограф с почетка или из прве деценије XII века на призренско-јужноморавском терену; „средњобугарски“ изворник с ретким мешањем назала, с краја XI или почетка XII века.

4.6. Табеларни приказ

Доносимо у табели сажети приказ анализираних споменика. Издвојени елементи нису степеновани и нису праволинијски одражени у правопису, нарочито старијих извора. За регистровање је довољно постојање одговарајуће црте у језичком материјалу споменика. Прве колоне илуструју српскословенску норму, следеће факултативне црте које допиру из народног језика, односно дијалекта, а последње источнојужнословенску подлогу, међу којима има и оних које су део српскословенске норме, али и оних које су спорадично заступљене.

српскословенска норма					спорадично		источнојужносл. слој				
	ѡ = ѣ	ѡ > у	ѡ > е	ѡ > и рано (XI– XII в.)	епент. л	ѡѡ- > у- опште- шток.	л > лу дијал.	ишй, жд (и српсл. норма)	ѡ, ѣ > е, о (у техн. терм. и српсл. норма)	губљење епент. л	меша- ње ѡ, ѡ
<i>Мар</i>	+	+	(?)	+	+	±	–	+	+	±	–
<i>Гршк</i>	+	+	+	±	+	±	–	+	±	–	±
<i>Мир</i>	+	+	+	+	+	±	±	+	+	–	–
<i>Мих</i>	+	+	+	+	+	–	–	+	–	–	–
<i>Јер</i>	+	+	+	+	+	–	±	+	+	±	±
<i>Срп</i>	+	+	+	+	+	±	±	+	±	±	–
<i>Бѡд</i>	+	+	+	±	+	±	±	+	+	+	–
<i>Брайк</i> (за нов.)	+	+	+	+	+	±	±	+	±	±	–

Рукописне збирке

АХАЗУ	Архив Хрватске академије знаности и умјетности (Загреб)
БАН	Библиотека Российской академии наук (С.-Петербург)
ГИМ	Государственный исторический музей (Москва)
ЗМ	Земалски музеј (Сарајево)
ЗМТ	Завичајни музеј (Требинье)
Крка	Библиотека манастира Крка
НБКМ	Национална библиотека „Св. Кирил и Методиј“ (Софија)
НБС	Народна библиотека Србије (Београд)
НМ	Народни музеј (Београд)
ПБ	Патријаршијска библиотека (Београд)
Пећ	Библиотека Пећке патријаршије
РГАДА	Российский государственный архив древних актов (Москва)
РГБ	Российская государственная библиотека (Москва)
РНБ	Российская национальная библиотека (С.-Петербург)
Хиландар	Библиотека манастира Хиландара
МЛА	Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (Синај)
П	Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων (Јерусалим)
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana (Vaticano)
BN	Biblioteka Narodowa (Warszawa)
NM	Národní Muzeum (Praha)
NUK	Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana)

Извори

Асем

Асеманијево јеванђеље, глаг., BAV, Cod. Slav. 3, средина XI века; по изд.: [Kurz 1955].

Бѣд

Београдски паримејник, ћир., НБС, бр. 652 и 2, прва четвртина XIII века; в. [Јовановић-Стипчевић 2005].

Бла̄

Бла̄гајски нај̄иис, ћир., ЗМ, с датовањем према Стефану Немањи (1168–1196); в. [Чигоја 2014: 57–58].

Бој

Бојански ѡалимѡсесѡ, глаг., РГБ, М., 1960, крај XI века, јеванђеље-апракос као подлога изборног јеванђеља из XII–XIII века; по изд.: [Добрев 1972].

Бра̄иѡ

Бра̄иѡв минеј, ћир., НБС, бр. 647, служабни минеј за септембар–октобар 1234–1243. године, за новембар из истог времена; празнични минеј 4. децембар – 2. фебруар око 1330. године, минеј за фебруар–август, из истог времена.

Вук

Вуканово јеванђеље, ћир., РНБ, Ф. I. п. 82 и 1 л. БАН 24.4.2 (Срезн. 49), 1196–1202. година; по изд.: [Врана 1967].

Грд

На̄ӣиис ѡребиньско̄ жӯјана Грда, ћир., ЗМТ, око 1180. године; в. [Чигоја 2014: 46–47].

Гриџ

Гриџоровичев ѡаримејник, ћир., РГБ, Григ. 2 (М., 1685), крај XII – почетак XIII века; по изд.: [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998].

Гриџ 9

Гриџоровичево јеванђеље, ћир., РГБ, Григ. 9 (М., 1691), 1301–1307. година; по изд.: [ДЕСПОДОВА 1988].

Гршк

Гршковићев одломак айосѡола, глаг., АХАЗУ, фрагм. глаг. 2, средина XII века; по изд.: [ЈАГИЋ 1893].

Деч

Дечански ѡаримејник, ћир., Дечани, бр. 141, прелаз XIII–XIV века.

Драџ

Зборник ѡоја Драџоља, ћир., НБС, бр. 651, ¾ XIII века.

Зах

Захаријин ѡаримејник, ћир., РНБ, Q. п. I. 13, 1271. година; критички апарат у: [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998].

Зоѡр

Зоѡрафско јеванђеље, глаг., РНБ, Глаг. 1, X–XI век, позни уметак XI–XII век; по изд.: [ЈАГИЋ 1954].

Јер

Јерусалимски ѡалимѡесѡј, ћир., III, Cod. Slav. 19, крај XII – почетак XIII века, празнични мињеј као подлога изборног јеванђеља из средине XIII века; по изд.: [ИВАНОВА 1994].

Кар

Карејски ѡиѡик, ћир., Хиландар, бр. 132/134, трећа деценија XIII века; в. [БОГДАНОВИЋ 1985].

КѡиѡМир

Кѡиѡорски најѡис кнеза Мирослава, ћир., црква Св. Петра (Бијело Поље), 1161/1162. година; в. [ЧИГОЈА 2014: 58–59].

Лоѡк

Лоѡковљев ѡаримејник, ћир., ГИМ, Хлуд. 142, 1294–1320. година; критички апарат у: [РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998].

Мар

Маријино јеванђеље, глаг., РГБ, Григ. 6 (Муз. 1689, ф. 87) и 2 л. НБ (Беч), Cod. Slav. 146, око ¾ XI века, ћир. уметак XIV век; по изд.: [ЈАГИЋ 1960].

Мир

Мирослављево јеванђеље, ћир., НМ, бр. 1536 и 1 л. РНБ (Санкт-Петербург), F. п. I. 83, око 1165. године; в. [РОДИЋ, ЈОВАНОВИЋ 1986].

Мих

Михановићев одломак айосѡола, глаг., АХАЗУ, фрагм. глаг. 1, последња четвртина XII века; по изд.: [ЈАГИЋ 1868].

Мокр

Мокроѡољско јеванђеље, ћир., Крка, бр. 2, средина XIII века.

Пећ

Пећки ѡаримејник, ћир., Пећ, бр. 100, 2/4 XV века.

Син

Синајски евхолоѡиј, глаг., МА А, Sin. Slav. Ms 37, 1/N, и 4 л. РНБ, Глаг. 2 и БАН, 24.4.8, XI век; по изд.: [НАНТИГАЛ 1941–1942].

Срї

Срїски ѡримејник, ћир., РНБ, Q. п. I. 51 и 4 л. НБУВ (Кијев), ДА/П. 387, 388, крај XII или почетак XIII века.

Сїуд

Сїуденички ѡїїиик, ћир., NM, IX H 8 (Š 10), препис из 1619. године; в. [Синдик 1992].

Суїр

Суїрасаљски зборник, ћир., BN, Bibl. Ord. Zamojskiej, BN BOZ 21, NUK, Cod. Кор. 2 и РНБ, Q. п. I. 72, средина XI века; по изд.: [Займов, Капалдо 1982–1983].

Тїї

Тїїоѡрафски служабни минеј за новембар, ћир., РГАДА, ф. 381 (Син тип.), бр. 91, 1097. година; по изд.: [Ягичъ 1886: 265–512].

Хил

Хиландарски ѡїїиик, ћир., Хиландар, бр. 156, препис из 1206. године; в. [Богдановић 1995].

ХилПар

Хиландарски ѡримејник, ћир., Хиландар, бр. 313, 2/4 XIII века.

ХилПов I

Хиландарска ѡвеља Сїефана Немање, ћир., некада Хиландар, оригинал отуђен приликом евакуације у Београду 1915. године; данас је доступна само преко солидне црно-беле фотографије и цртежа Димитрија Аврамовића; 1198/1199. година; в. [Трифунковић ет ал. 1986].

ХилПов II

Хиландарска ѡвеља Сїефана Немањића, ћир., Хиландар, бр. 1/1, почетак XIII века (1199–1202. или 1207/1208).

Шиш

Шишайовачки аїосїол, ћир., ПБ (Београд), бр. 322, 1324. година; по изд.: [Stefanović 1989].

Библиографија

АЛЕКСЕЕВ 1999

АЛЕКСЕЕВ А. А., *Текстология славянской Библии*, С.-Петербург, 1999.

АЛЕКСЕЕВ ET AL. 1998

АЛЕКСЕЕВ А. А., ПИЧХАДЗЕ А. А., БАБИЦКАЯ М. Б., АЗАРОВА И. В., АЛЕКСЕЕВА Е. Л., ВАНЕЕВА Е. И., ПЕНТКОВСКИЙ А. М., РОМОДАНОВСКАЯ В. А., ТКАЧЕВА Т. В., *Евангелие от Иоанна в славянской традиции* (= *Novum Testamentum Palaeoslovenicae*, 1), С.-Петербург, 1998.

— 2005

АЛЕКСЕЕВ А. А., АЗАРОВА И. В., АЛЕКСЕЕВА Е. Л., БАБИЦКАЯ М. Б., ВАНЕЕВА Е. И., ПИЧХАДЗЕ А. А., РОМОДАНОВСКАЯ В. А., ТКАЧЕВА Т. В., *Евангелие от Матфея в славянской традиции* (= *Novum Testamentum Palaeoslovenicae*, 2), С.-Петербург, 2005.

БАРЈАКТАРЕВИЋ 1977

БАРЈАКТАРЕВИЋ Д., *Дијалектїолошка исїраживања*, Приштина, 1977.

БЕЛИЋ 1936

БЕЛИЋ А., „Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика“, у: *Свейосавски зборник*, 1: *Расїраве* (= Српска краљевска академија, Посебна издања, 114, Друштвени и историски списи, 47), Београд, 1936, 211–276.

БЕЛИЋ 1958

БЕЛИЋ А., „Периодизација српскохрватског језика“, *Јужнословенски филолоѡ*, 23, 1958, 3–15.

Белић 1999

Белић А., *Дијалекти источне и јужне Србије* (= Д. Петровић, прир., *Изабрана дела А. Белића*, 9), Београд, 1999² [1905].

Белић 2006

Белић А., *Историја српског језика. Фонетика. Речи са дефлексијом. Речи са конјугацијом* (= *Изабрана дела А. Белића*, 4, прир. А. Младеновић), Београд, 2006².

Бицевска 2001

Бицевска К., *Правописни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*, Скопје, 2001.

Благојевић 2006

Благојевић М., „Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку“, у: *Манасијер Морача* (= Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, 90), Београд, 2006, 33–44.

— 2011

Благојевић М., *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011.

Богдановић 1985

Богдановић Д., прир., *Карејски њишк светиога Сава*, Београд, 1985.

— 1986

Богдановић Д., „Предговор“, у: *Свети Сава. Сабрани списи* (= Стара српска књижевност у 24 књиге, 2), Београд, 1986, 9–28.

— 1994

Богдановић Д., „Почети српске књижевности“, у: *Историја српског народа*, 1: *Од најстаријих времена до Маричке бишке (1371)*, Београд, 1994², 212–229 [1981].

— 1995

Богдановић Д., прир., *Хиландарски њишк. Рукопис СНЛ AS 156*, Београд, 1995.

— 1997

Богдановић Д., „Развој ћириличног писма у Србији до XV века“, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд, 1997², 128–164 [1985].

Бошковић 2000

Бошковић Р., *Основи ујоредне грамаџике словенских језика. Фонетика. Морфологија. Грађење речи*, прир. Р. Јовићевић, Београд, 2000⁷ [1968].

Васиљев 1985

Васиљев Љ., „Ариљски преписивачки центар и култ светога Ахилија код Срба“, *Научни састај слависта у Вукове дане*, 14/1, 1985, 165–175.

— 1988–1989

Васиљев Љ., „Нов податак о времену настанка Асеманијевог јеванђеља“, *Археографски њрилози*, 10/11, 1988–1989, 13–17.

Видоески 1954

Видоески Б., „Северните македонски говори“, *Македонски јазик*, 5/1–2, Скопје, 1954, 1–30, 109–198.

ВИИЊ

Ферјанчић Б., обрад., *Византиски извори за историју народа Југославије*, 2 (= Византолошки институт САНУ, Посебна издања, 33), Београд, 2007² [1959].

Војводић 2012

Војводић Д., „Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије“, у: *Византиски свет на Балкану*, 1, Београд, 2012, 145–167 + 9.

Врана 1967

Врана Ј., *Вуканово еванђеље* (= Српска академија наука и уметности, Посебна издања, 404, Одељење литературе и језика, 18), Београд, 1967.

ВУЈОВИЋ 1967

ВУЈОВИЋ Л., „Један периферијски староцрногорски говор (мрковићки) у свјетлости историје језика, међудијалекатских и међујезичких појава“, *Наш језик (н. с.)*, 16/3, 1967, 171–192.

ГРИЦКАТ 1975

ГРИЦКАТ И., „Српска редакција црквенословенског језика“, у: *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд, 1975, 27–39.

ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР 2007

ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР Ј., *Сџиси из историјске лингвистике*, Сремски Карловци, Нови Сад, 2007.

— 2011

ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР Ј., „О формирању српске редакције старословенског језика“, у: *Бурђевни стјулови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, Беране, Београд, 2011, 43–51.

ГРОЗДАНОВ 1966

ГРОЗДАНОВ Ц., „Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност“, у: *Словенска писменост (1050-годишнина на Климент Охридски)*, Охрид, 1966, 101–109.

— 1983

ГРОЗДАНОВ Ц., *Портрети на светијтелиште од Македонија од IX–XVIII век*, Скопје, 1983.

ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ 2014

ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ А., *Лиљан у средњем веку. Власџеоска црква у граду. Црква Ваведена Богородице у Лиљану*, Београд, 2014.

ДАНИЧИЋ, 1–3

ДАНИЧИЋ Б., *Рјечник из књижевних сџарина српских*, 1–3, прир. Б. Трифуновић, Београд, 1975³ [1863–1864].

ДЕСПОДОВА 1981

ДЕСПОДОВА В., „Јазичните особености на спомениците за Речникот на македонските црквенословенски ракописи“, *Слово*, 31, Zagreb, 1981, 83–101.

— 1988

ДЕСПОДОВА В., прир., *Григоровичево евангелие бр. 9*, Прилеп, 1988.

— 1995

ДЕСПОДОВА В., „Проучавање и издавање јужнословенских пуних апракоса“, у: *Проучавање средновековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције (1989)*, Београд, 1995, 95–102.

ДОБРЕВ 1972

ДОБРЕВ И., ред., *Глаголическият текст на Боянският палимпсест. Старобългарски паметника от края на XI век*, София, 1972.

ДУРНОВО 2000

ДУРНОВО Н. Н., „Очерк истории русского языка“, „Русские рукописи XI и XII вв. как памятники ст.-сл. языка“, в: ИДЕМ, *Избранные работы по истории русского языка*, Москва, 2000⁴, 1–337, 391–495 [1924, 1924–1927].

БОРЂЕВИЋ 2008

БОРЂЕВИЋ И., „Представе светих Бориса и Гљеба у Милешеву и српско-руске везе прве половине XIII столећа“, у: Д. Војводић, М. Марковић, прир., *Студије српске средњовековне уметности*, Београд, 2008² [1998], 101–116.

БОРЂИЋ 1971

БОРЂИЋ П., *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд, 1971.

БУРИЋ 1994

БУРИЋ В. Ј., „Почеци уметности код Срба“, „Преокрет у уметности Немањиног доба“, „Српско сликарство на врхунцу“, у: *Историја српског народа*, 1: *Од најстаријих времена до Маричке бишке (1371)*, Београд, 1994, 230–248, 273–296, 408–433.

ЕЛЕЗОВИЋ 1935

ЕЛЕЗОВИЋ Гл., *Речник косовско-метохиског дијалекта*, 2 (= *Српски дијалектолошки зборник*, 5), Београд, 1935.

ЕРДЕЉАНОВИЋ 1937

ЕРДЕЉАНОВИЋ Ј., „Стари Срби Зећани и њихов говор“, у: *Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу, о четрдесетогодишњици његова научног рада*, Београд, 1937, 325–338.

ЖИВКОВИЋ 2004

ЖИВКОВИЋ Т., *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд, 2004.

ЖИВОЈИНОВИЋ 1998

ЖИВОЈИНОВИЋ М., *Историја Хиландара*, 1: *Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд, 1998.

ЖУКОВСКАЈА 1972

ЖУКОВСКАЈА Л. П., „Сербские пергаменные евангелия апракос в книгохранилищах СССР и их связи с инославянскими рукописями“, в: *Исследования по сербохорватскому языку*, Москва, 1972, 208–239.

— 1976

ЖУКОВСКАЈА Л. П., *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва, 1976.

ЗАЙМОВ, КАПАЛДО 1982–1983

ЗАЙМОВ Ђ., КАПАЛДО М., прир., *Супрасълски или Ретков сборник*, 1–2, Софија, 1982–1983.

ИВАНОВА 1994

ИВАНОВА К., „За един ръкопис с палимпсест от библиотеката на Йерусалимската патриаршија“, *Palaeobulgarica*, 18/2, 1994, 3–31.

ИВИЋ М. 1956

ИВИЋ М., „Ђ у Душановом законнику“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 1, 1956, 127–145.

ИВИЋ П. 1964

ИВИЋ П., „Никола Радојчић, Закон о рудницама деспота Стефана Лазаревића. Београд 1962, издање Српске академије наука и уметности. Стр. 100 + XXVI таблица с фотографским репродукцијама“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 7, 1964, 207–214.

— 1979

ИВИЋ П., „О језику у списима светога Саве“, у: *Сава Немањић — свети Сава. Историја и предање* (= Српска академија наука, Научни скупови, 7, Председништво, 1), Београд, 1979.

— 1990

ИВИЋ П., *О језику некадашњем и садашњем*, Приштина, 1990.

— 1991А

ИВИЋ П., „Путеви развоја српскохрватског вокализма“, у: ИДЕМ, *Изабрани огледи*, 2: *Из српскохрватске дијалектологије*, Ниш, 1991, 5–74.

— 1991Б

ИВИЋ П., „О рефлексима слоговног л у призренско-тимочкој дијалекатској области“, у: ИДЕМ, *Изабрани огледи*, 3: *Из српскохрватске дијалектологије*, Ниш, 1991, 205–214.

— 1994А

ИВИЋ П., „Језик и његов развој до друге половине XII века“, „Језик у немањићкој епоси“, у: *Историја српског народа*, 1: *Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*, Београд, 1994, 125–140, 617–640.

——— 1994б

Ивић П., *О љовору Галићољских Срба* (= ИЕМ, *Целокућна дела*, 1, прир. Д. ПЕТРОВИЋ, ред. М. РАДОВАНОВИЋ), Сремски Карловци, Нови Сад, 1994² [1957].

——— 1994в

Ивић П., *Српскохрватски дијалекти, њихова сѣруктѣура и развој*, 1: *Ойшћа размаћрања и шћокавско наречје* (= ИЕМ, *Целокућна дела*, 3, прир. М. ПИЖУРИЦА, ред. М. РАДОВАНОВИЋ), Сремски Карловци, Нови Сад, 1994² [1958].

——— 1998

Ивић П., „Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста“, у: *Свети Сава у српској историји и традицији* (= Српска академија наука, Научни скупови, 89, Председништво, 8), Београд, 1998, 107–115.

——— 2001

Ивић П., *Дијалектолозија српскохрватског језика. Увод у шћокавско наречје* (= ИЕМ, *Целокућна дела*, 2, прир. Д. ПЕТРОВИЋ, ред. М. РАДОВАНОВИЋ), Сремски Карловци, Нови Сад, 2001² [1956].

——— 2009

Ивић П., *Српски дијалекти и њихова класификација*, прир. С. РЕМЕТИЋ, Сремски Карловци, Нови Сад, 2009².

ЈАГИЋ 1898

Јагић В., „Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија)“, *Сћоменик СКА*, 34, Други разред, 31, 1898, 1–66.

ЈАНКОВИЋ Ђ. 2007

Јанковић Ђ., „Археолошка сведочанства о становништву развоја Балканског полуострва од VII–XII столећа“, у: *Археологија Косова и Мејхохије. Зборник радова*, Београд, 2007, 129–149.

ЈАНКОВИЋ М. 1985

Јанковић М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985.

ЈЕРКОВИЋ 1984

Јерковић В., „Српскословенска норма у гласовном и морфолошком систему“, *Jugoslavenski seminar za strane slaviste*, 33–34, Zadar, 1984, 55–66.

ЈОВАНОВИЋ Б. 1976

Јовановић Б., „Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала“, у: *Зборник историје књижевности* (= Одељење језика и књижевности САНУ, 10: Стара српска књижевност), Београд, 1976, 1–20.

ЈОВАНОВИЋ В. 1988

Јовановић В. С., „Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову“, у: *Зборник округлог сћола о научном истраживању Косова* (= Српска академија наука, Научни скупови, 42, Одељење језика и књижевности, 1), Београд, 1988, 17–71.

ЈОВАНОВИЋ Г. 2011

Јовановић Г., „Још понешто о језику Хиландарског типика“, у: *Грамаћика и лексика у словенским језицима*, Београд, 2011, 413–424.

ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ 1990

Јовановић-Стипчевић Б., „Ко је писар »Закона о рудницима« деспота Стефана Лазаревића“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 33, 1990, 197–202.

——— 1995

Јовановић-Стипчевић Б., „О припреми издања српских паримејника“, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције (1989)*, Београд, 1995, 147–157.

— 2005

ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ Б., прир., *Београдски паримејник. Почетак XIII века. Текст са криптичким ајарајом*, Београд, 2005.

ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА 2014

ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА Љ., „Карактеризација јунака у старословенским житијима Ђирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века“, у: *Свети Ђирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)* (= Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе, 1), Београд, 2014, 349–373.

КАЛИЋ 1979

КАЛИЋ Ј., „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године“, у: *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање* (= Српска академија наука, Научни скупови, 7, Председништво, 1), Београд, 1979, 27–53.

КАРАЦИЋ 1966

КАРАЦИЋ В., *Српски рјечник (1818)* (= П. Ивић, прир., *Сабрана дела В. Караџића*, 2), Београд, 1966.

— 1986

КАРАЦИЋ В., *Српски рјечник (1852)*, 1–2 (= Ј. Кашић, прир., *Сабрана дела В. Караџића*, 11), Београд, 1986.

КОМАТИНА 2014

КОМАТИНА П., *Црквена полиџика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I* (= Византолошки институт САНУ, Посебна издања, 43), Београд, 2014.

КОНЕСКИ 1966

КОНЕСКИ Б., *Историја македонског језика*, Београд, 1966.

— 2001

КОНЕСКИ Б., *Историска фонологија на македонскиот јазик*, прир. Љ. Спасов, Скопје, 2001.

КУЉБАКИН 1924

КУЉБАКИН С., „Бузукъ П. Къ вопросу о мѣстѣ написанія Маринскаго Евангелія. (Отисак из „Извѣстія П. Отд. А. Н.“. 23, 1918, кн. 2, 109–149)“, *Јужнословенски филолог*, 4, 1924, 219–222.

— 1925

КУЉБАКИН С. М., *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу* (= Српска краљевска академија. Посебна издања, 52, Филозофски и филолошки списи, 13), Сремски Карловци, 1925.

— 1940

КУЉБАКИН С. М., „Лексичке студије“, *Глас СКА*, 182, Други разред, 92, 1940, 1–43.

ЛАШКОВА 2010

ЛАШКОВА Л., *Историјска фонологија словенских језика*, прев. с буг. Јоксимовић Љ., Станишић В., Београд, 2010² [2004].

ЛИХАЧОВ 1966

ЛИХАЧОВ Д. С., *Текстологија (крајак оглед)*, прев. Штавланин-Ђорђевић Љ., ред. Панић-СУРЕП М., Београд, 1966² [1964].

ЛОМА 1987

ЛОМА А., „Сутелица — топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањичке Србије“, *Историјски гласник*, 1–2, 1987, 7–28.

— 1990

ЛОМА А., „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу“, *Ономаџолошки прилози*, 11, 1990, 1–18.

——— 1994

Лома А., „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике“, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш, 1994, 107–134.

——— 2004

Лома А., „Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре. Топономастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости“, *Глас САНУ*, 398, Одељење језика и књижевности, 20, 2004, 49–61.

——— 2007

Лома А., „Етнолингвистичка слика подручја Косова и Метохије у античко доба и у раном средњем веку“, у: *Археологија Косова и Метохије*, Београд, 2007, 17–31.

——— 2013

Лома А., *Топонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу старосрпског топонимског речника и бољем познавању оштресловенских именословних образаца* (= Одељење језика и књижевности САНУ. Библиотека ономотолошких прилога, 2), Београд, 2013.

Максимовић 1985

Максимовић Љ., „Зигос на српско-византијској граници“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 15/1 (= Споменица И. Божића), 1985, 73–90.

Марковић В. 1920

Марковић В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Ст. Станојевић, прир., Сремски Карловци, 1920.

Марковић М. 2012

Марковић М., „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму“, *Зограф*, 36, 2012, 21–46.

——— 2015

Марковић М., *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд, 2015.

Миљковић 1996

Миљковић П., „Еден непознат лик на св. Климент Охридски во охридскиот катедрален храм“, во: *Зборник на Музеј на Македонија археолошки, етнолошки и историјски (н. с.)*, 2, Скопје, 1996, 29–50.

Миљковић 2008

Миљковић Б., *Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности* (= Византолошки институт САНУ, Посебна издања, 38), Београд, 2008.

Мирковић 1965

Мирковић Л., *Православна литурџика или наука о богослужењу Православне источне цркве, 2: Дневна богослужења, св. литурџије и седмична богослужења*, Београд, 1965² [1918].

Младеновић А. 1977

Младеновић А., „Напомене о српскословенском језику“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 20/2, 1977, 1–20.

Младеновић Р. 2004

Младеновић Р., „Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије“, у: *Живот и дело академика Павла Ивића*, Суботица, Нови Сад, Београд, 2004, 209–249.

——— 2013

Младеновић Р., *Говор јужнокосовског села Гаиње* (= Институт за српски језик САНУ. Монографије, 18), Београд, 2013.

Мошин 1954

Мошин В., *Македонско еванђеље на јој Јована*, Скопје, 1954.

— 1966

Мошин В., „Најстарата кирилска епиграфика“, во: *Словенска писменост (1050-годишнина на Климент Охридски)*, Охрид, 1966, 35–44.

— 2000

Мошин В., *Словенска палеографија*, прир. С. Голабовски, Скопје, 2000.

Мучај ет ал. 2014

Мучај С., Джуери С., Ристани И., Пентковски А. М., „Средневековне церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского“, *Slověne*, 3/1, 2014, 5–42.

Нешкович 2000

Нешкович Ј., „Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање“, у: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање* (= Српска академија наука и уметности. Научни скупови, 94, Одељење историјских наука, 26), Београд, 2000, 199–207.

Николић 1978

Николић С., *Старословенски језик, 1: Правоиис. Гласови. Облици*, Београд, 1978.

Новаковић 2002

Новаковић С., *Први основи словенске књижевности* (= ИДЕМ, *Изабрана дела*, 11, прир. Т. Јовановић), Београд, 2002² [1893].

— 2003

Новаковић С., „Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. год.“, *Стисци из историјске географије* (= ИДЕМ, *Изабрана дела*, 2, прир. С. М. Ђирковић), Београд, 2003², 59–102 [1907].

Павловић 1965

Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца. Историјско-етнографска расправа*, Смедерево, 1965.

Пентковски 1998

Пентковски А. М., „Приложение 1. Лекционари и четвероевангелия в византийской и славянской литургических традициях“, в: [АЛЕКСЕЕВ ЕТ АЛ. 1998: 3–54].

— 2007

Пентковски А. М., „Славянское богослужение и славянская гимнография византийского обряда в X веке“, in: H. ROTHE, D. CHRISTIANS, Hrsg., *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7.–10. Juni 2005*, Paderborn, 2007, 16–26.

— 2012

Пентковски А. М., „К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X вв.): два древних славянских канона архангелу Михаилу“, *Богословские труды*, 43–44, 2012, 401–442.

— 2013

Пентковски А., „Почитание святителя Климента в Охриде X–XV вв.“, *Старобългарска литература*, 48, 2013, 79–113.

— 2014a

Пентковски А. М., „Охрид на Руси: древнерусские богослужебные книги как источник для реконструкции литургической традиции охридско-преспанского региона в X–XI столетиях“, во: *Зборник на трудови од Меѓународниот научен собор „Кирилотеодиевската традиција и македонско-рускиите духовни и културни врски“ (организиран по повод 1050 години од Моравската мисија и од словенската писменост)*. Охрид, 3–4 октомври 2013, Скопје, 2014, 43–65.

— 2014b

ПЕНТКОВСКИЙ А. М., „Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия“, у: *Светии Кирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)* (= Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе, 1), Београд, 2014, 25–102.

— 2015

ПЕНТКОВСКИЙ А. М., „К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X вв.): addenda et corrigenda“, *Богословские труды*, 46, 2015, 117–146.

— 2016

ПЕНТКОВСКИЙ А. М., „Формирование славянского богослужения и комплекса славянских богослужебных книг византийского обряда (кон. IX – перв. пол. X вв.)“, *Slověne*, 5/2, 2016, 54–120.

ПЕТРОВИЋ 1986

ПЕТРОВИЋ М. М., *Студенички тѣпик и самостјалностј Српске цркве*, Горњи Милановац, 1986.

ПЕЦО 1996

ПЕЦО А., *Из животоа наших речи*, Београд, 1996².

ПЕШИКАН 1971

ПЕШИКАН М., „Око мрковићких рефлекса јата“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 14/1, 1971, 243–251.

— 1973

ПЕШИКАН М., „Мокропольско четворојеванђеље из XIII века — споменик значајне фазе у развоју старосрпске писмености“, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 16/1, 1973, 61–88.

— 1985

ПЕШИКАН М., „О ортографским видовима српске редакције“, *Научни састјанак славистиа у Вукове дане*, 14/1, 1985, 45–52.

ПИРИВАТРИЋ 1997

ПИРИВАТРИЋ С., *Самуилова држава — обим и карактер* (= Византолошки институт САНУ, Посебна издања, 21), Београд, 1997.

— 2011

ПИРИВАТРИЋ С., „Манојло I Комнин, »царски сан« и »самодршци области српског престола«, *Зборник радова Византолошког инстјиућа*, 48, 2011, 89–118.

— 2014

ПИРИВАТРИЋ С., „Кирилметодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића“, у: *Светии Кирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)* (= Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе, 1), Београд, 2014, 103–124.

ПОПОВИЋ Д., ПОПОВИЋ М. 1998

ПОПОВИЋ Д., ПОПОВИЋ М., „Пећинска лавра Арханђеља Михаила у Расу“, *Новопазарски зборник*, 22, 1998, 15–61.

ПОПОВИЋ И. 1955

ПОПОВИЋ И., „Грчко-српске лингвистичке студије. 3“, *Зборник радова Византолошког инстјиућа*, 3, 1955, 117–157.

— 2007

ПОПОВИЋ И., *Истјорија српскохрватског језика*, Београд, 2007³ [1955].

ПОПОВИЋ С. 2000

ПОПОВИЋ С., „Преиспитивање цркве Светог Петра у Расу“, у: *Стефан Немања — светии Симеон Миротјочиви. Истјорија и предање* (= Српска академија наука и уметности, Научни скупови, 94, Одељење историјских наука, 26), Београд, 2000, 209–232.

Попович И. 1958

Попович И., „К вопросу о происхождении славян северной Албании“, *Славянская филология*, 1, 1958, 195–205.

Равић 2013

Равић И. П., „Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века“ (одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2013).

РЕМЕТИЋ 1981

РЕМЕТИЋ С., „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије“, *Српски дијалектолошки зборник*, 27, 1981, 7–105.

— 1996

РЕМЕТИЋ С., „Српски призренски говор I (гласови и облици)“, *Српски дијалектолошки зборник*, 42, 1996, 319–614.

РЕШЕТАР 1951

РЕШЕТАР М., „Најстарији дубровачки говор“, *Глас СКА*, 201, *Одељење лингвистике и језика*, н. с., 1, 1951, 1–47.

РИБАРОВА 1991

РИБАРОВА З., „Григоровичевиот паримејник и глаголските традиции во македонската писменост“, у: *Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, лингвистика и култура*, Скопје, 1991, 157–165.

— 2005

РИБАРОВА З., *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*, Скопје, 2005.

РИБАРОВА, ХАУПТОВА 1998

РИБАРОВА З., ХАУПТОВА З., прир., *Григоровичев паримејник*, 1: *Текст со критички апарат*, Скопје, 1998.

РОДИЋ, ЈОВАНОВИЋ 1986

РОДИЋ Н., ЈОВАНОВИЋ Г., прир., *Мирославјево јеванђеље (критичко издање)* (= Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 1 одељење, 33), Београд, 1986.

САВИЋ 2011

САВИЋ В., „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост. Нарочито с освртом на *с* и *д*“, у: *Ђурђеви студији и Будимљанска епархија: Зборник радова*, Беране, Београд, 2011, 155–169.

— 2013А

САВИЋ В., „Штокавска вокализација у Хиландарском типуку“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 79, 2013, 83–88.

— 2013Б

САВИЋ В., „Богослужбена лексика у српским типцима од XII до XIV века“ (одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет у Новом Саду, 2013).

— 2014А

САВИЋ В., „Одломак српског паримејника из Москве. Текстолошка анализа и издање текста“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 62/2, 2014, 363–405.

— 2014Б

САВИЋ В., „Редакцијске одлике прве стране Кијевских листића“, у: *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)* (= Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе, 1), Београд, 2014, 277–308.

СИНДИК 1992

СИНДИК Н. Р., прир., *Студенички јијик. Цароставник манастира Студенице*, Београд, 1992.

СКСРРК

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР (XI–XIII вв.), Москва, 1984.

СЛАВОВА 1989

СЛАВОВА Т., „Преславска редакция на кирило-методиевския старобългарски евангелски превод“, *Кирило-методиевски студии*, 6, София, 1989, 15–129.

СЛРЯ XI–XVII вв., 1–30–

Словарь русского языка XI–XVII вв., 1–30–, Москва, 1975–2015–.

СС

ЦЕЙТЛИН Р. М., ВЕЧЕРКА Р., БЛАГОВА Э., ред., *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва, 1994.

СТАНИШИЋ 1995

СТАНИШИЋ В., *Српско-албански језички односи* (= Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, 59), Београд, 1995.

СТАНКОВ 1991

СТАНКОВ Р., „Локализација древнеболгарских переводних текстов в свете так называемой »охридской« и »преславской« лексики“, *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 83–91.

СТЕФАНОВИЋ 1989

СТЕФАНОВИЋ Д. Е., „Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века“, *Јужнословенски филолог*, 45, 1989, 137–160.

СТИПЧЕВИЋ 1970

СТИПЧЕВИЋ Б., „О српским паримејницима“, во: *Кирил Солунски. Симјозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски*, 2, Скопје, 1970, 347–387.

СТОЈАНОВИЋ 1890

СТОЈАНОВИЋ ЉУБ., „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, записи, поменници, записи и др.“, *Сјоменик СКА*, 3, 1890.

— 2004

Љубомир Стојановић о Мирослављевом јеванђељу, прир. † Н. Родитић <Б. Трифуновић, В. Савић>, Горњи Милановац, 2004 [1893, 1897].

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ 1987

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ Т., „Култ светог Ахилија Лариског“, *Зборник радова Византолошког института*, 26, 1987, 21–33.

— 2002

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ Т., „Словенски преписи службе св. Ахилију и њихови грчки узорци“, у: *Свети Ахилије у Ариљу (историја, уметност): Зборник радова са научног скупа 25–28. 05.1996*, Београд, 2002, 29–34.

СУБОТИЋ, МАКСИМОВИЋ 2012

СУБОТИЋ Г., МАКСИМОВИЋ Љ., „Свети Сава и подизање Милешеве“, у: *Византијски свет на Балкану*, 1, Београд, 2012, 97–109.

ТОДИЋ 2012

ТОДИЋ Б., „Архиепископ Лав — творац иконографског програма фресака у Светој Софији Охридској“, у: *Византијски свет на Балкану*, 1, Београд, 2012, 119–136.

ТОМОВИЋ 1990

ТОМОВИЋ Г., „Глагољски натпис са Чечана“, *Историјски часопис*, 37, 1990, 5–19.

— 1999

ТОМОВИЋ Г., „Глагољица“, у: С. Ђирковић, Р. Михалчић, прир., *Лексикон српског средњег века*, Београд, 1999, 112–114.

Трифунувић 2001

Трифунувић Ђ., *Ка њочецима српске писмености*, Београд, 2001.

——— 2009

Трифунувић Ђ., *Сѣара српска књижевности. Основи*, Београд, 2009³ [1994].

Трифунувић ет ал. 1980

Трифунувић Ђ., Јовановић Т., Јухас Љ., „Азбучни показатељ речи у списима светога Саве“, *Археографски прилози*, 2, 1980, 3–201.

——— 1986

Трифунувић Ђ., Бјелогрић В., Брајовић И., „Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве“, у: *Осам векова Сѣуденице: Зборник радова*, Београд, 1986, 49–60.

Турилов 2011

Турилов А. А., „К истолкованию надписи на краснофонной иконе св. Климента из зарубежного частного собрания: »великий епископ« или »епископ Великий«?“, в: *ИДЕМ, От Кирилла Философа до Константина Костенецкого и Василия Софийнина. История и культура славян IX–XVII вв.*, Москва, 2011, 63–72.

——— 2014

Турилов А. А., *Исследования по славянскому и сербскому средневековью*, Београд, 2014.

Ђирковић 2000

Ђирковић С., „Преци Немањини и њихова постојбина“, у: *Сѣефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање* (= Српска академија наука и уметности, Научни скупови, 94, Одељење историјских наука, 26), Београд, 2000, 21–29.

Ђоровић 1936

Ђоровић В., „Међусобни одношај биографија Стевана Немање“, у: *Светосавски зборник*, 1: *Расправе* (= Српска краљевска академија, Посебна издања, 114, Друштвени и историски списи, 47), Београд, 1936, 1–40.

Ђурчић 1988

Ђурчић С., *Грчаница. Историја и архивејтура*, Београд, Приштина, 1988.

Угринова-Скаловска 1966

Угринова-Скаловска Р., „Споменици на старомакедонската писменост“, во: *Словенска писменост (1050-годишнина на Климент Охридски)*, Охрид, 1966, 63–72.

Флорја ет ал. 2000

Флорја Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А., *Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*, С.-Петербург, 2000.

Цернић 1981

Цернић Л., „Нека запажања о писарима Иловичке крмчије“, *Археографски прилози*, 3, 1981, 49–64.

Чанак-Медић 2002

Чанак-Медић М., *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архивејтура и просјорни склој манастира*, Београд, 2002.

Чанак-Медић ет ал. 2014

Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манастир Жича*, Београд, 2014.

Чигоја 2014

Чигоја Б., *Најстарији српски ћирилски најћиси, XI–XV век (графија, ортографија и језик)*, Београд, 2014.

Шкриванић 1957

Шкриванић Г. А., „Област средњовековног Пилота у XIV ст.“, *Историски часопис*, 7, 1957, 323–332.

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ 1976

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ Л., „Братков минеј. Кратак приказ“, у: *Зборник историје књижевности* (= Одељење језика и књижевности САНУ, 10: Стара српска књижевност), 1976, 21–40.

— 1985

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ Л., „Присуство групе лу у српским рукописима XIII века“, *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане*, 14/1, 1985, 101–108.

— 1990

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ Л., „Прилог проучавању групе лу у говорима призренско-јужноморавског дијалекта“, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, 33, 1990, 531–534.

— 1996

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ Л., „Још један поглед на русизме у Иловичкој крмчији“, *Археографски прилози*, 18, 1996, 55–67.

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ ET AL. 1986

ШТАВЪАНИН-БОРЪВЕВИЪ Л., ГРОЗДАНОВИЪ-ПАЈИЪ М., ЦЕРНИЪ Л., „Братков минеј“, „Београдски паримејник“, у: *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, 1 (= Народна Библиотека Србије. Опис јужнословенских рукописа, 2), Београд, 1986, 340–345, 361–365.

ЯГИЧЪ 1886

ЯГИЧЪ И. В., *Служебныџ минеџ за сентябрь, октябрь и ноябрь. Въ церковнославянскомъ переводџ по русскимъ рукописямъ 1095–1097 г.*, С.-Петербург, 1886.

ЂОРЂИЊ 1960

ЂОРЂИЊ Р., „Језик српскохрватски, II. Књижевни језик. А) Књижевни језик на основи старославенског језика. а) У српској књижевности до Доситеја“, у: *Енциклопедија Југославије*, 4, Загреб, 1960, 511–514.

НАММ 1963

НАММ Ј., „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“, *Slovo*, 13, 1963, 43–67.

ЈАГИЊ 1868

ЈАГИЊ В., „Градја за глаголску paleографију. I. Мihanовићев одломак апостолара глаголскога: рукопис рода хрватскога“, *Rad JAZU*, 2, 1868, 1–35.

— 1893

ЈАГИЊ В., „Grškovićev odlomak glagolskog apostola“, *Starine JAZU*, 26, 1893, 33–161 + 8.

— 1954

ЈАГИЊ В., ed., *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zoraphensis nunc Petropolitanus*, Graz, 1954² [1879].

— 1960

ЈАГИЊ В., ed., *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Graz, 1960² [1883].

КОВАЊЕВИЊ 1961

КОВАЊЕВИЊ Ј., „Prvi klesari ćirilicikih natpisa na Balkanu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija*, 15–16, 1961, 309–316.

КУРЪ 1955

КУРЪ Ј., ed., *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3, slavicus glagoliticus*, 2, Pragae, 1955.

— 1970

КУРЪ Ј., „Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu“, *Slovo*, 20, 1970, 5–28.

ЛЕЊНИ 1989

ЛЕЊНИ Ј., *Studia nad poczatkami serbskiej monarchii Namaniczów (połowa XI – koniec XII wieku)* (= Instytut Słowianoznawstwa PAN, Prace Slawistyczne, 76), Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989.

LOMA 1999/2000

ЛОМА А., „Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos“, *Зборник радова Визанџолошког инџтџиууџа*, 38, 1999/2000, 87–161.

MIKLOSICH 1963

MIKLOSICH FR., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Aalen, 1963² [1862–1865].

MOŠIN 1955

MOŠIN V., *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 1: *Opis rukopisa*, Zagreb, 1955.

——— 1962

MOŠIN V., „O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza“, *Slovo*, 11–12, 1962, 13–130.

NAHTIGAL 1941–1942

NAHTIGAL R., prir., *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslavanski glagolski spomenik*, 1: *Fotografski posnetek*, 2: *Tekst s komentarjem* (= Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, Filozofsko-filološko-historični razred, 1–2), Ljubljana, 1941–1942.

PETROVIĆ 1982

PETROVIĆ D., „Iz problematike govora Mrkovića“, *Македонски јазик*, 32–33, 1982, 567–573.

PG 126

MIGNE J.-P., „Patris nostri inter sanctos Clementis Bulgarorum Archiepiscopi vita, conversatio, certamen rerumque mirabiliter ab eo gestarum compendisa narratio“, *Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia*, Patrologiae Graecae, 126, Paris, 1864, 1194–1240.

REŠETAR 1907

REŠETAR M., *Der štokavische Dialekt* (= Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, 1, Südslavische Dialektstudien, 4), Wien, 1907.

SIMEON 1969

SIMEON R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1: A–O, Zagreb, 1969.

SJS 1–52

Slovník jazyka staroslověnského, 1–52, Praha, 1958–1997.

SKOK 1972

SKOK P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2: K–poni!, Zagreb, 1972.

STEFANOVIĆ 1989

STEFANOVIĆ D. E., ed., *Apostolus Šišatovacensis (anni 1324)* (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Fontes Nr. 1, Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste), Wien, 1989.

ŠTEFANIĆ 1970

ŠTEFANIĆ V., „Grškovićevo odlomak apostola, XII st.“, „Mihanovićev odlomak apostola, XII st.“, u: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 2, Zagreb, 1970, 37–39, 39–40.

VUKOVIĆ 1974

VUKOVIĆ J., *Istorija srpskohrvatskog jezika*, 1: *Uvod i fonetika*, Beograd, 1974.

Viktor Savić

University of Belgrade / Serbian Language Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Serbia

The Serbian Redaction of the Church Slavonic Language: From St. Clement, the Bishop of the Slavs, to St. Sava, the Serbian Archbishop

Abstract

The paper seeks to outline the overall framework for the reception of St. Clement's tradition in Slavic literacy in northern, Serb-populated areas; the paper also analyzes major Serbian literary monuments, both Glagolitic and Cyrillic, which may be brought into a close relationship with the literacy tradition of St. Clement. They are presented individually, also taking into account an earlier linguistic background from which they stemmed. These older linguistic traits which are Old Slavonic as well as some later characteristics are generally possible to arrange in an ideal chronological sequence. This makes it possible to suggest a relative chronology of the formation of some Serbian literary monuments. There are also some local linguistic traits and other parameters that allow one to date Serbian literary monuments more precisely and, sometimes, even to delimit their territory of origin. This series begins with the Codex Marianus and continues with Miroslav's Gospel, the Mišanović Fragment, the Gršković Fragment, Bratko's Menaion, the Jerusalem Palimpsest, and the Belgrade Prophetologion, ending with the Serbian Prophetologion from St. Petersburg and Kiev. One must keep in mind that the Serbian language, which underlies the spoken background of the Serbian redaction of the Church Slavonic language, was, shortly after its formation (up to the end of the 11th century), still dialectically undiversified (regardless of the potentially heterogeneous situation before the 9th century); thus, based on the current body of knowledge, it is not possible to identify dialectal traits that would provide more specific information about individual writings. However, traces of the general logic of the developmental dynamics of the folk language can be identified in the language of the only 11th-century source presented in this paper: the Codex Marianus. This literary monument is temporally and spatially located in the third quarter of the 11th century and the southeastern boundary of Raška (roughly in Poibarje), near the fortress of Zvečan and the early medieval settlement of Čečan. Miroslav's Gospel is dated to the period between 1161 and 1170 (ca. 1165) and is linguistically associated with the territory of the Bishopric of Raška because its scribes were the bearers of a dialect typical of this region: the manuscript either originates from Raška or it was written by Rascian scribes in some other area. Based on a rather large number of literary monuments, it is possible to get insight into the third stage in the life of this form of literacy in Polimlje, where the hereditary estates of the Nemanjićs and their relatives were located. From the early Middle Ages this area witnessed lively ecclesiastical activities, though they were based on the Roman Rite. One of the cultural centers must have been located around the trefoil church of St. John at Zaton (9th–11th centuries). In this wider area, a more conservative Serbian literary tradition, which can be traced in the Mišanović Fragment, could have persisted slightly longer. The Mišanović Fragment was the purest representative of the Serbian redaction, without secondary shadings typical of the innovative southern Slavic areas in the 11th century (with the mildest divergence from the vernacular variety when pronouncing the literary language), and it was still based on the linguistic background shaped by St. Clement. The linguistic picture of this literary monument indicates that it could have originated from an area where an ancient linguistic redaction dating back to the early 10th century, or perhaps an even older variety of a literary language from the 9th century (associated with the Roman Rite) combined with a later South Slavic layer of undetermined age (10th–11th centuries), persisted.

Keywords

Serbian redaction of the Church Slavonic language, St. Clement of Velica (Ohrid), St. Sava of Serbia, Bishopric of Raška, Bishopric of Prizren, Byzantine Archbishopric of Bulgaria ("Archbishopric of Ohrid")

References

- Alexeev A. A., *Tekstologija slavianskoi Biblii*, St. Petersburg, 1999.
- Alexeev A. A., Pichkhadze A. A., Babitskaya M. B., Azarova I. V., Alexeeva E. L., Vaneeva E. I., Pentkovskiy A. M., Romodanovskaya V. A., Tkacheva T. V., *Evangelie ot Ioanna v slavianskoi traditsii*, St. Petersburg, 1998.
- Alexeev A. A., Azarova I. V., Alexeeva E. L., Babitskaya M. B., Vaneeva E. I., Pichkhadze A. A., Romodanovskaya V. A., Tkacheva T. V., *Evangelie ot Matfeia v slavianskoi traditsii*, St. Petersburg, 2005.
- Barjaktarević D., *Dijalektološka istraživanja*, Priština, 1977.
- Belić A., "Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika," u: *Svetosavski zbornik*, 1, Beograd, 1936, 211–276.
- Belić A., "Periodizacija srpskohrvatskog jezika," *Južnoslovenski filolog*, 23, 1958, 3–15.
- Belić A., *Dijalekti istočne i južne Srbije*, Beograd, 1999.
- Bicevska K., *Pravopisni i fonetski osobenosti vo rakisite od severna Makedonija od XIII i XIV vek*, Skopje, 2001.
- Blagojević M., "Princely Titles in the House of Nemanjić in the Twelfth and Thirteenth Centuries," in: B. Todić, D. Popović, eds., *The Monastery of Morača*, Beograd, 2006, 33–44.
- Blagojević M., *Srpska državnost u srednjem veku*, Beograd, 2011.
- Bogdanović D., prir., *Karejski tipik svetoga Save*, Beograd, 1985.
- Bogdanović D., "Predgovor," u: *Sveti Sava. Sa-brani spisi*, Beograd, 1986, 9–28.
- Bogdanović D., "Počeci srpske književnosti," u: *Istorija srpskog naroda*, 1, Beograd, 1994, 212–229.
- Bogdanović D., prir., *Hilandarski tipik. Rukopis CHIL AS 156*, Beograd, 1995.
- Bošković R., *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika. Fonetika. Morfoloģija. Građenje reči*, prir. R. Jovićević, Beograd, 2000.
- Cernić L., "Neka zapažanja o pisarima Ilovičke krmčije," *Arheografski prilozi*, 3, 1981, 49–64.
- Čanak-Medić M., *Sveti Ahilije u Arilju. Istorija, arhitektura i prostorni sklop manastira*, Beograd, 2002.
- Čanak-Medić M., Popović D., Vojvodić D., *Manastir Žiča*, Beograd, 2014.
- Čigoja B., *Najstariji srpski ćirilski natpisi, XI–XV vek (grafija, ortografija i jezik)*, Beograd, 2014.
- Ćirković S., "Preci Nemanjini i njihova postojbina," u: *Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, Beograd, 2000, 21–29.
- Corović V., "Međusobni odnosaj biografija Stevana Nemanje," u: *Svetosavski zbornik*, 1, Beograd, 1936, 1–40.
- Ćurčić S., *Gračanica. Istorija i arhitektura*, Beograd, Priština, 1988.
- Daničić Đ., *Rječnik iz književnih starina srpskih*, 1–3, prir. Đ. Trifunović, Beograd, 1975.
- Davidov Temerinski A., *Lipljan u srednjem veku. Vlasteoska crkva u gradu. Crkva Vavedenja Bogorodi-ce u Lipljanu*, Beograd, 2014.
- Despodova V., "Jazičnite osobenosti na spomenicite za Rečnikot na makedonskite crkovnoslovenski rakisipi," *Slovo*, 31, Zagreb, 1981, 83–101.
- Despodova V., prir., *Grigorovićevo evangelie br. 9*, Prilep, 1988.
- Despodova V., "Proučavanje i izdavanje južnoslovenskih punih aprakosa," u: *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*, Beograd, 1995, 95–102.
- Dobrev I., ed., *Glagoliceskiiat tekst na Boianskiia palimpsest. Starobulgarski pametnika ot kraia na XI vek*, Sofia, 1972.
- Durnovo N. N., *Izbrannye raboty po istorii russkogo iazyka*, Moscow, 2000.
- Đorđević I., "Predstave svetih Borisa i Gljeba u Mileševi i srpsko-ruske veze prve polovine XIII stoleća," u: D. Vojvodić, M. Marković, prir., *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd, 2008.
- Đorđić P., "Jezik srpskohrvatski, II. Književni jezik. A) Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika. a) U srpskoj književnosti do Dositeja," in: *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb, 1960, 511–514.
- Đorđić P., *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*, Beograd, 1971.
- Đurić V. J., "Počeci umetnosti kod Srba," "Preokret u umetnosti Nemanjinog doba," "Srpsko slikarstvo na vrhuncu," u: *Istorija srpskog naroda*, 1, Beograd, 1994, 230–248, 273–296, 408–433.
- Elezović Gl., *Rečnik kosovsko-metohskog dijalekta*, 2, Beograd, 1935.
- Erdeljanović J., "Stari Srbi Zečani i njihov govor," u: *Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava A. Beliću, o četrdesetogodišnjici njegova naučnog rada*, Beograd, 1937, 325–338.

- Ferjančić B., obrad., *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, 2, Beograd, 2007.
- Floria B. N., Turilov A. A., Ivanov S. A., *Sud'by kirillo-mefodijskoj traditsii posle Kirilla i Mefodija*, St. Petersburg, 2000.
- Grickat I., "Srpska redakcija crkvenoslovenskog jezika," u: *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 1975, 27–39.
- Grković-Mejdžor J., *Spisi iz istorijske lingvistike*, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2007.
- Grković-Mejdžor J., "O formiranju srpske redakcije staroslovenskog jezika," u: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija. Zbornik radova*, Berane, Beograd, 2011, 43–51.
- Grozdanov C., "Portretite na Kliment Ohridski vo srednovekovnata umetnost," u: *Slovenska pismenost (1050-godišnina na Kliment Ohridski)*, Ohrid, 1966, 101–109.
- Grozdanov C., *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX–XVIII vek*, Skopje, 1983.
- Hamm J., "Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika," *Slovo*, 13, 1963, 43–67.
- Ivanova K., "Za edin rükopis s palimpsest ot bibliotekata na Ierusalimskata patriarshia," *Palaeobulgarica*, 18/2, 1994, 3–31.
- Ivić M., "Ė u Dušanovom zakoniku," *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1, 1956, 127–145.
- Ivić P., "Nikola Radojčić, Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Beograd 1962, izdanje Srpske akademije nauka i umetnosti. Str. 100 + XXVI tablica s fotografskim reprodukcijama," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 7, 1964, 207–214.
- Ivić P., "O jeziku u spisima svetoga Save," u: *Sava Nemanjić – sveti Sava. Istorija i predanje*, Beograd, 1979.
- Ivić P., *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem*, Priština, 1990.
- Ivić P., *Izabrani ogledi*, 2, Niš, 1991.
- Ivić P., *Izabrani ogledi*, 3, Niš, 1991.
- Ivić P., "Jezik i njegov razvoj do druge polovine XII veka," "Jezik u nemanjičkoj eposi," u: *Istorija srpskog naroda*, 1, Beograd, 1994, 125–140, 617–640.
- Ivić P., *O govoru Galipoljskih Srba*, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
- Ivić P., *Celokupna dela*, 1, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
- Ivić P., *Celokupna dela*, 3, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
- Ivić P., "Pitanje autorstva Hilendarskog tipika u svetlosti jezičke slike toga teksta," u: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, Beograd, 1998, 107–115.
- Ivić P., *Celokupna dela*, 2, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2001.
- Ivić P., *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*, prir. S. Remetić, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2009.
- Jagić V., ed., *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zoraphensis nunc Petropolitanus*, Graz, 1954.
- Jagić V., ed., *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Graz, 1960.
- Janković Đ., "Arheološka svedočanstva o stanovništvu razvoja Balkanskog poluostrva od VII–XII stoleća," u: *Arheologija Kosova i Metohije*, Beograd, 2007, 129–149.
- Janković M., *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, Beograd, 1985.
- Jerković V., "Srpskoslovenska norma u glasovnom i morfološkom sistemu," *Jugoslavenski seminar za strane slaviste*, 33–34, Zadar, 1984, 55–66.
- Jovanović B., "Značaj srpskih parimejnika za tekstološko razvrstavanje slovenskih prepisa i rekonstrukciju prvobitnog ćirilo-metodskog originala," u: *Zbornik istorije književnosti*, Beograd, 1976, 1–20.
- Jovanović G., "Još ponešto o jeziku Hilendarskog tipika," u: *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima*, Beograd, 2011, 413–424.
- Jovanović V. S., "Arheološka istraživanja srednjovekovnih spomenika i nalazišta na Kosovu," u: *Zbornik okruglog stola o naučnom istraživanju Kosova*, Beograd, 1988, 17–71.
- Jovanović-Stipčević B., "Ko je pisar 'Zakona o rudnicima' despota Stefana Lazarevića," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 33, 1990, 197–202.
- Jovanović-Stipčević B., "O pripremi izdanja srpskih parimejnika," u: *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*, Beograd, 1995, 147–157.
- Jovanović-Stipčević B., prir., *Beogradski parimejnik. Početak XIII veka. Tekst sa kritičkim aparatom*, Beograd, 2005.
- Juhas-Georgievska Lj., "Karakterizacija junaka u staroslovenskim žitijima Ćirila i Metodija i u srpskim žitijima prve polovine XIII veka," u: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*, Beograd, 2014, 349–373.
- Kalić J., "Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine," u: *Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje*, Beograd, 1979, 27–53.
- Komatina P., *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I (= Vizantolohski institut SANU, Posebna izdanja, 43)*, Beograd, 2014.
- Koneski B., *Istorija makedonskog jezika*, Beograd, 1966.
- Koneski B., *Istoriska fonologija na makedonskiot jazik*, prir. Lj. Spasov, Skopje, 2001.
- Kovačević J., "Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu," *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija*, 15–16, 1961, 309–316.
- Kuljbakin S., "Buzuk P. K voprosu o mješće napisanija Mariinskogo Evangelija," *Južnoslovenski filolog*, 4, 1924, 219–222.
- Kuljbakin S. M., *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci, 1925.
- Kuljbakin S. M., "Leksičke studije," *Glas SKA*, 182, Drugi razred, 92, 1940, 1–43.

Kurz J., ed., *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3, slavicus glagoliticus*, 2, Pragae, 1955.

Kurz J., "Nazalni vokali u Asemanovu kodeksu," *Slovo*, 20, 1970, 5–28.

Laškova L., *Istorijska fonologija slovenskih jezika*, Beograd, 2010.

Lešny J., *Studia nad počatkami serbskiej monarhii Namanciców (połowa XI – koniec XII wieku)* (= Instytut Słowianoznawstwa PAN, Prace Slawistyczne, 76), Wrocław et. al., 1989.

Lihačov D. S., *Tekstologija (kratak ogled)*, Beograd, 1966.

Loma A., "Sutelica – toponomastički tragovi latinskog hrišćanstva u unutrašnjosti prednemanjičke Srbije," *Istorijski glasnik*, 1–2, 1987, 7–28.

Loma A., "Rani slojevi hrišćanskih toponima na starosrpskom tlu," *Onomatološki prilozi*, 11, 1990, 1–18.

Loma A., "Jezička prošlost jugoistočne Srbije u svetlu toponomastike," u: *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih dijalekata*, Niš, 1994, 107–134.

Loma A., "Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos," *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 38, 1999/2000, 87–161.

Loma A., "Od Terande do Prizrena, od Skarda do Šare. Toponomastika južne Metohije kao ogledalo njene daleke prošlosti," *Glas SANU*, 398, *Odeljenje jezika i književnosti*, 20, 2004, 49–61.

Loma A., "Etnolingvistička slika područja Kosova i Metohije u antičko doba i u ranom srednjem veku," u: *Arheologija Kosova i Metohije*, Beograd, 2007, 17–31.

Loma A., *Toponimija Banjske hrivulje. Ka osmišljenju starosrpskog toponomastičkog rečnika i boljem poznavanju opšteslovenskih imenoslovnih obrazaca*, Beograd, 2013.

Maksimović Lj., "Zigos na srpsko-vizantijskoj granici," *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 15/1, 1985, 73–90.

Marković M., "On the Donor's Inscription of Prince Miroslav in the Church of St. Peter on the Lim," *Zograf*, 36, 2012, 21–46.

Marković M., *Sveti Nikita kod Skoplja. Zadružbina kralja Milutina*, Beograd, 2015.

Marković V., *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*, St. Stanojević, prir., Sremski Karlovci, 1920.

Miklosich Fr., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinitum: emendatum auctum*, Aalen, 1963.

Miljković P., "Eden nepoznat lik na sv. Kliment Ohridski vo ohridskiot katedralen hram," *Zbornik na Muzej na Makedonija arheološki, etnološki i istoriski*, 2, Skopje, 1996, 29–50.

Miljković B., *Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*, Beograd, 2008.

Mirković L., *Pravoslavna liturgika ili nauka o bogoslužjenju Pravoslavne istočne crkve*, 2, Beograd, 1965.

Mladenović A., "Napomene o srpskoslovenskom jeziku," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 20/2, 1977, 1–20.

Mladenović R., "Dijalekatska diferencijacija srpskih govora na jugozapadu Kosova i Metohije," u: *Život i delo akademika Pavla Ivića*, Subotica, Novi Sad, Beograd, 2004, 209–249.

Mladenović R., *Govor južnoslovenskog sela Gatnje*, Beograd, 2013.

Mošin V., *Makedonsko evangelie na pop Jovana*, Skopje, 1954.

Mošin V., *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 1, Zagreb, 1955.

Mošin V., "O periodizaciji rusko-južnoslovenskih književnih veza," *Slovo*, 11–12, 1962, 13–130.

Mošin V., "Najstara kirilska epigrafika," u: *Slovenska pismenost (1050-godišna na Kliment Ohridski)*, Ohrid, 1966, 35–44.

Mošin V., *Slovenska paleografija*, prir. S. Golobovski, Skopje, 2000.

Mučaj S., Xhyheri S., Ristani I., Pentkovskiy A. M., "Medieval Churches in Shushica Valley (South Albania) and the Slavonic Bishopric of St. Clement of Ohrid," *Slovene*, 3/1, 2014, 5–42.

Nahtigal R., ed., *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovenski glagolski spomenik*, Ljubljana, 1941–1942.

Nešković J., "Neka otvorena pitanja o crkvenom graditeljstvu u doba Stefana Nemanje," u: *Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje* (= Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi, 94, Odeljenje istorijskih nauka, 26), Beograd, 2000, 199–207.

Nikolić S., *Staroslovenski jezik*, 1: *Pravopis. Glavni. Oblici*, Beograd, 1978.

Pavlović L., *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca. Istorijsko-etnografska rasprava*, Smederevo, 1965.

Pentkovskiy A. M., "Slavianskaia bogoslužbenie i slavianskaia gimnografiia vizantijskogo obriada v X veke," in: H. Rothe, D. Christians, Hrsg., *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7.–10. Juni 2005*, Paderborn, 2007, 16–26.

Pentkovskiy A. M., "On the History of the Slavonic Worship of the Byzantine Rite in the Initial Period (Late 9th – Early 10th c.): Two Ancient Slavonic Canons to the Archangel Michael," *Bogoslovskie trudy*, 43–44, 2012, 401–442.

Pentkovskiy A. M., "The Cult of St Clement of Ohrid Between the Tenth and the Fourteenth Century," *Starobŭlgarska literatura*, 48, 2013, 79–113.

Pentkovskiy A. M., "Okhrid na Rusi': drevnerusskie bogoslužebnye knigi kak istochnik dlia rekonstruktsii liturgicheskoi traditsii okhridsko-prepanskogo regiona v X–XI stoletiiakh," in: *Zbornik na trudovi od Megunarodniot naučen sobir "Kirilometodievskata tradicija i makedonsko-ruskite duhovni i kulturni vrski"*, Skopje, 2014, 43–65.

Pentkovskiy A. M., "Slavonic Liturgy in the Archdiocese of Archbishop Methodius," in: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*

(= Institut za srpski jezik SANU. Staroslovensko i srpsko nasleđe, 1), Beograd, 2014, 25–102.

Pentkovskiy A. M., "On the History of the Slavonic Worship of the Byzantine Rite in the Initial Period (Late 9th – Early 10th c.): Addenda et corrigenda," *Bogoslovskie trudy*, 46, 2015, 117–146.

Pentkovskiy A. M., "The Slavic Liturgy of the Byzantine Rite and the Slavic Liturgical Books Corpus in the End of the 9th–the Early 10th Centuries," *Slovene*, 5/2, 2016, 54–120.

Peco A., *Iz života naših reči*, Beograd, 1996.

Petrović D., "Iz problematike govora Mrkovića," *Makedonski jazik*, 32–33, 1982, 567–573.

Petrović M. M., *Studenički tipik i samostalnost Srpske crkve*, Gornji Milanovac, 1986.

Pešikan M., "Oko mrkovičkih refleksa jata," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 14/1, 1971, 243–251.

Pešikan M., "Mokropoljsko četvoroevangelje iz XIII veka – spomenik zanačajne faze u razvoju starosrpske pismenosti," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 16/1, 1973, 61–88.

Pešikan M., "O ortografskim vidovima srpske redakcije," *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/1, 1985, 45–52.

Pirivatrić S., *Samuil's State: Its Extent and Character* (= Institute for Byzantine Studies SASA, 21), Belgrade, 1997.

Pirivatrić S., "Manuel I Komnenos, 'Carski san' and 'Samodržci oblasti srpskog prestola,'" *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 48, 2011, 89–118.

Pirivatrić S., "Ćirilometodijevske tradicije i srpske oblasti pre postanka autokefalne crkve u kraljevstvu Nemanjića," u: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*, Beograd, 2014, 103–124.

Popović D., Popović M., "The Pupestrian Laura of Archangel Michael in Pas," *Novopazarski zbornik*, 22, 1998, 15–61.

Popović I., "Grčko-srpske lingvističke studije. 3," *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 3, 1955, 117–157.

Popović I., "K voprosu o proiskhozhdenni slavian severnoi Albanii," *Slavianskaia filologija*, 1, 1958, 195–205.

Popović I., *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Beograd, 2007.

Popović S., "Preispitivanje crkve Svetog Petra u Rasu," u: *Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotičvi. Istorija i predanje* (= Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučni skupovi, 94, Odeljenje istorijskih nauka, 26), Beograd, 2000, 209–232.

Remetić S., "O nezamenjenom jatu i ikavizmima u govorima severozapadne Srbije," *Srpski dijalektološki zbornik*, 27, 1981, 7–105.

Remetić S., "Srpski prizrenski govor I (glasovi i oblici)," *Srpski dijalektološki zbornik*, 42, 1996, 319–614.

Rešetar M., "Najstariji dubrovački govor," *Glas SKA*, 201, *Odeljenje literature i jezika, n. s.*, 1, 1951, 1–47.

Ribarova Z., *Jazikot na makedonskite crkovnoslovenski tekstovi*, Skopje, 2005.

Ribarova Z., Hauptová Z., prir., *Grigorovičev parimejnik*, 1: *Tekst so kritički aparat*, Skopje, 1998.

Rodić N., Jovanović G., prir., *Miroslavljevo jevanđelje (kritičko izdanje)*, Beograd, 1986.

Savić V., "Rani staroslovenski jezik i srpska redakcijska pismenost. Naročito s osvrtom na *č* i *đ*," u: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija: Zbornik radova*, Berane, Beograd, 2011, 155–169.

Savić V., "Štokavska vokalizacija u Hilendarskom tipiku," *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 79, 2013, 83–88.

Savić V., "A Fragment of the Serbian Prophectology from Moscow Textological Analysis and Edition," *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik (Matica Srpska Journal of Literature and Language)*, 62/2, 2014, 363–405.

Savić V., "Redakcijske odlike prve strane Kijevskih listića," u: *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasleđe (863–2013)*, Beograd, 2014, 277–308.

Simeon R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1, Zagreb, 1969.

Sindik N. R., prir., *Studenički tipik. Carostavnica manastira Studence*, Beograd, 1992.

Skok P., *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 2, Zagreb, 1972.

Slavova T., "Preaslavska redakcija u kirilo-metodievii starobulgarski evanđelski prevod," *Kirilo-metodievski studii*, 6, Sofia, 1989, 15–129.

Stanišić V., *Srpsko-albanski jezički odnosi*, Beograd, 1995.

Stankov R., "Lokalizatsia drevnebolgarskikh perevodnykh tekstov v svete tak nazyvamoii 'okhridskoi' i 'preaslavskoi' leksiki," *Palaeobulgarica*, 15, 1991, 83–91.

Stefanović D. E., ed., *Apostolus Šišatovacensis (anni 1324)* (= Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Fontes Nr. 1, Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste), Wien, 1989.

Stefanović D. E., "Prilog proučavanju mesecoslava XIII i XIV veka," *Južnoslovenski filolog*, 45, 1989, 137–160.

Stipčević B., "O srpskim parimejnicima," u: *Kiril Solunski. Simpozium 1100-godišnjina od smrtta na Kiril Solunski*, 2, Skopje, 1970, 347–387.

Subotin-Golubović T., "Kult svetog Ahilija Lariskog," *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 26, 1987, 21–33.

Subotin-Golubović T., "Slovenski prepisi službe sv. Ahiliju i njihovi grčki uzori," u: *Sveti Ahilije u Arilju (istorija, umetnost)*, Beograd, 2002, 29–34.

Škrivanić G. A., "Oblast srednjovekovnog Pilota u XIV st.," *Istoriski časopis*, 7, 1957, 323–332.

Štavljanin-Đorđević Lj., "Bratkov minej. Kratak prikaz," u: *Zbornik istorije književnosti*, 1976, 21–40.

Štavljanin-Đorđević Lj., "Prisustvo grupe lu u srpskim rukopisima XIII veka," *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/1, 1985, 101–108.

Štavljanin-Đorđević Lj., "Prilog proučavanju grupe lu u govorima prizrenko-južnomoravskog dijalekta," *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 33, 1990, 531–534.

Štavljanin-Đorđević Lj., "Još jedan pogled na ruzime u Ilovičkoj krmčiji," *Arheografski prilozii*, 18, 1996, 55–67.

Štavljanin-Đorđević Lj., Grozdanović-Pajić M., Cernić L., "Bratkov minej," "Beogradski parimejnik," u: *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*, 1, Beograd, 1986, 340–345, 361–365.

Štefanić V., "Grškovićev odlomak apostola, XII st.," "Mihanovićev odlomak apostola, XII st.," u: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 2, Zagreb, 1970, 37–39, 39–40.

Todić B., "Archbishop Leo – the Creator of the Iconographic Fresco Program in Saint Sophia in Ohrid," *Byzantine World in the Balkans*, 1, Belgrade, 2012, 119–136.

Tomović G., "Glagoljski natpis sa Čećana," *Istorijski časopis*, 37, 1990, 5–19.

Tomović G., "Glagoljica," u: S. Ćirković, R. Mihaljić, prir., *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd, 1999, 112–114.

Trifunović Đ., *Ka počecima srpske pismenosti*, Beograd, 2001.

Trifunović Đ., *Stara srpska književnost. Osnovi*, Beograd, 2009.

Trifunović Đ., Bjelogrić V., Brajović I., "Hilandarska osnivačka povelja svetoga Simeona i svetoga Save," u: *Osam vekova Studenice*, Beograd, 1986, 49–60.

Trifunović Đ., Jovanović T., Juhas Lj., "Azbučni pokazatelj reči u spisima svetoga Save," *Arheografski prilozii*, 2, 1980, 3–201.

Tseitlin R. M., Večerka R., Bláhová E., eds., *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)*, Moscow, 1994.

Turilov A. A., *Ot Kirilla Filosofa do Konstantina Kostenetskogo i Vasilii Sofianina. Istoriia i kul'tura slavian IX–XVII vv.*, Moscow, 2011.

Turilov A. A., *Issledovaniia po slavianskomu i serbskomu srednevekov'iu*, Belgrade, 2014.

Ugrinova-Skalovska R., "Spomenici na staromakedonskata pismenost," u: *Slovenska pismenost (1050-godišnina na Kliment Ohridski)*, Ohrid, 1966, 63–72.

Vasiljev Lj., "Arijski prepisivački centar i kult svetoga Ahilija kod Srba," *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/1, 1985, 165–175.

Vidoeski B., "Severnite makedonski govori," *Makedonski jazik*, 5/1–2, Skopje, 1954, 1–30, 109–198.

Vojvodić D., "Presentation of St. Kliment of Ohrid in the Wall-painting of Medieval Serbia," in: B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, eds., *Byzantine World in the Balkans*, 1, Belgrade, 2012, 145–167.

Vrana J., *Vukanovo evandelje*, Beograd, 1967.

Vujović L., "Jedan periferijski starocrnogorski govor (mrkovički) u svjetlosti istorije jezika, međudijalekatskih i međujezičkih pojava," *Naš jezik*, 16/3, 1967, 171–192.

Vuković J., *Istoriia srpskohrvatskog jezika*, 1: *Uvod i fonetika*, Beograd, 1974.

Zaimov I., Capaldo M., eds., *Suprasušliki ili Retkov sbornik*, 1–2, Sofia, 1982–1983.

Živković T., *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd, 2004.

Živojinović M., *Istoriia Hilandara*, 1, Beograd, 1998.

Zhukovskaya L. P., "Serbskie pergamenye evangelii aprakos v knigokhranilishchakh SSSR i ikh sviazii s inoslavianskimi rukopisiami," in: *Issledovaniia po serbokhorvatskomu iazyku*, Moscow, 1972, 208–239.

Zhukovskaya L. P., *Tekstologiiia i iazyk drevneishikh slavianskikh pamiatnikov*, Moscow, 1976.

Acknowledgements

Ministry of Education, Science, and Technological Development of the Republic of Serbia; project No. 178030

Др Виктор Савић

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

Студентски трг 3, 11000 Београд

Србија/Serbia

viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

Received May 18, 2016